

કલકત્તા

નો

કીરાયુગ

લેખક

શ્રી હેમન્તકુમાર સરકાર

પહલાજ વાર
૧૨૦૦ નકલ
છાપી.
ઈ. સ. ૧૯૨૩

મગટકર્તા
ગાંધીવ સાહિત્ય મન્દિર
૧૮૦-કેળાંપીઠ
સુરત.

ગુજરાતનાં ભાઈબહેનોને—

ચરણે આ પુસ્તક રચુ કરતાં માત્ર બે ચાર
પાતોજ કરવાની છે.

અસહકારના ધર્મચુદ્ધમાં કુરખાની કરવાની પહેલ-
હિલી અને ખરેખરી તક બગાળાનેજ લાધી હતી.
રાજકોહનાં કારખાનાં ” બાપુએ માડયાં તે પછી
એક ક્ષણે જલિમની લટકતી તલ્વાર તૂટી પડવાની
કો રહ્યાં કરતી પરન્તુ એ તલ્વાર ખરેખરી જ્યારે
ટૂટી કુવરની પધરામણી હિન્દ ખાતે-થેઇ ત્યારેજ
ગાળામાં તૂટી પડી. તે વેળા બગસતાનોએ
કુરખાની કરી, સરકારના પડકારને છાજતો ગર્જના
મયો જવાબ આપી પોતાની જનેતાની કૂખને દીપાવી
આત્મત્યાગના આદિપર્વની પુણ્યકથા આ નાનકડાં
સ્તકમા સાપડશે—બગાળની યશસૌરણ એમાંથી
પ્રમલશે.

લેખકના હુમમુખા સ્વભાવનું પ્રત્યેક વાકયે અને શબ્દે દિગ્દર્શન કરાવતું, અસહકારમાં ઘૂસી ગયેલ સડાનો રમૂજી રીતે ખ્યાલ આપતું, સરકારની રંગભેરગી પોનિસી, અર્ધસિદ્ધાણી વર્તાણુંકનો ચિતાર ખરું કરતું, જેલજીવનનાં સુખસતાપને કોઈ અજાણ અવનવીજ દળે વ્યક્ત કરનારૂં, બંગાળનાં નવયૌવન પ્રતિભા અને પ્રસન્નમનતાના પડધા પાડનારૂં શબ્દચિત્ર મને તો લાગે છે કે, ગુજરાતનાં આ કોને પ્રિય થઈ પડશે.

* * *

આખુરે ચિત્ર એક વાતની તો સાક્ષી પૂરેજ છે. સારાય હિન્દમાં ખાદી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણી બાબતમાં ગુજરાત લલે પહેલે નંબરે હો, અરકારના પિતાનું જન્મસ્થાન લલે એ હો, પરંતુ રકારનો પડકાર ઝીલી લેતાં બંગાળે જે નૂર બતાવેલું તે ખરેખર ભારતભયાના મુકુટમણિ સમા એ પ્રાંતને છાજે તેવુંજ હતું. કેટલાંક વરસો પર રે અસહકાર કે સત્યાગ્રહનાં હિન્દમાં યગરણ નો મંડાયાં, ત્યારે ઇંગ્લાંડના અમલદાર મંડળે પણ એક વાત ચર્ચાતી હોવાનું સાંભળેલું—નામીન્ધ એન્ધરી રિન્ધુમાં એ (વરે એક લેખ પણ હતો. અને તે એ કે હિન્દના બધાંયે પ્રાંતોમાં બંગાળના સાક્ષી આગળ વધેલું અને “સ્વરાજ” માટે લાયક છે

(અલખત, એ સ્વરાજની વ્યાખ્યા તો કેવળ જૂદીજ હશે) માટે એ એકાકી પ્રાંતને છૂટો પાડી તેને રાજ તંત્રની જૂદીજ—(સાંસ્થાનિકને મળતી) વ્યવસ્થા લાગૂ પાડી જોવી અને એ અખતરાનું પરિણામ શું આવે છે તે જોઈ હિન્દના ખીજા પ્રાંતો પર તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અનુભવનો અમલ કરવો. અમલદાર મંડળની એ ગણતરી કયા સુદા પર રચાયેલી હશે એ તો અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એવો અખતરો થાય અને બંગાળ પોતાની હાથકાત બતાવે તે પૂર્વે બંગાળે એક જુદાજ પ્રવાહ દ્વારા પોતાનું શહુર રેલાવી હીધું છે. નાગપૂરમાં જ્યારે રણુસ્તંભ રાખાયો ત્યારે નાગપૂર એવો જવાબ નથીજ આપી શક્યું. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી સ્વયંસૈનિકોની ટુકડીઓ મોકલવી પડી હતી. એ દૃષ્ટિખિન્નથી જોતાં બંગાળાએ કલકત્તાના દરમિયુગના એ સુદમાં અપ્રતિમ તૈયારી દાખવેલી એમાં શક નથી અને સાહિત્યમાં, કલામાં વિજ્ઞાનમાં બંગાળ નિઃશંક પહેલેજ ખડું છે તો !—

એક વાત ખાસ જણાવવાની છે. જ્યારે આમાં આપેલ ઉપેન્દ્રભાષુનો ઉપોદ્ધાત છપાતો હતો ત્યારે ખમરે નહોતી કે એનો લેખક ટૂંકમાંજ સરકારની પરાણાગત ફરી સ્વીકારનાર છે. કઈક બૃહાયત્તા વીગ-

રાયલા આરોપોસર ઉચેન્દ્રબાબુને સરકારે ફરી પકડ્યા છે એટલુજ નહિ પણ અઢાર વરસની જેલ એમને માટે નિર્માણ કરી છે. ઉપોદ્ધાતમાં બાબુજી જણાવે છે કે થોડા વરસ વધુ જીવ્યો તો કદાચ સ્વતંત્રતાના પવનમાં ફરવા હરવા પામુ ખરો !—આપણે ન આશા રાખીએ, કે અઢાર વરસની એમની કેદી-ટિકીટ મુદત વીત્યા પહેલાં જૂન વહેલી એમના ગળામાંથી આપણેજ સ્વરાજસરકારનાં સિક્કા મહાર હેઠળ તોડીએ ?—

આરો વદ ૧૧ ૧૯૭૯

નરવર વીમાયાળા

અદ્ભુત સામગ્રીલયો આ રસભવન
માં તમે પ્રવેશ કરો તે પહેલાં આં-
ગણેજ ઉભા રહી, કાળાપાણીમાં
બાર બાર વરસ તપ કરી આવેલા
પેલા હસમુખા ઉપેન્દ્રબાબુ તમને
આવકાર આપશે

રાયલા આરોપોસર ઉપેન્દ્રબાબુને સરકારે ફરી પકડ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ અદાર વરસની જેલ એમને માટે નિર્માણ કરી છે. ઉપોદ્ધાતમાં બાબુજી જણાવે છે કે થોડા વરસ વધુ જીવ્યો તો કદાચ સ્વતંત્રતાના પવનમાં ફરવા હરવા પામું ખરો !—આપણે ન આશા રાખીએ, કે અદાર વરસની એમની કેદી-ટિકીટ સુદત વીત્યા પહેલાં ખૂણ વહેલી એમના ગળામાંથી આપણેજ સ્વરાજસરકારનાં સિલ્કા મહોર હેઠળ તોડીએ ?—

આરો વદ ૧૧ ૧૯૭૯

નટવર વીમાવાળા

અદ્ભુત સામગ્રીલયાં આ રસભવન
માં તમે પ્રવેશ કરો તે પહેલાં આં-
ગણેજ ઉભા રહી, કાળાપાણીમાં
બાર બાર વરસ તપ કરી આવેલા
પેલા હસમુખા ઉપેન્દ્રબાબુ તમને
આવકાર આપશે

ભૂમિકા

સૂતર અઢાર વરસ પર એક સુવિખ્યાત સાધુપુર-
ધને મેં પૂછ્યું હતું, કે દેશમાં આટઆટલા ધર્મોત્તમા
મહાપુરુષ હોવા છતાં પણ દેશની દુર્દશાનો આરો કેમ
નથી આવતો ? તેમણે હસીને કહેલું, બેટા, કંઈ ગણરા-
વાની જરૂર નથી. દુઃખના દહાડા હવે યોગજ બાકી છે.
વીસ વરસ બાદ તું દેશનો ચહેરો પલટાઈ ગયેલો જોયા
જિ... નિ... ને

સ્વદેશ ભણી નિહાળતાં—ભારતમૈયાની હૃદયશા
વિચારતાં તે વેળાએ આ વાત પર મને શ્રદ્ધા નજ ખેડી.
દેશના મોટા મોટા રાજદારી પડિતો તદ્દન શુદ્ધ સફાઈ-
દાર ઇંગ્રેજોમાં અરજીઓ લખી રાજદરબારે રજૂ કરવામાં
મશગૂલ હતા; શાળા મહાશાળાઓના સરસમાં સરસ વિદ્યા-
ર્થીઓ સરકારી વિદ્યાપીઠનો સિક્કો કપાળે લગાવી એકાદ
ડેપ્યુટીમીસ્ટ્રી, કે મુન્સી મેળવી પોતાનું 'અબુ' સાર્થક
કરવામાં રચી પચી ગયા હતા હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતાની
વાત કાઠનારને લોકો ગાંડો થેલો કહી હસવામાં ઉડાવી
મૂકે. અને જેઓ ધારતમ-સ્વદેશી-ચૂસ્તમાં ચૂસ્ત સ્વદેશ
ભક્ત હતા, તેઓ મુંબઈની મીલના કાપડનો એક સૂટ દેર-
છને ત્યાં સીવડાવી દેશના ઉપર બાણે ઉપકારનો ભાર લાદતા
હોય તેમ મૂછે લિખુ ઠરાવીનેજ પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા.

અને આજે ?—

અને આજે ખરેખર દેશનો ચહેરો બદલાઈ ગયેલો
નિરખી રહ્યો છું. જેઓ ડેપ્યુટીપદ ભોગવે છે તેઓ ગજ
ગજ છાતી પુલાવી પહેલાંની પેઠે તે વાતનાં બધાં નથી
કૂંકતા; રાવબહાદરો અને રાવસાહેબો તો બાણે સુશીલ
જનમડળમાંથી ન્યાત બહારજ મૂકાઈ ગયા છે; જેઓ ધારા-
મલામાં ભાપણો કરી સંસ્થાનિક સ્વરાજ મેળવવાની વાતો

કરે તેઓ બાપડા આમવર્ગ આગળ હાંસીયાત્ર બની ગયા છે.

દેશ આજે પોતાને ઓળખતો થયો છે. બનાવટી વાતોથી તેને હવે સંતોષ નથી. નાનામાં નાના બાળકથી માંડી, પોણાસો વરસના હાથમાં લાકડી લઈ ચાલતા ઝેવડી-યા બુઢાણ પર્યંત; ચાર આઠ આના રોજ લઈ મજૂરી કરતા કુલીથી માંડી હજારો રૂપિયાનો રોજ પાડતા, મોટર ગાડીમાં આમથી તેમ દોડતા ચેઠીયા પર્યંત; સૌ કોઈને સ્વરાજ જોઈએ છે. અરે, બંગાળીના જનતાનખાનાના સાત સાત પડદા ફેડી-લેદી નારીમંડળને કાને પહોં સ્વરાજની હાકલ વાગી ચૂકી છે. એટલે હવે ખરેખર આશા પડે છે, કે પાંચ સાત વરસ વધારે જીવ્યો તો આ લીલાની સાંતુંકૂળ ઇતિશ્રી આ ચર્મચક્ષુએ કદાચ નિરખીશ ખરો.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં બંગાળના રાષ્ટ્રીય જીવન પ્રવાહનો સુસવાટ સાંભળી, શઢ પ્રસારી નાવ હંકારેલું—તે દિવસે આજે સાંભર્યા વિના નથી રહેતા. મોટા મોટા કુટુંબના લાડકવાયા નખીરાઓ મોજથી સોફા પર આજોટવાનું છોડી કામ કરવા ઉતરી આવ્યા હતા—સરસમાં સરસ જીવાનિયાઓ સરકારી સિંધે લેવાનો મોહ તજી, ટેક્સ ખુકને અભરાઈએ મેલી, દેશના ભગવાં પહેરવા નીકળી પડ્યા હતા—ઘોયકોટવાદી નરવીરો સિગારેટ ફેંકી દઈ હાથમાં લાકડી લઈ જાણે અટાપટા ખેલવા મંડી પડ્યા

હતા. બધાંને અંતરમાં લાગી ગયેલું, કે બંગાળીઓના જીવનનો જાણે એક નવોજ અધ્યાય શરૂ થઈ ચૂક્યો છે.

જેણે પહેલો અધ્યાય લખવો શરૂ કરેલો તે સુરેન્દ્રનાથની લેખણ તો થોડાજ દિવસમાં ખુદી થઈને વિસાદે પડી. પણ બંગાળીની જીવનકથા કંઈ તેથી ત્યાજ ન અટકી.

બ્રહ્મભાંધવ ઉપાધ્યાય, ગિપ્સિનચન્દ્ર, અરવિન્દ વિગેરે આવી બીજો અધ્યાય લખવા બેઠાજ. ખારીન્દ્રકુમાર, પુલ્લિન બિહારી, ચતીન્દ્રનાથ, રામબિહારી વિગેરેએ ત્રીજું પ્રકરણ રચ્યું—* બંગાળીના જીવન નાટકના પ્રવેશો રચવા લેખકોની ખોટ નજ પડી. એમાંના કેટલાક આજે પૂર્ણચન્દ્ર પેઠે રાહુઅસ્ત છે; કેટલાકે 'ઈશ્વરના અલૌકિક ધામની પરો-ણાગત સ્વીકારી છે; કેટલાક, અન્ય સાધનામાં મંડી ગયા છે—પણ “ખૂદ બ્રહ્મા સેનાપતિ આજે”—ત્યાં સૈનિકનો શો ટોટો? ભારતના એક એકાકી પ્રાન્તમાંથી ચૂંટી વિણીને ભગવાને એક તપોસિદ્ધ મહર્ષિને કહે “વેત પુષ્પમાલાં આરોપી, લલાટે ચન્દનતિલક કરી મહાયુદ્ધના અધિનાયક તરીકે મોકલી આપ્યા. સારો દેશ “ગાંધી મહારાજની જય”થી ગાજી ઉઠ્યો. બંગમૈયાનાં બાળુડાંએ એ ગુર્જના

* આ તમામ બાધોની કદાણી જાણવા માટે ‘આમારી’ વાંચકાની પ્રથમ કુજનું પ્રથમ પુષ્પ બોમ્બાયુગનું બંગાળી વાંચન જરૂર છે.

સાંભળી, પણ જાણે વિવાદ કારણે કે ભૂતકોળ સાંભરવાથી તેઓ ચમકીને સ્તબ્ધ ઊભાં. અને પછી દેશબાંધવ ચિત્ત-રંજનને હૈયે ત્યાં એ જયગર્જનાના પડઘા પડ્યા—મહેલોની સાતમી અટારીએ વમતા રાજવીએ રાજવેશ તણ ભરથરી કંથા જાણે ધારણ કરી—ત્યારે યાહોમ !—ખંજણાળુડાં બિચાર વિતર્ક તણ કૂદી પડ્યાં—પોતાનું નૂર તેમણે ઝળહળાવ્યું.

—ચિત્તરંજનની હાકલ સૂણી ઘરબાર તણ જેઓ રસ્તા પર આવી ઊભા—મારા મિત્ર ભાઈ હેમન્તકુમાર તેમનામાંનાજ એક. વિદ્યાપીઠના શ્રેષ્ઠતમ વિદ્યાર્થીને જે કંઈ વણુમાંગ્યુંજ આવી મળે છે, તે સર્વ કંઈ એમની પૂંછ રૂપે હતું; પણ અર્થ, યશ કે માનમરતબો—કશુંયે તેમનું ભાન નથી ભૂલાવી શક્યાં. આદી પહેરવાથી માંડી, પહલાગ અને જેલનિવાસ પર્યંત અસહકારીનાં એકેએક કર્તવ્ય તેમણે પાલન કર્યાં છે. એટલે જેલમાંથી આવી પોતાના અનુભવોની કથની આપણને સુણાવવાનો અધિકાર તેમણે જરૂર માત્ર કર્યોજ છે.

ખંજણાના નવયુગનો આજ ત્રણ વરસ થયાં ચોથો અધ્યાય રચાઈ રહ્યો છે. લાગે છે કે એકાદ નવો અધ્યાય પણ શરૂ થવાનો અવસર નજીકજ છે હેમન્ત બાબુનું આ પુસ્તક કદાચ તે નૂતન ઘડાતા અધ્યાયની આરંભકથા તો ન હોય ?—

શ્રી ઉપેન્દ્ર વંદોપાધ્યાય

—ગૌરચન્દ્રકા—

ભારતભિયાની સેવા કાળે સુખ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી
 જેલભંગાને આમંત્રી લેનારા પુણ્યલોક લોકમાન્ય તિલક,
 મહાત્મા ગાંધી, દેશબંધુ દાસ, પંડિત મોતીલાલ, મૈત્રાના
 બંધુઓ, પંતબહેસરી લાલાજી અને ખીલ અસંખ્ય
 દેશસેવકોનાં પુણ્યનામ સંભારી આને આ મારી કુદ્ર
 કથા લખવા કલમ ઝાલું છું. શ્રી અરવિન્દ ચોપ, બારીન્દ્ર

ખાણુ, ઉપેન્દ્રનાથ વંદોપાધ્યાય, વિગેરે મહારથીઓએ, કંઈ કંઈ હૃદયસ્પર્શી શૈલીએ પોતપોતાની જેલકથા સુણાવી છે. જેમણે જીવંતીભરનાં કાળાપાણી વેઠ્યાં છે, કે કાંસીને માંચડેથી પાછા ફરી દસ દસ બાર બાર વરસ સુધી અપાર દુઃખ અને યાનના સહન કર્યાં છે, તેમની સરખામણીમાં મારે આ છ મહિનાની સખત પણ નજીવી કેદની વાત લખવા બેસવું એજ મોટું ધૃષ્ટતાભર્યું આચરણ લેખાય; પણ—

મન્દકવિ ર્ચશઃપ્રાર્થી ગમિચ્યામુપદાસ્યતામ્ ।

પ્રાંશુલભ્યે ફલે લોભાદ્ ઉદ્વાહુરિવ યામનઃ ॥

બહુકંથ ખૂબ ઉંચું ફળ તોડવા માટે જાય તો હાથ લંબાવતાં જેમ હાંસીને પાત્ર થાય તેમ કીર્તિલેખથી કવિતા કરનાર કવિની મરકરીજ થઈ હતી.

હું પણ એ પ્રમાણે ફળેત થવા સાફજ આ લેખ લખી નાંખું છું. જીલ્લે આવીને સરસ્વતી છાવણી નાંખે ત્યારે પછી માણસ સાફ નરમું જોતો નથી. જેલખત્રા કરી આવીને ઘણાંએ પોતાની વાતો લખી એટલે સંગતિ દોષથી મેં પણ એવી કહાણી લખવાનો ગુન્હો તો કરીજ નાંખ્યો. અને સાચું તો એ, કે આખી વાતમાં મારે વિષે થોડુંજ છે. જે મહાત્માઓના સમાગમનો લાભ મને કેદખાનામાં મળ્યો હતો, તેમને વિષેજ ઘણું ખરું તો જાયાન

કર્યું છે. આપણાથી સત્યમ્ જુયાત્ પ્રિયમ્ જુયાત્ની શાસ્ત્રાજ્ઞા કંઈ પળાઈ નથી, એ સાફ સાફ જણાવી દઉં— એ ત્રણ જગાએ નાચું કડવું સત્ય પણ આલેખ્યુંજ છે. કલિપત વાર્તાઓ—નવલકથાઓ લખવાંનો ધંધો માંડી બેઠેલા લેખકો સાચેસાચું લખે ત્યારે બધાને મઝા પડેજ છે. એટલે શ્રદ્ધા રાખીને સાચેસાચી વાત સંલગ્નાવી દેવાની તક જતી નથી કરી. આશા છે કે કોઈ માહું લગાડશે નહિ.

અસહકારની ચળવળમાં છાતું છૂપું રાખવાપણું કંઈ છેજ નહિ સાચની અને અહિંસાની સીમા ન ઓળંગવી એ અસહકારીનો ખાસ ધર્મ છે. એ વિશ્વાસે, ઠેકઠેકાણે હૈયું ઠાલવ્યું છે. આશા રાખું છું કે એ સાચું નથી, એમ તો કોઈ નહિજ કહે, અને સાચા અસહકારી પેઠે ગુસ્સે નહિ થાય—અને ગુસ્સે થાય તો ભલે, પણ અહિંસક તો રહેજ એટલું લગી લગીને યાચી લઉં છું !

શ્રી હિમન્તકુમાર સરકાર

કલકત્તા
નો
કારાયુગ

પકડતાં પહેલાં

આંખ ખાસ્તી દરજ્જા જેવી હોય. તોએ શોખને ખાતર
 પણ ચરમા પહેરે છે—એજ પ્રમાણે વફર હોય વા ન હોય તો
 પણ દેશને ખાતર એકાદ વાર જેલખંદિરની મુલાકાત તો લેવીજ
 એરી મને હોંસ થઈ આવી હતી. " માગે તેથી આવે, ત્યાગે તેની
 આગે " વાર્તામાં તો વાંચ્યુંજ હતું.—આજે તો મારી છંદગીમાં
 પ્રત્યક્ષ નજરે પડ્યું. જે દિવસે વિશ્વવિદ્યાલયમાં બહુવા બહુવા-
 વાનું છોડી અમદાવાદ ચલ્યાં હું જોયો તેજ દિવસથી ખાતરી
 તો હતીજ, કે આજે નહિ તો કાલે પણ જેલ તો મગવાનીજ છે.
 આમામ બંગાળ રેલ્વેની દરજ્જાના પ્રસંગમાં, ચાંદપૂરમાં ચુરખા
 પહેરેગીરે મને પકડેયો પણ છોડી દીધો; ગેલ્લાલંદમાં દવાલદાર
 સાહેબ તપાસ કરતાં કરતાં પણ હવાઇ મથા; નારાયણગંજમાં પણ
 સરેન્ગમાં મુનેરી તક નાથી ગઈ—એટલે તો મનદ વ્યારવા

લાખ્યા, કે કેમ જીવ ! જેલ જવાનું ફાપામે નથી લાખ્યું કે શું ? અને કલકત્તા તેમજ બીજાં ટેકેડેકાણે રાજઘોડથી ઉભરાતાં બાપણો કરવા છતાં; અરે, કરાંચીના પેલા પ્રખ્યાત દરાવને રજુ કરનાર તરીકે બહાર પડવા છતાં સરકારની કંકોતરી આવી નહિ; દાસબાપુના " બાંગ્લાદેશ કથા "નું કાયદેસર જાહેરનામું Declaration કર્યા સિવાય તેના મુદ્રક પ્રકાશક તરીકે નામ જાખ્યું—છતાંપે કંઈ બાજુ પાર ન પડી. એટલે તો થઈ ગયું કે " ફાક્ટ ફાંકાં ભારે મરખ-મન—" આટલા વંખતમાં પણ તું એવું કંઈ ન કરી શક્યું કે નામવર સરકાર તને પોતાના " હોટલમાં " માનપૂર્વક ઉતારે આપે !

જોકેટોખર ૧૯૨૧ની તારીખ જોગણીસમીએ મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે શ્રીયુત યતીન્દ્રમોહન સેનગુપ્ત વિગેરેને ચટ્ટોપાધ્યાયી અક્ષિપોર જેલમાં લાવવામાં આવ્યા છે. સાંજ પહોરે સિયાલદલ રે-શને આપણે તો ઉતર્યા. ચટ્ટોપાધ્યાયી સમિતિના મંત્રી પળિયાવાળા શ્રીયુત મહિમચન્દ્ર દાસની મુલાકાત પણ લીધી. તે કહે, " જે મહિનાનીજ સગ થાત, તો તો મારાથી કોંગ્રેસમાં (અમદાવાદ) પણ જઈ શકાત. "

મેં કહ્યું, " અરે આ વેળા તો મહાસભામાં આપણે જવું જ નહિ પડે—મહાસભાજ આપણી પાસે આવશે. "

તે પછી દોડેક મહિના બાદ શ્રી જીતેન્દ્રલાલ બટ્ટાચાર્યાય પકડાયા એવી ખબર સાંભળી હાલિરા રેશને હું તેમને આવકાર આપવા સાર ગયો. નસીબનો બળાયો !-તે મુલાકાત અલ્પ નહિ. એમરથી પાકટ ઉમ્મરવાળા આગેવાનો એક પછી એક સરકારની મદેમાનગીરી સ્વીકારવા લાગે અને મારા જેવા જુવાનનેય બહાર

રહ્યા રહ્યા તેમને વિદાય કરે, એ તે કેટલા દિવસ શોભે ?-કેમ જાગે ?
 જેલનાં જંતુઓ કેવી રીતે જીવન વહેવાર ચલાવે છે તે-જોવા
 સારૂ પાંચમી ડિસેમ્બરને દિવસે શ્રી જીતેન્દ્રબાણુને મળવા-હું પ્રેસીડન્સી
 જેલમાં ગયો. જોતાં થયું, કે હારા.....મંત્રામાં છે-જીવતા પણ છે !
 કોઈ સુધન્ય ચોંધાડિયે સરકારે પેનું સ્વયંસેવકો વિગેરું
 જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. સરકારની જોડકામી સામે સવિનય
 ભંગ કરવાના હેતુથી શ્રી સ્વામિચંદ્ર ચક્રવર્તી, જીતેન્દ્ર બદો-
 પાધ્યાય, મૌલવી મજબૂર રહેમાન વિગેરે હિન્દુ મુસલમાન
 આગેવાનોએ એ હુકમ તોડવા માટેનો નિર્ણય એક જાહેરનામું
 કાઢી બહાર પાડી દીધો હતો. દેશબંધુ તે વેળા મહાસભાને કામે
 મુખાધ પધાર્યા હતા. ૨૩મી નવેમ્બરને દિવસે ગાંધીજી સામુદાયિક
 સવિનય ભંગ બારડોલીમાં શરૂ કરે, એવી યોજના હતી, એટલે
 તેમને ત્યાં વધારે રોકાઈ જવાનું થયું. મુખાધથી આવીને તા. ૨૭
 -૧૧-૨૧ ને દિવસે પ્રાંતિક સમિતિની એક બેઠકમાં સરકારના
 જાહેરનામાને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું. સ્વયંસેવક સમિતિનું કામકાજ
 આગળ ચલાવવા માટેના બે ઠરાવો મુકાયા, અને તેમનો ટેકો પણ
 મળ્યો. આગેવાનો બધા જેલ જવાને માટે તૈયાર હતા. સરકારના
 બાફૂતી બામટાઓ દ્વારા કદાચ મારામારી થવાનો સંભવ રહે, એ
 બ્લીકે કલકત્તામાં ચોડા વખત માટે સરકારો, સજાઓ વિગેરે તદ્દન
 બંધ રાખવા હ્યું. પ્રાંતિક સમિતિએ બંધી મત્તા ઘસણાણુને આપી
 દીધી-તેમને સરમુખત્યારી સોંપી. તેઓ પકડાય, તે પગી કોને
 કોને કાર્યવાહકો નીમવા તે બાબતની જવાબદારી પણ એમનેજ
 માથે નાંખવામાં આવી.

તારીખ ચોથી ડીસેમ્બરે પાંચ સ્વયંસેવકોને ખાદીની ફેરી ફરવા સારૂ બહાર પાડ્યા. તેમાંનો કોઈ પકડાયો નહિ. પણ પાંચમી તારીખે ચોડાએક ગિરફતાર થયા. દેશબંધુ ડરતા હતા કે—પણુ તો હજારેક માણસ જેલ જવાને માટે મળશે, વધારે કંઈ તૈયાર થવાના નથી. એટલે ધીમે ધીમે પાંચ પાંચ દશ દશ કરતાં, પછી આગળ જતાં જેલ જનારાઓની સંખ્યા વધારવી. અને બીજું એમ પણ નક્કી થયું, કે સ્વયંસેવકોએ જેલ (batigo) ફૂલ લગાડ્યા વગરના ફરવું—કારણ સરકારી માણસો તેવાંજ ફૂલ લગાડી હડતાળ બંધ કરવાનો ઉપદેશ આપતા ફરે છે એવી ખબરો આવી હતી.

તારીખ ૩૧મી ડીસેમ્બર પહેલાં ક્યાં તો સ્વરાજ, કે ક્યાં તો જેલ—એમ તો આગેવાનોએ નક્કી કરીજ મુશ્ય હતું. વંખન તો ઝાઝો છે નહિ, રણશિથે તો ફૂંકી પણ દીધું; પણ—પણુ લશ્કર ક્યાં? ગંગાળી જીવાનિયાઓ તો ઝાલ્યાડમરા, કલ્લામરા બાળકો પેડે મોજથી સરકારની નિશાળોમાં બણવા વાંચવામાં રચી પચી ગયા હતા—ત્યારે હવે લડશે કોણ? અમણુ મજૂરોનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં; ઉત્તર દિર્હુસ્તાનીઓ અને મુસલમાનો પણ જેલ જવા માટે કમ્મર કરી નીકળ્યા, પણ—“બાંગ્લાદીશ છેલ્લે”—ગંગમૈયાના પુત્રો ક્યાં?

આવી અવસ્થા જોઈ હર્દમય હૃદયે દેશબંધુએ નક્કી કર્યું કે તારીખ ૫મી ડીસે. એ એવા એકાદ માણુમને જેલ મોકલવો, કે તેના પકડાયાથી આખો દેશ ચોંટી ઉઠે—સોડો સફળતા જામે.

૧૧-વેલિંગ્ટન રસ્તેરમાં આવેલી મદામમાની કચેરીને નીચલે માળે એક નાનકડી કોટડી હતી, તેમાં દાસગામુ ગોલીયાઓ સાથે મગાન કરતા—પોતનાઓ ઘડના. અંતે તેઓ આવી તાગ્યા,

તે વેળા હું, શ્રી સત્યેન્દ્રચન્દ્ર મિત્ર, કિરણુશકર રાય, સુભાષચન્દ્ર બસુ અને ચિરરંજન દાસ (દેશબન્ધુના ચિરંજીવી) એટલા લાંબા હાજર હતા. વાતચાટ ચલાવી, કે જેલસુન્દરીને વરવા કોણે બહાર પડવું? દરેક જણે શ્રીમણેશ કરવા માટેની પોતાની ઉમેદવારી આગ્રહપૂર્વક બહાર પાડી. પણ “બાંગદાર કથા” ચલાવવાનો તેમજ પત્રવહેવાર વિગેરેની વ્યવસ્થાનો ભાર મારે માથે હતો, એટલે આપણે તો પહેલે પગથિયે જ નામંજૂર થયાં. સુભાષચન્દ્રને તો સ્વયંસેવકોના સરદાર બની રોજ એક પછી એક ટુકડીને વ્યવસ્થાસર બહાર પાડવાનું કામ સોંપાયું—એટલે ઘુસ્ત. જેલ જવા માટે તેને પણ ના પાડવામાં આવી. અને કિરણુબાબુને તો કેળવણી વિભાગ અને પ્રચાર સમિતિનું કામ ધપાવવાનું હતું, એટલે તેને જવા દેવાય એ તો બનેજ કેમ? હવે વારો આવ્યો, શ્રી ચિરરંજન દાસનો. દેશબન્ધુના ચિરંજીવી બોલ્યા, કે મારે માથે તો કંઈ કામ નથી, કાજ નથી, જવાબદારી નથી; એટલે હું જરૂર સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારી લઉં. દેશબન્ધુએ હરખમેર હા કહી. આવો, નક્કી થયું કે ૬ ફી ડીમેને શુભ દિવસે ૨૫ સ્વયંસેવકોની ટુકડી સાથે શ્રી ચિરરંજને સરકારને મેદાન આપવું.

તા. ૬ ફી ડીસેમ્બરને દિવસે સહવારે દેશબન્ધુને ઘેર જો બનાવ બન્યો, તેવું સહેજસાજ વર્ણન તો આપીજ દઉં. આગલે દિવસે રાતે અગિયાર વાગે દેશબન્ધુએ દક્ષિણ કક્ષકતાની મહાસભા સમિતિના આગેવાન કાર્યકર્તા શ્રી હેમેન્દ્ર દાસગુપ્તને બોલાવ્યા, આપી દીધી, કે કાલે સહવારે શ્રી ચિરરંજન સાથે હસતે સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારવા ૨૫ સ્વયંસેવકોને તૈયાર -

રહવારે પયારીમાંથી ઉઠ્યા ન ઉઠ્યા એટલેજ એમણે તો તકાશ કરવા માંડી કે કેમ રૂપ જણા તૈયાર છે કે નહિ. સરદાર શ્રી સુભાષચન્દ્ર તો ચિરરંજનને જવા દેવાનેજ રાજી નહોતા. પોતે કેમ પહેલા બહાર પડવાનું માન ગુમાવે ? એમ એને લાગતું. ફરી પાછું મેં પણ કહી જોયું, કે મને જવા દો,—પણ એ રામ એના એ; દેશ બન્ધુએ સાફ ના કહી. છેલ્લે, છઠ્ઠીને શુભ દિવસે બીજો પહોરે મહાસભાની કચેરીમાંથી ખાંધે ખાદીના તાકા નાંખી, બીજા સ્વયંસેવકો સાથે કોલેજ સ્ટ્રીટ હેરિસન રોડ પર ચિરરંજન, સરકાર સાથે બાથ બીડવા બહાર પડ્યો.

દર પાંચ સ્વયંસેવક સાથે એક એક ભોમિયો અને એક એક દૂત રહેતા. ક્યાં ક્યાં જવું એ બતાવી પોતાની સાથે તેડી જવાનું કામ ભોમિયાનું; અને કોણ ક્યાં ગયું, કોણ પકડાયું, વિગેરે ખબરો તુરતજ ઓફિસે પહોંચાડવાનું કામ દૂતનું. સાંજે વિજળાવેગે શહેર-માંથે ખબર ફેલાઈ અને અમને મહાસભાની કચેરીમાં પણ વાત મળી, કે ચિરરંજન બીજા અદ્યાર નરવીરો સાથે યુદ્ધનો કેદી બન્યો છે.

તે વેળા મહાસભાની ઓફિસને ચોથે માળે અમારી મિનલસ અમી હતી. હાડિરામાં ગોળીબાર થયા પછી શા હાલ થયા હતા, એ વિશે સાહિત્યમહારથી શ્રી શરતચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પોતાની અજબ રસમય બાનીથી ચંમત્કૃતિમય વર્ણન આપી રહ્યા હતા—એવામાં આ ખબર આવી મળી. શરત બાબુએ તો સાફ સાફ જણાવ્યું કે જોલ કંઈ રૂડી જગા નથી અને આપણને કંઈ તેની ઉપર પ્રેમ જનરાઈ જતો નથી. કિરણબાબુ હસતાં હસતાં કહે કે કાલે

બધાને જતાં જોઈને મને બ્હીતાં બ્હીતાંયે મન થઈ ગયું હતું—
ગયો હોત તો હુંયે સરકારના 'હોટલમાં' જ હોત, વિગેરે. જાત-
જાતની ઠૂંકા મરકરી થવા લાગી. પણ બધાંને અંતરમાં લાગી રહ્યું
હતું કે હવે વાઘાં ઘેરાવા માંડ્યાં છે—વર્ષા પાસે આવે છે.

નીચે, પોતાનો પુત્ર પકડાયાના સમાચાર સાંભળ્યા પછી અટલ
અવિચળ કર્તવ્યની પ્રતિમા પેડે દેશબંધુ જાત જાતની વ્યવસ્થાઓ
કરવાના ફરમાનો આપી રહ્યા હતા. સ્વામીમંદર બાપુ તથા બીજા
કેટલાક તેમને દિલાસો દેવા સાર ઉભરાતે હોયે ગયા હતા; પણ એ
અટલ શાંતિ વેળા આંસુને સ્થાન નહોતું તો દિલાસાને તો હોયજ
ક્યાંથી ? જોણે જીવનસર્વસ્વનાં દાન કરી પોતાના એક માત્ર કુળ-
દીપકને પણ મલમલે મુખડે જોલ મોકલ્યો, તેને ભગવાનનાં આશ્વા-
સન મળે—આપણે તેને દિલાસો દેનાર કેણુ ?

સાંજે સગાંવહાલાં આમળનો વિગેરે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા સાર
દેશબંધુને ઘેર ગયા. આખું ઘર જણે ઉભરાઈ ગયું. લાલબજારની
ચોકીએ ચિરરંજન અટકમાં હતો, ત્યાં તેને માટે કામળો અને
ચોકુંક ખાવાનું મોકલવું કે નહિ ને વિશે ચર્ચા ચાલવા લાગી.
એક્લા ચિરરંજનને માટે મોકલવાની તો દાસબાપુએ ધસીને ના
પાડી, પણ પછી સઘળાને માટે ખાવાનું અને કામળા ખરીદીને
મોકલવા સાર નાણાં આપ્યાં. ચોકીએ ગયા એટલે જણાણ,
કે હવે તો મોકું થઈ ગયું; ખાવાનું આપવાનું હવે બને તેમ નથી;
અને ચિરરંજને તો મુગે મોકું ક્યારનાએ ગોરા સારજંટ વિગેરેને
હાથે તમાચા, લાકડીના ઝપાટા અને ગાળ ખાઈ લીધાં છે !

ધરમાં ઘુરત હુકમ થયો કે જાડ ચોખાનો જાત અને એક

સાફ શાક એટલુંજ સૌ કોઈ ખાશે. દુઃખની તો છાયાએ નહોતી જળાતી; શાંત આનંદની ગમ્ભીરતા જાણે બાવી વાવાઝોડાની સૂચના આપી રહી હતી.

૫ મી તારીખેજ પ્રેસીડન્સી જેલમાં દેશબંધુની સાથે હું જીતેન બાબુની મુલાકાતે ગયો હતો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કરનલ હેમિંગ્ટનના દરમાન મુજબ અમને ખુરશીઓ આપવામાં આવી હતી. અને જેલર સાહેબ જાણે આગારાજ પગારદાર નોકર ન હોય તેમ નમ્રતાથી ઉભા રહેલા. અમે મનમાંજ વિચાર્યું હતું, કે અમારે એજ - જેલર સાહેબ સન્મુખ ઉભા રહેવું પડે, અને તે અમારા પર મનમાંન્યાં દરમાન છોડે,—એ કાળ કંઈ દવે દૂર નહિજ હોય. જીતેન બાબુ આવતાંજ તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવી મેં કહ્યું, “ બહાર આપની સાથે બહુ બહુ ટટા ઉઠાવ્યા છે,—દવે લાગે છે કે મેં ફટલીક વાર અથુ-ધરતું—અનુકતુયે ક્યું છે. મને માફ કરજો—દવે તમારી સાથે જેલમાં આવીનેજ ટટા ઝમાવીશ ! ” જીતેનબાબુ હસતાં હસતાં મને પ્રેમપૂર્વક ભેટી પડ્યા.

હવે શ્રી ચિરંજીવન ઉરફે ભોખ્યે એક દિવસ જેલમાં મુલાકાત માટે મને બોલાવ્યો. આપણે પણ જેલમાં જઈ મળી આવી, તેતું નોતડું કપૂલ રાખવાતું ધાર્યું. પણ પેશ્વો મસ્તીખોર વિધાતા—તે આડે આવ્યો, એટલે આપણું શું ચાલે ?

તે દિવસે સાંજે ગવર્નમેન્ટ હાઉસ તરફથી મળવા આવવા સારૂ દેશબંધુને આમંત્રણ આવ્યું.

તા. ૨૪ મીએ હડતાળ ન પડે, એવી ઈચ્છાથી ગવર્નર સાહેબ દેશબંધુની સાથે વાતચીત કરવાનો બંદોબસ્ત કરી રહ્યા હતા. પણ પોતે તેડું મોકલ્યે તો તો નાક કપાઈ ગય; એટલે યુક્તિ

પ્રયુક્તિથી એવો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, કે દેશબંધુ પોતેજ યદને ગળવા આવે. પહેલવહેલા તો મહારાજ પ્રધાનકુમાર હતા રૂપે આતીને દેશબંધુને બે ચાર ડાહીડમરી સલાહ આપી ગયા. તે પછી ખાનગી કારભારી (પ્રા. સે.) ગુરુએ સાહેબે ટેલિફોન કરી હસતાં હસતાં જણાવ્યું કે “મિ. દાસ નામદાર ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લેવા છાંછે છે એવું મામળા નામદારને ધણો આનંદ થયો.” અને પછી ટેલિફોન પર ટેલિફોન અને ચિઠ્ઠી પર ચિઠ્ઠીનો વરમાદ ! ખીજી બાજુ દેશબંધુએ તો હકયોગ માડ્યો, કે રીતમરતુ લખેલું સરકારી નિમંત્રણ-પત્ર ન આવે, ત્યાં સુધી આપણે જવું નથી. સાહેબ કહે, કે “લાટ સાહેબ તે શા આધારે બોલાવે ?” એટલે દામખાતુ જવાબ આપે કે મારા જેવો ગરીબડો માણસ, મહા-માન્ય ગવર્નર સાહેબ જેવી સમર્થ વ્યક્તિ સાથે, રીતમરના નોતરા વિના મુલાકાત લેવાનું હુ સાહસ (!) ક્યા હિમ્મત પર કરે ?

એમ ને એમ કેટલા દહાડા નીકળી ગયા. છેવટે સરકારે વાણીયાગત કરી ફેરવી તોળ્યું—નોતરું આપ્યું. ગવર્નર સાહેબે કબૂલ તો કર્યુંજ, કે હડતાળ પાડવાનો ઉપદેશ કરો - એમાં કંઈ ગેરકાયદેમર નથી. તેમ ખાદી વેચવી એ પણ કાનૂનમંજૂર તો છે, પણ,—પણ તમારા દેશી-ભાઈઓ તરફથીજ મારા પર અરજી આવી છે, કે સ્વયંસેવકો અમારી ઉપર જુલમ જુમરે છે. એ કારણે મને જાહેરનામું બહાર પાડવાની ફરજ પડી છે. તમે કામ બંધ પાડો તો ડીક, વિગેરે. ગમે તેમ, પણ એ મુલાકાતનું ફળ આપ્યું—શૂન્યમ.

✽ ✽

પરહેઝગિરીને દિવસે.

તારીખ ૭મી ડીસેમ્બર ૧૯૨૧નો દિવસ જંગાણાના રાષ્ટ્રીય
ઇતિહાસમાં હમ્મેશ માદગાર રહેશે.

૧૪૮-૨સારોડમાં આવેલા દાસગામીના ધરમાં તે દિવસે સપ્તમાં
મળરકે વહેતાં ઉડી ગયાં દનાં—રાતે ઉધ્યાંઝ નહોતાં, એમ કહું તો
છોકે જોડું તો નહિજ ગાયુલ. દેશજન્યુ મ્હાને ટેજસે જોગી સરવંટ
છાપું વાંગી રવા દના. અધિપતિની નોંધની કટારોમાં તેમના અપૂર્વ
ત્યાગ અને ચિરરંજનની ધરપકડ જાગન એક બારે રમણું લેખ
આવ્યો હતો. તે વાંચનાં વાંચનાં, દેગજન્યુની આંખોમાંથી આંસુ
ટપકવા લાગ્યાં. અશ્રુપૂર્ણ નયને તેમણે કહ્યું, “મારા દીકરાને માટે
મને દુઃખ નથી થતું; મેં તો માગે એક પુત્ર આપ્યો. ૫૧. —૧૧

બંગાળમાં શું બીજા જુવાનો નથી—બંગાળનું મૈત્રનનર શું હણાઇ
ગયું છે?—”

બંગાળના નવજુવાનોમાં એતન રેડવા માટે દેશબંધુએ પહેલાં
એક સંદેશો Appeal બહાર પાડ્યો હતો—પણ તેથી કંઈજ
વળ્યું નહોતું. એટલે એમણે તો વિચાર્યું કે દેશમાં મૂછાળા મરદ
નથી, તો જનાનામાં પડદા આડે રહેનારાં સ્ત્રીજનોને રણમથકને ઝૂકા-
વ્યા વિના છૂટકો નથી. કેપ્ટન જસુ અને મેં ઘણા ઘણા સાંધા કાઢ્યા;
ખરો પુરૂષવર્ગ ખૂટી જાય, પછીજ સ્ત્રીઓ બહાર પડે, તો ઠીક
દેખાય—કંઈ નહિ તો અમે બહાર રહીએ, અને તેઓ સરકાર-
ની પરોણાગત સીકરે એ તો અમારાથી નહિજ જોવાનું જાય.
પણ સાગરધેરા સુરે Crying Captain (સુભાષચન્દ્ર) અને
મારી ઉપર દેશબંધુએ હુકમ હોડ્યો, “ તમારે કામ કરવું છે, કે
ભાવનાનો—આવેશનો—વિલાસ અનુભવો છે ? ” હવે શું કહીએ ?
શ્રીમતી વાસતીદેવીએ સ્વયંસેવિકા તરીકે બહાર પડવું, એમ નક્કી
થયું. દેશબંધુનાં જુદાં જુદાં શ્રી હર્મિલાદેવી, નારીકર્મ મંદિરવાળા શ્રી ઉમા
દેવી અને સુનીતિદેવી પણ તૈયાર થઇને આવ્યાં. ત્રણ સ્ત્રીઓ અને
મેં મરદોએ ઝૂકાવવું એમ યોજના કરી.

શ્રી વાસંતીદેવી, હર્મિલાદેવી અને સુનીતિદેવીએ મહાસભાની
ઠગેરીમાંથી બીજા બે સ્વયંસેવકા સાથે બહાર પડવાનું હતું.
બોમિયા તરીકે કોણે જવું એમ સવાન ઉડતાંજ આપણે આ-
પણી ઉમેદવારી બહાર પાડી—પણ ભોગ મારા, તે દેશબંધુ
હા કહેજ શાના ? મહામહેનતે જોમ તેમ સમજાવ્યા, ત્યારે એટલું
કબૂલ કર્યું, કે મારે ગાડીમાં બેસી એમની સાથે જવું અને હાથે

કરીને પકડાયું નહિ. ચાલો ને લાઇ, એટલું તો એટલું. સુભાષ-ચન્દ્રને ત્યાંથી મોટાર આવી. તે ગાડીમાં બેસી મદાસભાની કચેરી-માંથી ખાદીના તાકા અને એ સેવકને લઇને પહેલવહેલો હું કોચેન સ્ટ્રીટ અને હેરિસન રોડના વાંક આગળ ઉતરી પડ્યો. એજ ટેકાણે આગસ્ટે દિવસે ચિરરંજનની ધરપકડ થઇ હતી. બહેનોએ ચોખ્ખાગુની દુકાનોમાં હડતાળ પાડવા માટેનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. તે બધાએ કબૂલ કર્યો. મા (વાસતીદેવી)ના હાથમાંથી ખાદી અપાટાખંધ વેચાવા લાગી. જોતજોતામાં બીડ ઝામી. આજે બંગાળના રાજ્યથી ફકીર દેશબંધુ દાસનાં સુકામળ સદ્ધર્મિણી અને બહેન, સ્વદેશમેવા કાળે રણમયદાને બૂકાકે છે-એવું જોઇ ધણીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડતાં મેં જોયાં.

પામે જે હવાલદારો ઉભાં હતા તેઓ કંઇ જોત્યા નહિ. આગસ્ટે દિવસે ચિરરંજનને ગિરફતાર કરીને જોડાસાંકની ચોખ્ખાએ લઇ જવામાં આવ્યો હતો, એટલે હવે અમે એ ચાણીની દિશા તરફ ધસારો કર્યો. સુભાષચન્દ્રની મોટરગાડીએ દરો દીધો, એટલે એક ટેક્સી લઇ રવાના થયો. ટેક્સીવાળો બૂલયી જોડાખાગાન આઉટ-પોસ્ટ આગળ હંકારી ગયો. ત્યાં રસ્તા પર ઉભેલા એક પોલિસ પહેરેગીરને પકડાપકડી વિષે વાત કરતાં તે કહે, “અમે પેટને ખાતર વેડ તો કરીએ છીએ, પણ કંઇ એટલા નીચ નથી બન્યા, કે આ માવડીઓને પણ પરહેજ કરીએ.”

જોડાખાગાન આગળથી એક હિન્દુસ્તાની જુવાનિઓ એક મોટરમાં બેગી અમારી સાથે માથે દંધારવા લાગ્યો. જોડામાંથી ચોખ્ખાની સામેના દુકાનદારોને હડતાળ પાડવાની વિનંતિ કર્યા બાદ દેરીઓ

ચોકીના ઉપરીપદે વિરાજતા ઇન્સ્પેક્ટર બાબુનીજ પામે ખાદી વેચવા માટે ગયાં. પંજી ધીમે ધીમે બડાબગર તરફ જવાનું થયું. તે વેળા હમરો લોકોની મેદની ચોગાચુ ઝામી ગયેલી જોવામાં આવી.

બડાબગર ચોકી આગળ અમે ફરતા હતા, એવે દેખાયું કે એક મોટર સાઇક્લ પર બેસી પોલિસના મદદનીશ કેમિશનર અને બે સારજન્ટો આવી રહ્યા છે. દેરીઓને આ વાત મેં કહી, એટલે તેઓ ફરી ચોકી તરફ ગયાં. પેલા બે સારજન્ટોએ આવી તેમને સવાલ કર્યો, "Madam, What are you doing?" (શ્રીમતિ, આપ અહિં શું કરે છે?)

દેવીએ ટુરત જવાબ વાળ્યો, "We are selling Khaddar and declaring hertal" (અમે ખાદી વેચીએ છીએ, અને હડતાળ જાહેર કરીએ છીએ.)

સારજન્ટ.—Will you kindly walk to the Thana? (તમે કૃપા કરી થાણે આવશો?)

દેરી.—Oh yes, most gladly (વાહ, ધણીજ ખુશીથી.) મેં તરતજ માડીમાંથી ઉતરી પૂછ્યું, "મા, એ આપને પરહગ કરે છે?"

માએ કહ્યું "હા, એમજ."

તે વખતે જા નો શુભાર થયો હતો.

ટુરતજ મેં મહાસભાની ઓફિસ તરફ ગાંડી હંકારી. ખીજા એક જુવાનિયા દ્વારા ઘેર ટેલિફોન આપવાનો પણ ટુરતજ બન્ટો બસત કર્યો.

મહાસભાની ઓફિસમાં ખચર પહોંચી ન પહોંચી એટલામાં

બંગાળીનો બ્રાહ્મ સફળો બંગી ઉડ્યો. પ્રોફેસરો “હા, ના; હા, ના,” કરતા રહ્યા, અને કચકતા વિદ્યાર્થી હાંગી પડી; બંગાળના રાજવી ફકીરની કુક્તિ સફળ થઈ. નવગ્રુવાનો હુકડી હુકડી રૂપે જોડ બધા સારૂ બહાર પડ્યા. કોઈ કંઈ બોલતું નહોતું; પણ એક જાતની અટલ દંડનાની છાયા સંઘળાની મુખમુદ્રા પર છવાઈ રહી હતી.

હુ પાચેક ખિલાફત સ્વયંસેવકોને લઈને બંગાળના તરફ દેશીમાં દોડ્યો. ચોકીની પાસે પહોંચતાંજ હાથમાં રિવોલ્વર સમેત ઉભેલો એક સારંગન્ટ મને પરહેજ કરી અંદર લઈ ગયો. ચારે બાજુ હાથ પાધડીઓની બીડ ઝમી હતી—અને રસ્તામાં હેકેકાણે લોકોનાં ટોળાં ઉભાં હતાં. કેટલાયે લોકો પકડાવા સારૂ ખાસ આમળ આવવા લાગ્યા. અહા ! શો એ દેખાવ ? કદિ નહિ બૂલું. રે, પોલીસોની આંખોમાંથી પણ દડદડ અશ્રુધારા વહેતી હતી !

ચોકીની અંદર પેસી માડીની પાસે જઈ બેઠો એટલે સામ ધીરો પડ્યો. બંગાળના ચોકીનો છત્રપેકર બહુ સર્જન પુરૂષ, એમાં શક નહિ;—સગળ નયને તેણે અમને બહુ આદરમાનથી બેમાડ્યાં. હાઉસમાં બધારે ગુરખા પોલિમ ચોટરમાં બેસી રાત દહાડે આમથી તેમ દો દો કરતા બરકમા કરતા, તે વખતની વાત કરતાં રાસત્યન્દ્ર ચંદ્રોપાધ્યાય બાજુએ કહેતું કે પચારીમાથી બંગી ઉડીને મારું શરીર ટાપીટીથી તપાવી લેનો, કે બહાર છું કે પરહેજ થઈ ગયો છું. મારીયે જાણે તેવીજ દયા થઈ, “પકડાવો છું કે મોંનરે આપ્યો છું” ! જાણે મમનવચન નહિ.

ખીંછ બાજુ હુકડીઓની હુકડીઓ આડીને ચોકીમાં રાખવા લાગી. અરે, દસ દમ બધાર બાર વરસનજ નાનકડાં બળકો પશુ

પછી મારો પરિચય મળ્યો એટલે મને પણ નામ દીધેલા-
વીને સહી કરીને ચાલ્યા જવા આગ્રહ કર્યો. કહેવાતી શી જરૂર, કે
તેનો આગ્રહ મેં “ દિલ્લિગીરીપૂર્વક ” નાકબૂલ કર્યો ?

એટલામાં કંઈક સગાંવહાલાં આમનન અમારે સારૂ ખાવાની
સામગ્રી લઈ ચોડીએ આવી લાગ્યાં. બહાર આગેવાનો ખુબખુબ
હોલી જનતાને શાંત પાડવાની મહેનત કરી રહ્યા હતા. શ્રી સત્યે-
ન્દ્ર મિત્રે છાપાંઓ સારૂ કંઈક સન્દેશો લખી આપવા માને આગ્રહ
કરી, એટલે મેં માએ ચોડુંક લખી આપ્યું. મને પણ કહ્યું, એટલે
બન્દા પણ તક જવાજ કેમ દે ? બીજા આગેવાનો લાંબી લાંબી
વાતો કરે, તો મારે ટુંકુ ને ટચ પણ કંઈક કહેવું તો ખરું ? મહે-
તાજીની પેઠે આપણે તો નિરાળીયાએને હાકલ મારી ત્રણ સીટીમાં:-

Come out and enlist in thousands as volun-
teers. Swaraj is within sight. I wish your life
may be hallowed by taking part in this right-
eous fight for your great motherland's freedom.

વિદ્યાર્થીઓ, કોલેજ છોડી દો અને હજારોની સંખ્યામાં સ્વયં-
સેવક બનો. સ્વરાજ હવે છેડું નથી. ઇચ્છું છું કે સ્વદેશપ્રેમાને સ્વતંત્ર
કરવાના આ ધર્મયુદ્ધમાં બોડાઈ તમે તમારું જીવ્યું પાવન કરશો.

રાતે આડેક વાગ્યાને શુભારે દેવીએને એક ઘોડાગાડીમાં બેસા-
ડીને લઈ ગયા. અમને સાડે સીતેર મરદોને Prisoners' name
બદીવાનગાડીમાં બેસાડી—ગડબી—લાલમજર રવાના કર્યા. ગિરદી
તો કહે, મારું કામ. અરે, રસ્તે જતાં જતાં પણ બેચાર જણને

વળી અંદર દાખલ કર્યા. લાલગઝર પહોંચ્યા બાદ ઉપર અને નીચે
મળી બે કોટડીઓમાં ૭૨ નરવીરોને ગોંધી દીધા. કદા સિયાળામાં
બોત્તરને ઓઢવાને દરેક કામળા આપીને સરકારે ઉપકાર કર્યો. બધી
માર વિનાના પાપખાનાની પુણ્યપરિભ્રમથી બહેકતા ઓરડામાં ગાતાં
નાચતાં અને ધાંધલ મચાવતાં રાત વીતાડી તેો ખરીજ. ૧૫ થી
માંડી ૫૦ વરમ સુધીની જાતજાતની તમામ ઉમ્મરવાળા હિન્દુ,
મુસલમાન, શીખ વગેરે તરેહ તરેહના પ્રાણીઓ અમારામાં હતા.
રાને મુઠ્ઠી મુઠ્ઠી ધાણેચણા ખાવા આપેવા. ગોઝાનો દાકતર, કારકૂન,
જમાદાર વગેરેએ સરભરા તેો મજાની કરી, એમાં શક નહિ—
અમને ઝાઝી અવવડ પડવા દીધી નહિ. અરે, પહેરેગીરમાંથી એક
બે જણ તેો અમારા માણાંની સાથે તાલ પૂરી નાચવામાં પણ શામેલ
હતા. એ અમારા ખૂમગરાગથી સારગન્ટ માહેજની ઉંઘમાં ખસેલ
થતી, ઓટલે વચ્ચે વચ્ચે આવીને તેઓ માહેજ સરસ્વતી સંભળાવી
જતા. હસી હસીને બચાવું પેટ પણ દુખ્યું. આગવી રાતે ભોખ્યા
(ચિરરંજન) ને તેો કપાટા ને તમાચાનો સ્વાદ આખવો પડેલો—
ત્યારે કહો, અમારૂં નસીમ પૂતેમના આંદ જેવું અગાધું ખંદેને ?

ગિરફતારી પછી

૨૧ તરાણી વિશય લઈ લે તે પહેલાંજ અધિકારદેવનો આશરો લઈ મરણાએ પડદા રિનાતા પાપખાતા પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અદા કરી લીધી. હાથ મ્હો ધોવાને સાર પહેરેગીરે દરવાજા આગળ ઉભા રહીને ઘડા વની પાણી આપ્યું, અમે ખોખો બગી બરી લઈને તેનો ઉપયોગ કરીયા. તે પંજી એક બારે સુંદર કામ અમને દીખળ બહાદુરોને જડી આન્યુ. દિવાલ પર દમણાં-૨ રંગ માટેનો હતો- હજુ લીનોજ હતો એટલે એ કાચો રંગ આગળાએ લઈ ધોળા જગાએ અમે અમારી બહાદુરી જણાવી. "સ્વરા-૨ આશ્રમ-વાય બગતર" "૨૪ મીએ હડનાળ છે." એવાં કંઈ કંઈ તરેહના ઉર્ડ બગાળા, દિન્દી, રેડ ગ્રુમુખી સુદાં એવી બાજાઓમા કંઈ એટલી તો ગીનદામણે કરી કે જેનો પાર નહિ. આગળે દિવસે રાતે, અમારાં

નામકામ લખ્યાં ત્યારે અમારાં ગજવાઓમાંની દોલત તો સરકારે જત કરી લીધી હતી. છતાં ઓજો રહવારે કાણુ બાણુ કયે રસ્તે એક છાપું આવીને પડ્યું! ઓહોહો! મોતીલાલ પડિત પકડાયા! એ છાપાની તંત્રીનોંધમાં લખ્યું હતું કે:—

શ્રીમતી વાસનિદેવી (દાસગાયુનાં પત્ની), ઉર્મિલાદેવી, સુનીતિ દેવી, અને શ્રીયુત હેમન્તકુમાર સરકાર ગઈ કાલે સરકારના મહેમાન બન્યા છે, એવી અમને ખબર મળી છે.

અને તંત્રી મહાશયે તંત્રીનોંધનું કોલમ તદ્દન ખાલી રાખ્યું હતું!—માત્ર આટલી વિગતજ આપી હતી—બાકી બધું કાંઈ મૂક્યું હતું! પોતાના કંઈજ વિચારો જણાવ્યા નહતા. અને એક પાના પર ખૂબ મોટા અક્ષરે, ગઈ કાલના બનાવો અને નારીમંડળની ધરપકડની વાતો વિગતમર જણાવી હતી.

રહવારે ખાવાનામાં તો ગરમાગરમ જલેબી! યા, અસ્લા! મોજથી ભાગ પાડી ખાવા બેઠા, એટલામાં તો ધાડ આવી! ખબર મળી, કે માઇસ્ટ્રેટ સાહેબ આવ્યા છે—અમારે તરતજ જવું પડશે. કપાકપ કોળીયા બરવાનો ટુંકમ થયો. અને આવી કંઈંગી વેળાએ અમને ખાવાનું આપવા સાર જમાદારને એક સાહેબ આવીને ખૂબ મીઠકી બાપામાં પાંચપચીસ સરસ્વતી સંભળાવી ગયો!

આઠ વાગ્યાને શુભારે, બારી બારણાં બંધ કરી અમને માઇસ્ટ્રેટ સાહેબ સન્મુખ લઈ ગયા. બન્ને બાજુ દંડાધારી સિપાઇઓ, વચગાળે દામકામ પિસ્તોલવાળા સાહેબો પણ ખરસ્તો. અદાલતગૃહમાં દાખલ થઇ ન્યાયાસન પર બિરાજેલી જે મુર્તિને મેં જોઈ, તેનું મોં રહવારે ભોગજોગે કાઢ્યું જોયું, તો તે દહાડે અધી બૂબે

મરે એવી મારી ખાતરી છે. અચૂત, બનીને આપવાની એકે એક જણાએ હાથ ધરીને ના પાડી. 'આવતાં પહેલાંજ કેવી' રીતે વર્તન ચલાવવું તે અમે તો નક્કી કરીજ મૂક્યું હતું. માઈસ્ટ્રે સાહેબે ફરમાન છેડ્યું કે પરમ દિવસે ગહવારે પ્રેમીડેન્સી જેલમાં તપાસ ચલાવી ન્યાયે આપવામાં આવશે.

આપો, પાછા અધારધરના રાગ થયા—ટોટકીમાં. ધીમે ધીમે દંડાડો ચડવા લાગ્યો—પ્રેમીડેન્સી જેલમાં ક્યારે લઈ જશે, તે કંઈ સમજાયું નહિ. વખત માળવા સારૂ પાછાં મસ્તી તોફાન શરૂ કર્યાં. લાયબ્રેરરના બગી બહારણીયાઓને ૨૪ મી ડીસેમ્બરે દિવસે હડતાળ પાડવા માટે સ્વરાજ સરકાર તરફથી અમે ફરમાન છેડયાં—ઉપદેશ આપ્યો. આખરે ધડિયાળમાં એ સવા એ પર ઘોટા આપ્યો હશે, ત્યારે એક પાંજરા જેવી, તારનાં ગોળ ઘેરાવાવાળા લારી (cage) આવી. રસ્તાની એ બાજુએ બેળા થતા લોકોને ૨૪ મી તારીખે હડતાળ પાડવા સંબંધી તાકીદ આપતા આપના અમે પ્રેમીડેન્સી જેલમાં આવીને હાજરાવા. બાજુએની દાર કરી અંદર લઈ જઈ મુકામ આપવામાં આવ્યો—આપણને પણ મળ્યો. પણ થોડીક વેળા બાદ એક જેલરે આવી મને ખબરપો. કહ્યું "Hallo, you are here? Do you want to stay with young Das?" (આહો, તમે અહિં છો? ચિરંજીવ ઇમ પામે રહેવાની ઇચ્છા છે?) આપણે પણ ફેક્યું— I have no option, if you allow, I will certainly prefer it. (મારી મરજી પર થોડોજ દંડ આધાર છે? તમે તેની વ્યવસ્થા કરો, તો મારે મન નો મેળાથી ખીલું.)

થયું. મને જૂદો પાડી ભોમ્બલ પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. બીજાઓને બીજી બાજુએ લઈ ગયા.

ત્રણેક વાગે ન્હાઈ ઘોઘને ખાવા ભેટો—પણ એટલામાં મારી સુલાકાત માટે ઘેરથી આવતી આવતાં, ખાવું છોડી તેમને મળવા ગયો. દેવીઓને રાત્રે જ ગ્રેસીડેન્સી જેલમાં આણી સ્ત્રીવિભાગમાં રાખ્યાં હતાં. અને પછી તો ગવર્ડર સાહેબે કાઉન્સિલ બોલાવી, મસલત કરી રતોજી તેમને છોડી મૂક્યાં હતાં. વાત એમ મળી, કે વળી બીજો દિવસે તેઓ સ્વયંસેવિકા તરીકે પાછાં બહાર પડ્યાં હતાં. બીજું એમ પણ જાણ્યું કે મહિલાગણ પકડાયા બાદ કોયે-જના અમખ્ય વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડ્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ શીખ સ્ત્રીવર્ગ પણ સ્વયંસેવકોમાં ભેડાયો છે.

એક ઘોતિયુ અને સાદું પહેરણ પહેરીને જ હું બંદીવાન બનેલો—એટલે ઘેરથી થોડાંક વાધાવસ્તર મેલેલવા અપણે ધરદી આપી. સુલાકાત વખતે હું અંદરથી ખૂરશી પર બેઠેલો હતો. અને વચ્ચે લોખંડી તારની જાળી હતી.—આવી રીતે વાતચીત કર્યા બાદ કોટડી તરફ પાછો ફર્યો. આણીપીણી પૂરી થતાં સાડાપાંચને શુભારે કોટડી બંધ કરી વાર્ડર સાહેબ આત્મા ગયા.

એક હાથ પહેળો લોખંડી ખાટલો; તાડછાની ગાદી; એક તાડછાતું કપડું ઓશિકું અને એક કામળો પાથર્યો—એમ કરી મોજથી અપણે લાંબા પડ્યા—હિંમતનેસ્તો. અને ન્યાં સુધી હિંમત ન આવી ત્યાં સુધી ખાસ જાહેરમાં જાવો જોડેની કોટડીમાં બિરાજમાન શ્રી ભોમ્બલ સાથે મોજથી વાતો કર્યા કરી. જે કોટડીમાં રહેવાતું સંભાળ્યું મને મળેતું તેનો ધણું કરી સુરેન્દ્રનાથ બદોપાધ્યાયે પણ

સવાદ ચાખેલો. અને જીતેન્દ્રલાલ જદોપાધ્યાય તો મારા આવતા પહેલાં તુરતજ એને પાવન કરી ગયા હતા.

❀
❀ તપાસને દિવસે ❀
❀

સૂરકાર બહાર તરફથી ફરમાન આવી ગયું, કે—અમારી તપાસ જોલમાંજ ચાલશે; જે એક કોઈ ખાસ અભાવશાળી આગેવાનો (પાપડી ભેગી થેજ બકાવ તેમ) અમારામાં આવી ગયા હતા; તેમની તપાસ ખુલ્લી અદાલતે ચાલે, તો કાયદો અને વ્યવસ્થામાં ખર્ચે પહોંચવાનો સંભવ હતો. મને અને ભોમ્બલને આ વાત સાંભળી ધરતી પગ તરેથી સરી જતી લાગી; કારણ એ ઉર્દૂ ગામમાં એરંડિયા રૂપે અમારી જોડલીજ ગણાઈ હતી એમાં કંઈ શક નથી. સૂરજ ન્યાં આયમતો નથી એવી મહાન ખિટીશ સસ્ત-નત અમને દૂરથીજ જોઈને ચરચર ધૂજે છે, એવું જોઈ આપણે તો હરખભેર કોઈ પણ જાતની સગા ખમી લેવાને કમર કસી.

પહેલાં તો બોમ્બલની તપાસ અદાલતમાં ચાલશે, એમ વાત આવી હતી. પણ હવે તો તેની પણ જોશમાંજ ખચર લેવામાં આવી અને અમારા પહેલાં તેને ચાકે ચઢાવવામાં આવ્યો. અને સમનનું તો——એ વરસ, વરસ, છ મહિના, ગમે તે હંડ; જેમ ધૂન ફરે તેમ તેમ જડજ સાહેબ (ક્ષણે ક્ષણે યજ્ઞચતામુપૈતિ) Variety is charming—એ સિદ્ધાંત મુજબ વર્તતા સમયો ઠોક્યા ગયા. બોમ્બલને છ મહિનાની મખત દેદ અને સો રૂપિયાનો હંડ; અને હંડ ન આપે તો છ અડવાડિયા વધુ સમય એમ જજ-મેન્ટ મળ્યું.

તે પછી અમને લોકોને જૂમ પડી. કોર્ટ-રેપ્રેસન્ટેટિવ બાબુએ મને આદરમાન સાથે બેસવાને ખૂશી આપી. બેરિસ્ટર થી એસ. એન. હાલદાર નોંધ લેવા સારું હાજર હતા. પહેલાં તો માચરૂટે ના ફરી, પણ પછી તપાસ ખુલ્લી ચાલે છે કે નહિ એમ પ્રશ્નનાં વર્ગી હકારવાચક ડોકુ' ધૂણાવ્યું. શ્રી હેમેન્ડનાથ દાસગુપ્ત વિગેરે મદાસમાના એક બે માણસો પણ હાજર હતા.

બાબુજી દાયમાં ગાંડીને સારગંટો સાચ જૂની જુઝાની આપી ગયા. એક સ્વયંમેચકને પકડનારા બે સારગંટો આવી "અમે પકડેલો માણસ એજ" એમ પિઝાન આપી ગયા. મને લાગે છે કે બે જાણીએ અકેક દાય ગાંડીનેજ પકડ્યો હશે—એટલે બાગી-દારી ચાલુ રાખેલી.

એક પછી એક સ્વયંમેચકની જુઝાની લેવાનાં નવા પ્રાર્થના મિત્રવિમિત્ર રમીલા જગતે અપાત સાચા.

એકે કહ્યું "I don't like to be tried by a slave

like you" (તમારા જેવા યુવામને હાથે મારી તપાસ આમે એવી ઇચ્છા નથી.)

બીજા એક દીપ્તગીએ કહ્યું, I refuse to answer the servant of a satanic government (તમારા જેવા શયતાની સરકારના નોકરના સવાલોનો કોણ જવાબ આપે ?)

ત્રીજો વળી એવીયે બહાદૂર. તે કહે, "If you ask me whether I am a volunteer, I will say I am what you choose to call a Gandhi goonda (હું સ્વયંસેવક છું કે નહિ તે પૂછ્યો તો તો કહું, કે બાપા, હું તો તમારો ગાંધીચુડો છું ગાંધીચુડો !)

મને પૂછતાં મેં જણાવ્યું કે "I am simply gaping with wonder at the truth spoken by the Christian gentlemen after kissing the Bible..... As I consider myself a free Indian I deny the jurisdiction of this court set up by the British falsely in the name of law and order. I hope to be released when the prison gate will be opened by the first president of the Indian Republic and that's on the 31st of December."

"આ, ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવાનો દાવો કરનારુ સાર્વજનિક સાહેબો બાહ્યકરને અડીને જે અણબોલું સમ્યક કહ્યારી ગયા તેની સામું અન્યત્રીયા મ્હોં વકાળીનેજ હું તો નિદ્રામાં રહ્યા છું. હું તો ખેતરને સ્વતંત્ર હિન્દીવાન લેખનો દોષથી કાપદો અને વ્યવસ્થાને નામે

ચિત્રીશોએ આ અદાલત રૂપી જે ઢોંગ માટેલો છે, તેની સત્તા સ્વીકારતો નથી. તા. ૩૧મી ડિસેમ્બરને દિવસે સ્વતંત્ર ભારતીય પ્રજાસત્તાકના પહેલા પ્રમુખને હાથે મારી જેલનાં બારણાં ખોલાશે, ત્યારે હું છૂટો થઈશ એવી મને આશા છે. "

આશો, સખ થઈ. અમારે બોત્તેર જણાએ છ મહિના સરકાર બહારૂરને ત્યાં ધામો નાંખવો એમ ઠ્યું. અલખત સરકાર મહત ખવડાવે એવી કાચી નહોતી; એટલે અમને સખ તો સખતજ કરી. ફક્ત એકજ જણનો બાપ આવી સરકારને આજીજી કરી, નાકલીંટી તાણી પોતાના ચિરંજીવને છોડાવી લઈ ગયો. એ સ્વરાજનીરે લાક્ષ-બખરની ચોકીમાં રાત્રે ખૂબ તોફાનડીખળ અને ફેદાફેદ કર્યા હતાં. તે વેળાએજ અમારા મનમાં દગદગો થયો હતો, કે આટલો બધો ઉત્સાહનો ઉભરો આવ્યો છે, તે શમી તો નહિ જાય ?!

હીક. સંજનો હુકમ થતાંજ એકસરે અદાલત ગાજી ઉઠી: —ગાંધી મહારાજકી જય—સ્વરાજકી જય—વિગેરે. એટલો શોર બકાર આમ્યો કે માજીસ્ટ્રેટે બયધંટ (Alarm) પણ વગડાવ્યો. તોયે વાણીયામજી નીચી કરી, સ્વયંસેવકોને ધાંટાશોર કરતા અટકાવવા અમારી—આગવાનોની—દાઢીમાં તો હાથ ધાતવોજ પડ્યો. અદાલત તેમજ જેલના બધા અધસરો—અમલદારો અમારી સાથે સુન્દર રીતે વર્તતા, એની તો ના નહિજ કહેવાય. ઇન્સ્પેક્ટર બાપુએ મારી સાથે (શેકહેડ કરી) હાથ હલાવી માફી ઇચ્છી. ગોઝારી નોકરી પેટે આ બધું પાપ કરતું પડ્યું છે એમ કહી દિલખીરી જાહેર કરી. એ ગોઝારી નોકરી છોડી દેવા મેં તેને ઉપદેશ આપ્યો—એ ધૃષ્ટિન ગુવામી મનોદરાને લીધે તો આપણા આ હાથ છે.

દસમી દીસેમ્બરને દિવસે, કામકાજ એક રજા બાદ સૂતો હતો; એટલામાં જોઈ છું, તો દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ, મૈત્રાના અબ્દુલ કલામ આઝાદ, વીરેન્દ્રનાથ શાસત્રી, પદ્મરાજ જૈની, મોળાનાથ ખર્મન, વિગેરેની પદ્મરામણી ચર્ચ—ગિરફતાર થઈને તેઓ આવ્યા. અને વળી ખીજ એક વાર્ડમાં મૈત્રાના અકરામખાન, શ્રી સુભાષ-ચન્દ્ર વિગેરે પણ અમારા ટોળામાં જોડાયા છે એવા સમાચાર મળ્યા. તેમના વાર્ડમાં યોગક ચીનાઓ પણ હતા. મેં સાંભળ્યું કે ખાંસાહેબને પોતાના સાથીદાર બન્યા જોઈ તેમણે કૃતદળથી પૂછ્યું, Opium, opium? Cocaine, cocaine? (અરીજુ ચોરીને આવ્યા કે કોકેન?) ખાંસાહેબે બે વાર ડોકું ધૂણાવ્યું, એટલે સાન આવી હશે, તે સવાલ કર્યો, "Gandhi, Gandhi?" ગાંધી, ગાંધી? એટલે ખાંસાહેબે હા કહી. 'અરીજુ કે કોકેન ચોરવા સિવાય ખીજ કોઈ કારણે જોડા જવાય છે કે કેમ તેનું બાપડા ચીનાઓને શું બાન? સુનારનું ચિત્ત કયાં?.....બાવળિગેન?

પ્રેસીડેન્સી જોડતો યુરોપિયન વિભાગ કંઈ જોવો તેવો ન ગણાય—ઉપર નવ કોટડી અને નીચે પાંચ. રમોડું અને ન્હાવા ધોવાની ઓરડી વાર્ડની અંદરન. સામે આસપાસ કોરાવાળી એક ખુલ્લી જગા પણ હતી. તેમાં એક હરણનું જોડડું પણ ફૂદા-ફૂદા કરતું. અને આપણા નાનકડા દાસ, ઉરફે ભોખ્યાસ તો કવિરાજ! એટલે તેને તો હરણાં જોઈને કવિતા કરવાનું ઉગી આવ્યું—તરતજ,

છીન મોરા સુએવને ગોદાવરી તીરે

હરિજુ હરિણી યથા ઉચ્ચ વૃક્ષ ચૂડે વિગેરે.

માછકે હરણકરણીને કંઈ કબૂતરોને માળે—ટક્કને શિખરે

જેનહોતાં બેસાડ્યાં, એ ખ્યાલ કવિત્વની લડરીમાં બાછીને રીંધે ન આવ્યો।

પ્રેસીડેન્સી જ્વેલનો સુપ. કરનલ હેમિન્ટન બહુ ભયો હતો. રોજ સ્થવારે દાકતરખાત્રુને સાથે લઈ અમને મળવા આવતો. નામદાર વાડર સાહેબના હુકમ મુજબ બિહાનું વીંટાળી દઈ દરવાજા પાસે ઉભા રહી બડાસાહેબની આગતા સ્વાગતા કરવી પડતી. પહેલ-વહેલા તો દાકતરખાત્રુજી અમને નમસ્કાર કરતા—તેઓ પણ પરમેશ્વરનું માણસ હતા. સુપ્રેમ ને-અમે Good morning કહી આવકાર દેતા. તે પણ અમારી સાથે રીતસર ખાદીમીડી વાનો કરતો. બીજાઓના પેટમાં આથી દુઃખનું એ વાન માયી; પણ તેઓ અમારી સાથે ઝાઝી ગડબડ સડબડ કરી શકતા—કે કરતા નહિ.

વાડર ખીંચ સાહેબ પહેલાં લસ્કરમા હતા. પેન્શન લઈને પાંજરાપોળમાં—જેલમાં કામે વળગી ગયા ખૂખીની વાત તો એ, કે કેદીઓ કરતાં તેને કંઈ વધારે સુખ કે સ્વતંત્રતા હતાં એમ લાગતું નહિ. બિચારો લસ્કરી ખૂટ દોડી દોડી બપોને બ્લીવડાવવા ફોકટ ચલ કરતો રિપોર્ટ—હેવાલ લખતાં કલમ ભાંગી નાંખતો. પોતાની દેખરેખ તજેના કેદી કે ચોકીદારો પર સહો બળવવાનો તેનો સ્વભાવ હતો.

એક દિવસ સુપ્રેમ આવેલા; તે આવે છે એવી ખબર ન આવવા માટે એક કેદી—અધ્ધર (લાંચા વખતના કેદીઓને પાઠ-ળથી જેલનું અમલદારી કામકાજ મોખાય છે.) ને તેણે ખૂબ તરે-હથી ધમકાવ્યો, ત્યારે મને ખબર પડી, કે હિન્દુસ્તાનની બાપાની તમામ ચિત્રવિચિત્ર માગો દેવામાં ચિંચ સાહેબ અનુભવે મો ટકા

કુળ જન્યા છે. છતાં તેણે અમને તો કહેતા, “તમારે કાલે તેમ વર્તો—કૂદો, નાચો, પણ મારી નોકરી ન બંધ, એટલું માત્ર સંભાળી લેજો.” આપણે આંખે જરાજર નહોતું દેખાતું, એટલે કેદીઓ તેની પાછળ ઉભા રહી જીલ્લ જહાર કાઢતા અને જનતજનના આળા કરતા. નાચ્ય જોલર વિગેરે બધા અમને તો સારી પેઠે મદદ કરતા. હવે કેદીઓની વાત કરું.

પ્રેમીડેન્સી જોલનાં પખીડાંઓ અમને પરમેશ્વરની માફકજ પૂજતા—અમારા ઉપર ખૂબ ભક્તિભાવ રાખતા. રસોઇ કે જલમ-રિયાતું કામ જોઓ કરતા તેમનો પ્રેમ જોઈ તો અમે સ્તબ્ધ થઈ જતા. દરેક રીતે અમારી મરમરા કરતાં પણ તેમને મતોપ થતો નહિ—હજી પણ જાણે શુંનું શું કરી નાખીએ, એમ થયાં કરતું. જોલના પાણીના સચાઓમાં કામ કરવા જે કેદીઓ આવતા, તે દરથીજ ધધારો કરી પૂગતા, કે કેમ સિગારેટ મિગારેટ પીશો? માંભળ્યું છે કે આ ખાતામાં (પાણીના સંચાના વિભાગમાં) શુભ રીતે હજારો રૂપિયાની આપણે થાય છે. જે પ્રમાણે મરકાર જોલને એક જાનના વેપાર માટે નિભાવે છે, તે પ્રમાણે અંદરના અમલદારો અને કેદીઓ પણ અંદર જનતજનના વેપાર (1) માટે છે, અને નિભાવે છે. મેં સાંભળ્યું, કે એક રૂપિયો આપવાથી મિયાદ દારા આડ આનાની કિંમતની વસ્તુ તો જરૂર મળીજ શકે છે. મગૂરીવાળા કેદીઓ સાડ નરમું—સહેલું કામ મેળવવા માટે લાંચ આપે છે. રહેવાને માટે મોદદાર જગા મેળવવાને માટે ભાડું આપે તે મગવડ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ખાવાનું પણ લગ્નમીદેનીના ચળકાટ વડે સ્વાદિષ્ઠ મેળવી શકાય છે. જોલના જીવનમાં માથુમાથ

નષ્ટ કરનારી બીજી શી શી પ્રવૃત્તિઓ આવૂ રહે છે, તેનું વર્ણન આગળ ક્રમાનુસારે આવવાનું છે.

અહો ! તેજ આ પ્રેમીડેન્સી જેલ, જેમાં બોમ્બ કેસ વેળા શ્રી અરવિન્દ, બારીન્દ, ઉસ્લામકર, ઉપેન્દ્ર વિગેરેએ વાસો કર્યો હતો !

આજ સ્થળે નરેન્દ્ર ગોસ્વામીને દારૂ મારવામાં આવ્યો હતો !

આ ઠેકાણેજ પેલી બે દહતાની મૂર્તિ કાનાઈ અને સત્યેન્દ્ર

-હસતે વદને ફાંસી સ્વીકારી હતી.

કાનાઈલાલની વાત યાદ આવતાં રોમાંચ ખડાં થઈ રહે છે. ફાંસીને દિવસે સહવારે ગભીર, નિદ્રામગ્ન કાનાઈને જેલર આવે છે. મક્કકાતે મુખડે, નીડરતાથી એ સ્વદેશવીર માંચડા પર ચઢી ગાત્ર છેલવહેલી મગ્ગક કરી લે છે, “અમ્મા દોરડું જરા સરાવી લે, મારી દાઢીને લાગે છે !” મૃત્યુને એ પ્રમાણે વરમાળ આરોપવાનું કામ, એ યુગના બંગાળાની સાધનાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમા કાનાઈલાલજી કરી શકે. એ નરદેવને મારા કોટી કોટી પ્રણામ હો ! *

તેણે જ્યાં લીલા વિસ્તારી તે પૂનિત માત્રાસ્થળે આવીને પાવન થયું, એ માર્ગે સદ્બાળ્યજ તો !

*શ્રી કાનાઈલાલ વિશે વધુ જાણવા માટે બોમ્બયુગનું બંગાળા પાંચનું.

✽

✽ અલિપૂર ✽

✽ જેલ ✽

તા. ૧૧મી ડીસે ને દિવસે એક ટેક્ષીમા બેમાડી મને અને ભોમ્મવને પ્રેમીડેન્સી જેલમાથી અલિપૂર જેલમા ખસેડી લઇ ગયા.

તે દિવસે રવિનાર હતો, એટલે જેલર સાહેબ આકાશમાના બાપને સભારવા સાફ રીઝવ કરી મૂકેલી મિનિટોનો સદુપયોગ કરવા ગયા હતા અમરે ઘણો વખત બેસી રહેવું પડ્યું. રાજદારી કેદીઓનો કબજો લેવા માટે આનંદ નામના વાર્ડની નીમણૂક થઈ હતી અમે પહોંચ્યા, એટલે તે બામતની ખમર તેને પહેંચાડી. તે નામવર પણ કુદરતને જવાબ દેવા પધાર્યા હતા, તે કંઈ કંચાડેક ત્યા ગાળીને પગીજ આપ્યા. આનંદ, ને ભોમ્મવ તો કંઈ માથે

ભણેલા ગોડીઆ નીકળ્યા—ગ્રાટે તો તરતજ ભાઈસાહેબને ઓળખ્યા; પણ ભાઈ સાહેબને કંઈ યાદ આવ્યું નહિ. છેવટે પૂરી - ઓળખ આપી, ત્યારે ધ્યાનમાં ઉતર્યું ખર !

જેલની ઓફિસમાં છોટા દાકતર ગાયુ બેઠેલા હતા. હું લાલ પગલર હતો ત્યારેજ મેં એમની નામના સાંભળી હતી. ખીડક નામે એક વાર્ડર આવીને કહે, “ ઓળખ્યા, આ દાકતર સાહેબને ? ” પેલા યાદગેપ સાક્ષી ! The man without memory !” ફક્ત મરડર કેસમાં શ્રી સી. આર. દાસ પૂછી પૂછીને મરી ગયા પણ જવાબ એનો એકજ, I don't remember ! મને યાદ નથી !

ચીફ વાર્ડર આર્થર રાયને આવી કહ્યું, કે હું જાને આપ-રીશ છું. તમારે પેટે ટાલક રાખવી.

પછી જેલર વિલિયમ રાયન આવ્યા એટલે આર્થરે તેની સાથે અમારી પિઝન કરાવી. તે ભાઈ સી. આર દાસ પકડાયા જાણી પંદર મિનિટ સુધી તો-ભારે વિચારમાંજ પડી ગયા. પછી ઝગડીને જાગ્યા, અને કહે, તમારે જેલમાં આવવું પડ્યું, તે ખાતે હું જાહુ દિશગીર છું.

એ વેળાથીજ રાયન સાહેબની સહાયતાની અમારા પર છાપ પેડવા લાગી.

આવું બધું જોઈ, આપણા મનમાં તો ઘયું કે જેલમાં આવ્યા છીએ તે કંઈ જલ્દમાં તો નથીજ પડ્યા—ગદારજ છીએ.

મોટા દાકતરે આવી અમને તોળ્યા અને માપ્યા. વજન ૧૫૮ પાઉન્ડ અને માપ પા ૬૮. મેં દરાવ કર્યો કે ગમે તે ભોગે દર મહનાડિયે એક રતલ વધતુજ વધતું—અને મારો એ દરાવ કંઈ

છેક નકામો તો નહોતોજ ગયો, એટલું ખસસ યાદ રાખજો.

આસો, હવે ઓફિસમાંથીજ જેલનો ખોશાક પહેરવાનું આપ્યું. મેં બહુ કશું, કે અંદર જઈ કપડાં બદલીશ, પણ કંઈ માન્યું નહિ. જેલમાં દાખલ થતાંજ લાજ શરમ, ધૂણા, ખીક બધાં દરવાજા બહાર પોટકું બાંધીનેજ મૂકી જવાં પડે છે.

આગતે "યૂરોપિયન પ્રિઝનર" ગોરા કેદી—સેએ ગણવામાં આવ્યા. જેલકોડમાં લખ્યું છે કે જેઓ સાધારણ કેદીઓ કરતાં સારું ખાવા પહેરવાના અભ્યાસવાળા હોય, તેઓને જેલના અમલદારો પોતાને ઠીક લાગે તો યૂરોપિયન વર્ગમાં દાખલ કરી શકે છે. સીના, સીદી, ફિરંગી વગેરે સઘળા જેલમાં યૂરોપિયન ગણાય છે—ફક્ત કમનસીબ બારનપુત્રો—સફળો પણ ધણખરં એ મગવડ ભોગવવા નથી પામતા.

યૂરોપિયન વર્ગમાં મુકાવાથી ખાવા પહેરવાની અને કામકાજની બહુ સગવડો મળે છે. ગોરા દેવોનો—ગોરા રંગનો—ગોરા નામનો આટલો મહિમા છે.

દૂકા બાંધીઓ, ફૂડનું અને ટોપી લઈ આપજો જેલના બીન-રમત દાખલ થયા. એક નાનકડા વાડમાં અમને બેને જાનીવાસો આપ્યો. પછી સાંભળ્યું (હવે, તારીની) કે એ વાડનું નામ તો Female Ward સ્ત્રી-વિભાગ હતું. એને માટે જે જંગળા સંપદ જેલમાં વપરાય છે, તે એટલે જ્યાં ધૂણાપાત્ર છે કે મને અહીં લખનાં પણ શરમ લાગે છે—ન બોલ્યામાંજ નવચુકું.

એ વિભાગમાં બે કોટડી હતી. એક એરડો અન્દરથી પણ હતો. કુલ છ જાણુને રહેવાની સેલ હતી. હું ઓફિસમાં એક દિવસ

તેજ વેળા ફટલાંક સ્પીકીંગ્સોને સ્થાનફેર કરાવતા હતા એમ જોયું
હયું. તેમને ખસેડીને અમારે માટે જગ્યા ખાલી પાડવામાં આવી હતી.

*
 * દશ દિવસ *
 ની
 એકાન્ત કેદ *
 *

આપણી તો મરણ હતી, કે શ્રી યતીન્દ્રમોહન સેનગુપ્ત,
 શુભેન્દ્રસાહ બટ્ટાપાધ્યાય વિગેરેની સાથે જે આપણને રાખે, તો ઠીક
 મોજ આવે. પણ આટઆટલી ખાલી જગા હોવા છતાં સ્ત્રી વિભાગ-
 માંજ કયા સિતારાની અવગતિથી મને સ્થાન મળ્યું એ કાંઈ સમ-
 નાયું નહિ. જૈરાંની સાથે પકડાયો હતો, તેથી તો એમ નહિ થયું
 હોય, એમ પણ વિચાર આવ્યો. પણ હતારી ! એમને તો છોડી
 મર્યાદા, અને મને માત્ર જૈરાંઓની કોટડીમાં ગોંધાઈ રહેવાનું ધનામ

મળ્યું ! હં, પણ પાછળથી ખજાર પડી, કે ભોખ્યાણને લીધે આ આફતનો ડુંગર સેવક પર તૂટી પડ્યો હતો ! લાજખજારમાં એને જોરા નામદારોએ મેથીપાક જમાવ્યો હતો.—સરકારે તેથી ફરમાન છોડ્યું, કે ખજારદાર ! કાઈ એના શરીર પરના ડાઘ-સોજા જોઈ જાય તો !—એને છેક એકાન્તમાં રાખજો. મેં તો કંઈ મેથીપાક આરોગ્યે નહોતો—પણ Young Das દમના ચિરણની સાથે રહેવાનો લાડવો ખાવા ગયો, તેનો બદલો મળ્યો.

એમર બધે—માણુમના દર્શનની નો વાતજ કેવી ? ફક્ત ત્યારે ખાવાનું આપવા માટે કે તાણું દેવા સારું કાંઈ દયામય મર્તિ દેખાવ દેતી ત્યારેજ એ Image of God પ્રભુની પ્રતિમાનાં દર્શન થતાં. હં, દરવાજામાં ચાવી ફરવવા સારું એક નાનકડું આકાંક્ષા હતું ખરું, તેનાથી મારો બહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ જળવાઈ રહેતો.

દિવસે આસપાસ કંઠરાવાળા એક કુંડાળામાં આમનેમ ભટકવા કરતા, અંધવા માટી પર કામગીરી પાથરી બન્ને જણા સત્તા સત્તા આકાશમાંના ચક્રાં કળતર ગણુના. ત્રણ કામળા મળ્યા હતા. એક પાથરના, અને બે એકાદતા. અને વધ્યાસધ્યા લુગડાંનું કરતા એકાંકિ.

અમે ગણાયલા યૂરોપિઅન કેદી, એટલે તમામ યૂરોપી વંશ-વનો અનુભવ મળતો હતો. ઈશ્વરનો કેટલો આભાર ! વિદ્યા-યન નહિ જઈ આવેલો, એટલે લોકો મારી દેકડી બનાવતા, અને છટ્ટોનો-સન્સ કરના—જમ, મરકારની કૃપા તે દવે યૂરોપના અનુ-ભવમાં બાકી શું રહે ? યૂરોપી પોતાક, યૂરોપી ખાલું, યૂરોપી રમોછો,—અને દેહ, હંડી પણ યૂરોપનીજ ! એક નો કીને-ખજાર મળ્યો, અને તેમાં પણ વાણાં થતાં હતાં, એટલે પાંચી પાંચ.

વુંજ શું? અમારી અધારકોટીમાંની શરદી તો યૂરોપની ટાડથી પણ બે ડિગ્રી ચઢી જાય એવી બની.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને એકાદ વધારે કામજો મળે એમ છે કે કેમ, તે પૂછતાં તેઓથી એકદમ દુઃખિત થઈ ગયા!—“દિલ્લીની ધુ” કે જોલના કાયદા મુજબ આપી શકતો નથી,” પણ બ્યારે શરદીને લીધે જરા શરીર બગડ્યું ત્યારે બોચી સાહીને ગરમ લુગડાં આણી આપ્યાં.

અમારું ખાણું બાણું છે? જરા યૂરોપિયન “ડીશ” તો આપો—

સ્થવારે ઉડતાંજ “છોટ હાજરી” સાદો નાસતો મળતો— એક ખાણું વ્હા, અડધી પાઉરોટી અને થોડું માખણ. વ્હાને જોઈને થતું કે ગાયની કોઠમાંથી પેલી નામચીન પીળાપીળા પવિત્ર દવાજ (નામ ન જોડ્યામાં નવ શુભ!) ખાણામાં ભરી આણી છે કે શું? બહુ બહુ વિચાર કીધો, (એટલો વિચાર ન્યૂટને પણ નહિ કર્યો હોય!) પણ પેતું માખણ શામાંથી બનતું હતું એ ફારમ્યુલા હતું મુઠ્ઠી સમજાઈ નથી! પણ પેટોબાનું ફરમાન ઉપાપાય કેમ? હજી પરવાનગી આપે ત્યાં મુઠ્ઠી—ખવાય તેટલું ખાતા; બાકીનું બગીને આપતા.

હવે અગિયાર વાગે—

જાડા ચોખ્ખાનો ભાત, અડધાં રોંધ્યા અડધાં કાચાં બે ઈંડાં, થોડી દાળ, અને એક જાતના કોળાનું શાક આવતાં. રોજ એ રામ એના એજ. જરા ફેરફાર તો સ્વપ્ને પણ નહિ. કોળાનું શાક કોઈ એરી તોફા સુગંધીવાળું આવતું કે તેની ચોખી સુગંધ ભાત

વિગેરે દરેકમાં મધમધી ઉઠતી; એટલુંજ નહિ પણ મોવીશે કલાક અમારા નાક પર ચોંટી રહેતી. દળને પાણીમાં ચઢાવશે અખતરો થનો ખરો, પણ તેના દાણા પર નજર પડે, એટલે એમ થતું કે તે આપણા સામું ખડખડ હમી દાંતીયા કાઢી ફૂંકા બનાવે છે । । । એ બધું છતાં બંદા તો આંખકાન મિંચી મોજથી બાત ને ઈડાતી પેટમાં ટ્રાન્સફર કરી આપતા, પણ ભોખ્યા જોતું નામ । એ કંઈ એમ ગાંજી જાય તેવી વ્યક્તિ ખરી કે ?—ગમે તેમ પણ સિંહનું સંતાન । તે તો માર્ જાડેલું કોળાતું શાક બાક સુદાં શ્રી વ્રજાદરાય નમઃ કરીને ઉડાવી જતો. એવું નામ તે જહરામ્નિ ।

પછી સંધ્યાકાળે—

ખાસ્તું " ડીનર "—જે રોટલી, થાકુંકે માંસ (તેમાં બટાકાને

બદલે સરણુ ભેળેલું) અને પેલાં અપૂર્વ રંગસુગંધયુક્ત મહાદેવી તો ખરાંજ । માંસને તોડતાં તોડતાં દમટો નીકળી જતો. રોજ સાંભો દુકડો લઈ સાગસામા બેસી Tug of war (દોરડું ખેંચવાની રમત) રમતા.

એક દિવસ ફારસ થયો. વાર્ડર સાહેબ બધે કરી આધ્યા ગયા. કોઈ જણાય નહિ. પેટમાં કુરકુરીયાં બોલવા સામ્યાં અને ભૂખનાં જોરથી નાડી પણ જળે મહાભિનિષ્ક્રમણ (I) નો રસ્તો ન લેતી હોય તેમ લાગ્યું. આગવે દિવસે માંજે આઠાચાર વાગે ખાધેલું અને આજે એક વાગ્યો તોયે કંઈ પેટપૂજની સામગ્રી જણાય નહિ.

ગુરખા પહેરેગીરને કત્યું, કે જોલર સાહેબને ખજર આપો

કે અમે ભૂખ્યા છીએ. હડે પેટે તેજે જવાબ આપ્યો, કે આપની

સાથે વાત કરવાનો અગત્ય નથી. માર્યા દારૂ દેવે ? છેવટે પહેરો બદલાયો ત્યારે ખચર મોકલી. જોલરે આવી બાગમાંથી વેંગણુ લઈ ધાણીમાંથી તેલ આણી બાંસીને મોકલાવી આપ્યું. સાથે કાંઈના બાણનો છાંડેલો સૂકોપાકો ભાત થોડો હતો. પણ એટલી મહેરબાની કંઈ એાછી હતી ? ધન છે, બાપુ, ધન છે !

સાંજે પેટપૂર્ણ કર્યા બાદ સાડાપાંચ વાગે ઝોરડી બંધ કરવામાં આવતી; અને અહા ! મચ્છરોની લંધારતી લંધાર અમારી ઉપર હમસો કરવા આવી આવતી. મારી ખાતરી છે કે - પ્રત્યેક મચ્છરનું વગન કમનીમાં કમતી નવટાંક તો હતુંજ. સરકાર માબાપની જોલમાંજ અમારી ઘોર ન ખોદાય, એટલા સાફ નાક બહાર રાખી ઉંધતાં. અને સ્વવારે ઉઠીને જોતા તો શરીરના પ્રમાણમાં નાંકતું કંઈ કંઈ એતું તો વધી જતું—ફૂલી ફૂલીને દડો થતું—કે જેતું નામ દડો ! દિવસેયે ઉધતા—છત્તરે રમેલો ક્રમ અને જીવનપ્રણાલી ઉલટાવી દેતા—ઉધીચત્તી કરી નાંખતા. સ્વવારે હાંડી કહે કે મારું કામ, એટલે નહાવાનું પણ સાંજે રાખ્યું હતું—અમને ગોરા કેદી-એને પૂછનાર કોણ ? ! જોલના કાયદા મુજબ સ્વવારથી દશ કલાક સુધીના ગાળામાં ત્રણ ત્રણ વાર ખોવાનું મળે અને તે પછી મોદ કલાકનો અપવાસ કરવો પડે ! બે રોટી અને ચોડુંક માંસજ ખાવા મળતું, એટલે ભૂખે પેટે મધરાતે જગી ઉઠતા; અશ્રુબીને નયને ચોમેર ટાંપી રહેતા, અને એ શિયાળાની રાતે પાણી પીને જોળ્યાઝળ્યા પેટા-બાને ઉપદેશ આપતા, કે ધીર પડ, બા, ધીર પડ. કાલે સ્વવારે તારી મનોકામના સિદ્ધ થશે. સારે નસીબે ઉધવાની કળામાં અમે બને લાંડનના એમ. ડી. હતા એટલે કંઈ બહુ દુઃખ ન પડ્યું. અમારું

ઉઘતી વેળાનું મુકામળ (1) નામિષ્ઠ-સગીન પહેરેગીગી ઉઘતા ખસેવ કરતુ, એ વાત ચોકમ બોમ્બવના નાકની મિલગર્જના તો મે વારવાર સાબળી છે, પણ મારી પોતાની નથી સાનગી, એટલે તેને વિષે ઝાઝો રિપોર્ટ આપનાની મારી શક્તિ નથી !

કેડોક નામનો એક અગેજ કેદી અમારા બગરચીનું કામ કરતો. એ પહેલા ત્રિગાળી દુકડીમા (Flying corps) અમલદાર હતો ત્યાર બાદ કલકત્તાની વાડ કમ્પનીમા કામ કરતી વખતે ખોટો એક લખનાની બહાદુરી બતાવ્યા માટે એક વરસ મોમાળનાસો મળ્યો. આ કેડોક અને ઊંટા દાક્તરઆમુ એ બેના મુખદર્શનો અમારા નિલકમંગા સમાવેશ થતો.

આરસી તો હતી નહિ—માર મ્હો બોમ્બવ જુએ અને બોમ્બવનુ હુ જોઉં પહેલો દિવસ તો આખોજ એક બીગના ખવાસી જેના પોશાક જોધને ખડખડ હમ્મા કરનામાજ ગયેલો તે પછીને દિવસ આવો પોશાક પહેરી કોઈ બાજળની ગાંઠ જેના બરાઉ શરીરનાળા નેતાની મદનમૂર્તિ કેની દીપી હો, તેની કપના કરી કરીને હમ્મા કીંતુ. નહિ મો કાગળ, નહિ પેન્સિન, નહિ ચોપડી —કઈ માધન નહિ, જાગીએ તેટલો વખત વીતાડવો તો જોધએ ને? ગુરખા પહેરેગીર અમાર એક માધન હતુ ખર. તેની કંઠા મસ્કરી બેઠા બેઠા બનાવ્યા કરતા—તેને તો અમારી સાથે જોવાનાની મનાઈ હતી. એક દિવસ એક જણુ સાદમ કઝીને પૂટે—ગાંધી મહાગમનુ રાજ ક્યારે થશે? હતુ તારીની, હરે મે જાણુ કે આ કંઈ ગુરખા નથી, પણ બગાળી જાણે છે—સમજે છે, આસામ વારી છે ! માણુમ બેઠો હતો—ખીરે ધીરે પાટ્યા પોપટ જેવો અમારે

વંશ થઇ ગયો.

રોજ એકનું એક ડાસુ નિરખ્યા કરવાનું, તે બોમ્બલનું મુખ લેધને હું તો કંટાળી ગયો. તોયે મુખદર્શન તો હજી સહેવાય તેવું હેતુ, પણ એના બેંસાસ્ટ્રી બડકામણી સગીત આગળ તો કેમ ટકવું તે મને એક ભારે સવાલ થઇ પડ્યો. એવામાં એક દિવસ ઘેરથી બધા મળવા આવ્યા, એટલે બોમ્બલને લઇ ગયા. અને બરાબર પંદર મિનિટ પાછો લઇ આવ્યા. ત્રણ મહિને એક વાર મુલાકાત ગ્યને એક વાર કાર્ગળ લખવા દેવાનો કાયદો હતો. એ પછીનાજ અડવાડિયામાં મને બે જણાં મળ્યા આવ્યાં. અમારા આગમન પૂર્વે અહિંના કેદીઓને લોખંડી તારના પાંગરામાં ઉભા રહીનેજ મુલાકાત લેવા દેતા. પણ અમને તો જેલરની ઓફિસમાંજ સવડ કરી આપવામાં આવી.

એવામાં શહેરમાં જખરદસ્ત આવવા ઉડી કે બોમ્બલને મારી નાંખવામાં આવ્યો છે. રોજ જેલમાં ટેસિફાન પર ટેસિફાન આવવા લાગ્યા. અમલદારોને ગમગમણુ છટી. મર હેનરી બ્હીલરથી માંડી તમામે ખચરની પૂછાપૂછ કરવા માંડી. અમે સાંભળ્યું કે મદાસનાના કાર્યાલય આગળથી તો લોકોની મેદની તૂટતીજ નથી. જેની ને તેની બીક રહે છે. દિવાલ પર પાટિલ 'માર્થુ':—
“ ગમરાશો મા, બોમ્બલ હજી જીવે છે.”

રહવારે શ્રી નિગીથ મેન અને સત્યેન્દ્રચન્દ્ર મિત્ર સુપરિન્ડેન્ટ સાથે જેલમાં આવી પોતાની મગી આંખે બોમ્બલ સદેહે સહ્ય છે એમ ખાતરી કરી ગયા. બીજી બાજુ, ધારાસભાની ખુરશી શામાયનારા બડેખાઓને ધાડ મારવાનો એક વિષય મળ્યો—ધારા-

સમાની બેઠકમાં બોમ્બલ વિષે સવાલ પર સવાલ ઉઠ્યા. સરકારે સાફ સાફ સમજાવ્યું કે બોમ્બલ છુલે છે—તેનું ખૂન થયું નથી. અલિપૂરની સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિંડેન્ટ તરફનો દાકતરી પરીક્ષાનો રિપોર્ટ સુદ્ધાં સરકારે બતાવી કહ્યું. „ બોમ્બલને માર પણ પડ્યો નથી, તેના શરીર પર મારની એકે નિશાની નથી, એમ ખૂદ દાકતરનો રિપોર્ટ છે. ”

આ દાકતરી પરીક્ષા કાણે કાંતી ક્યારે કરેલી, તેની બોમ્બલને ખબર નથી—મને પણ નથી ! એમાંજ જેલની બધી ખૂબી છે. જેલની તો બચ્ચિદારીજ ન્યારી છે.

આમ એકાન્ત કેદમાં તો પ્રાણપણી ફફડી ઉઠ્યું ! સુપરિંડેન્ટ પાસે ચોપડીઓની માંગણી કરી. ઘેરથી “ નિર્દોષ ” ચોપડીઓ મંગાવવા રજા મળી. વળી આરતી, કાંસડી, સાણ, અને અસ્તરો પણ મંગાવવાની છટ મળી. કાગળ પેન્સિલ પણ મળ્યાં. સાત સાત દિવસ માંગણી કરેલી તે હવે થોડું દંતમગ્ન અને એક દીનનું ખ્યાલું પણ મળ્યાં ! હા...સ. હવે કરી મળ્યા રહી નહિ—હુનિયા વજબ મારે છે !

આ દસ દિવસ ખરેખરી જેલની વિદ્યમાન્યો બોમ્બેલી એમાં શક નથી. યાજ્ઞી માંજની, મિઠાનાં ઉચ્ચકર્ષ-પાયરવાં, કપડાં ધોવાં, વિગેરે તમામ કામ કરવાં પડતાં. એક દિવસ થોડોક પાન પીતો મમાતો મળી આવ્યો. તેને ક્યાં છપાવે તો બાબત વડે વિચારતાં પણ નિકાલ ન આવ્યો. કપડાંમાં રાખ્યો, ઓરડીને ખૂલે મૂક્યો, એમ વગાઓ એ વાળુ જાડી, પણ મનમાં બીક દની. એટલામાં આવ્યા કેટલાં સાદુજ. તે નાની નીન શીખરી મળા, કે

જેસમાંથી અપાયલી લુંગીના કમ્બર નિકટના બાગમાં જે જે પડવાળું કપડું છે તેના અંદરના પડને સ્વેજ ચારા પાડી તેમાં ગજવું બનાવવું । એ શોષ કાણે કરેલી તે ખબર છે ? મૂળ એક ચીના કેદીએ કેડોક સાહેબને આ શીખવેયું. ચીનાઓને પણ ત્યારે ભેળું છે ખરું । જેસના પોશાકને તો ગજવાં હોતાંજ નથી; તે નોંધવું હોય, તો નોંધી લેજો.

ખીજ એક ગમ્મતની વાત—

દરિપતાક્ષનો એક કેદી ગોસડ આપવા આવ્યો. ત્યારે કહી ગયો, કે દાકતર બાપુને કહીએ કે માથામાં વેદના થાય છે; તો તમને દરિપતાક્ષમાં મોકલજો, અને તમને ખીજઓની સાથે વાતચીત કથાગોષ્ઠિ કરવાનાં મંજશે. કાગ્યા ! દાકતરબાપુ આવતાંજ બોમ્બક્ષને એકદમ માથામાં શૂળ નીકળ્યું.—ખૂબ ચસકા મારવા લાગ્યા. પણ એ બિંદુકલ જૂની પુરાણી જુક્તિ સફળ નહિ નીવડી. સુપરિંએ કહ્યું કે આદિજ એમની દવા કરજો. એટલે પછી એક વાર દવા લગાડી માલિસ કર્યું કે તરતજ બોમ્બક્ષે એક ખમાસ સમજી લીધા સકેલી લીધી—દરદ મરી ગયું !

વખત જલદી વીને એ ધરાદથી સુપરિં પાસે કંઈ કામ મળે તો દીક. એવી માંગણી કરી. તે કહે, "My dear Boys, you have had enough work outside" (બચ્ચાઓ, મજા કરો મજા. તમે કંઈજો તે કામ બહાર કર્યું છે ?) એટલે આપણે પણ ગુપચાપ બેસી રહ્યા —વધારે કાલ્યા થવાનું ચોખ્ખું ન ધાયું. પછી વાડમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે જોયું—ખીજઓને કેવું કામ સોંપતો હતો તે. લાડીથી કાપડને કાગળ પર ચોંટાડવાનું, પાકીરો

સમાની બેઠકમાં બોમ્બલ વિશે સવાલ પર સવાલ ઉઠ્યા. સરકારે સાફ સાફ સંબળાવ્યું કે બોમ્બલ જીવે છે-તેનું ખૂન થયું નથી. અલિપૂરની સેન્ટ્રલ જેલના સુપરિં તરફનો દાકતરી પરીક્ષાનો રિપોર્ટ મુદ્દાં સરકારે બતાવી કહ્યું. „ બોમ્બલને માર પણ પડ્યો નથી, તેના શરીર પર મારની એકે નિશાની નથી, એમ ખૂબ દાકતરનો રિપોર્ટ છે. ”

આ દાકતરી પરીક્ષા દોઝે કાની ક્યારે કરેલી, તેની બોમ્બલને ખબર નથી—મને પણ નથી ! એમાંજ જેલની બધી ખૂબી છે. જેલની તો બક્ષિહારીજ ન્યારી છે.

આમ એકાન્ત કેદમાં તો પ્રાણપખી ફફડી ઉઠ્યું ! સુપરિંની પાસે ચોપડીઓની માંગણી કરી. ઘેરથી “ નિર્દોષ ” ચોપડીઓ મંગાવવા રજા મળી. વળી આરસી, કાંસકી, સાણ, અને અસ્તરો પણ મંગાવવાની છૂટ મળી. કાગળ પેન્સીલ પણ મળ્યાં. સાત સાત દિવસ માંગણી કરેલી તે હવે થોડું દતમજન અને એક દીનનું પ્લાનું પણ મળ્યાં ! હા...શ. હવે કશી મજા રહી નહિ—દુનિયા જખ મારે છે !

આ દશ દિવસ ખરેખરી જેલની - વિટમ્બણાઓ ભોગવેલી એમાં શક નથી. થાળી માંગવી, બિજાનાં ઉચકવાં-પાથરવાં, કપડાં ધોવાં, વિગેરે તમામ કામ કરવા પડતાં. એક દિવસ થોડોક પાન-પડીનો મસાક્ષો મળી આવ્યો. તેને ક્યાં છૂપાવવો તે બાબત બહુ વિચારતાં પણ નિકાલ ન આવ્યો. કપડાંમાં રાખ્યો, ઝોરડીને ખૂણે મૂક્યો, એમ જગ્યાઓ બે ત્રણ બદલી, પણ મનમાં પહીક હતી. એટલામાં આવ્યા કેડોક સાહેબ. તે સાચી રીત શીખતી ગયા, કે

જેલમાંથી અપાયતી લુગીના કમ્મર નિકટના બાગમાં જો એ પડવાનું કપડું છે તેના અદરના પડને સ્પર્શ કરી પાડી તેમાં ગરજ બનાવતું । એ શોધ કાણે કરેલી તે ખબર છે કે મળ એક ચીના કેદીએ કેડોક સાહેબને આ શીખરેનું ચીનાઓને પણ ત્યારે બેઠું હતું । જેલના પોસાકને તો ગરજ હોતાજ નથી, તે નોંધવું હોય, તો નોંધી લેજો.

ખીજ એક ગમ્મતની વાત—

દરિપતાબનો એક કેદી એમકે આપવા આવ્યો ત્યારે કહી ગયો, કે દાકતર બાબુને કહીએ કે માથામાં વેદના થાપ છે, તો તમને દરિપતાબમાં મોકલજો, અને તમને ખીજઓની સાથે વાતચીત કથાગોષ્ઠિ કરવાના મળજો. દાખ્યા ! હામરમાયુ આવતાજ મોખ્ખનને એકદમ માથામાં શૂળ નીકળ્યું—ખૂબ ચસકા મારવા ગયા. પણ એ મિ કુલ જૂની પુરાણી જુકિત સદ્ગત નદિ નીવડી. સુપરિંએ કહ્યું કે અહિજ એમની દના કરતે. એટલે પછી એક વાર દના લગાડી માનિસ કર્યું કે તરતજ બોમ્બસે જેવ બપાસ સમજી લીધા સકેલી લીધી—દર મગી ગયું !

વખત જવદી વીને એ ધરાણી સુપરિં પામે કઈ કામ મગે તો હીક, એની માગણી કરી તે કહે, "My dear Boys, you 1910 had enough work outside" (બચ્ચાઓ, મજા કરો મજા તમે કઈજો તે કામ બહાર કર્યું છે ?) એટલે આપણે પણ ગુપચાપ બેસી રહ્યા—વધારે ગજા થવાનું પોત્ત ન થાયું. રહી વાર્ડમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે જોયું—ખીજઓને કેવું કામ સોંપતા હતા તે લાડીથી કાપડને કાગળ પર ચોંટાડવાનું, પાકીટી

પરબીડીયાં બનાવવાનાં વિગેરે. એમાંથી ત્રણેક જાતના ઉદ્યોગ પણ ચાલુ થયા હતા. એએક જણાએ તો ગાંધીટોપી, અધન્નેડા (રડીપર) અને એક પ્રેકારની ચોપડીઓ તૈયાર કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.

એવામાં એક દિવસ જોજગતના નિયંત્રા—સર્વ શક્તિમાન સર અબ્દુર રહીમ અને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ અમને મળવા આવ્યા. તેમની મુલાકાત અમને તો ફળી—એકેક મચ્છર-દાની મળી. અમે જોનાં પર સૂતા તે બિછાતું એકદામ પહોળું રહેજા ઉંચું—અરાબર કપર જેવું હતું. માથા આગળથી ઉશિકાની જગાએ સહેજ વધારે ઉંચું. આ અગાડું કપરામન કાઈ કાઈ દિવસ રાતે એવું તો હંકુગાર થઈ જતું, કે અમને લગતું, કે બીજે દિવસે રહેવારે જીવતાંજીવત પોતાની સગાધિ સ્વચ્છતાએ જોવાનું અમને પ્રાપ્ત થશે. કેટલેક દહાડે લોખંડી ખાટલા મળ્યા. ધીમે ધીમે સુખની માત્રા વધવા લાગી. કાયાની બરેલી ગાદી પણ મળી. અસખત તે ખૂબ સજીવ હતી—સેકડો માંકડોનો વારસો સાથે લાવીજા હતી !

રાતે પહોરે પહોરે પહોરેગીરો આવી તાણું તાણી નોતા અને જાળીયામાંથી દીવાતું અજવાળું ફેંકી નક્કર કરેતા, કે અમે અંદર છીએ કે અદૃશ્ય થઈ ગયા ! તેમના બારેગીસ જોડાનો અવાજ, તાળાનો ખડખડાટ, સુખ ઉપર પ્રકાશનું ફેાકમ—નાટકના ટેબ્લો જેવું—અને મચ્છર માંકડોનો બેગુમાર પ્રેમ, દારૂની ઠડી અને યોગીઓ સગા સુદમ ખોરાકને લીધે પેટમાં નિવાડાં બોળવાં—હ્યાદિ હ્યાદિ શુભસંજોગોને લીધે રાત મોજાથી, જોનજોનાંમાં પસાર થઈ જતી !

* કાગ્રસ *
* નું *
* અઠવાલિયું. *

મહાસભાના કામદારોએ કાયદાનો ભંગ કરી સભા બરવાતું નહીં કર્યું હતું. શ્રીમતી હેમલતા દેવી, આશલતા દેવી વગેરેના પ્રમુખપણા હેતુ દરરોજ કક્કતામાં ટેકેટકાએ સભાએ બરાવા લાગી. સિપાઇઓ લોકોને ઘેરી લે, લોકડીઓ ચલાવે, અરે ભેરાંઓને પણ રહેજ ડેડડાડ કરે; છતાં લોકો શાન્ત રહે અને પોને પકડાઇ જાય. પોલિસ લારી-ગાડી ભરીને આગ તેમ ફેરવી ખુલ્લા મેદાનમાં લઇ જઈ દાસવી નાંખતા. અને કદાચ અદાલતમાં હાજર કરે તો પણ જૂજગજ સગ્ન કરે. જોલમાં જગાજ નહોતીને! નાના નાના બચુ-કલા સરખા બાળકો સભા ભરીને બાપલુ કરે—અને સરકારને ઉધડી

લે. - સરકારે ફરમાન છોડ્યું—કે છોકરાઓને છોડવા નહિ, કારણ તેથી નિશાળો રૂપી ગુલામખાતાં બધ પડી જવા સંભવ છે. સિપાઇઓએ પણ આ ફરમાનનો ફીક સાબ લીધો! કંઈ કંઈ ધરડાં ડોળરાંઓને, મહાળા મરદોને વિવાર્યાં તરીકે છોડી દીધા.

પહેલાં લોકો જેલ જતાં પહીતા—હવે તો સરકારની મહેમાની એવી મિઠી લાગી, કે છોડવાને દિવસે કેદીઓ શોધ્યા જડે નહિ. સોળ વરસની અન્દરની ઉમ્મરના છોકરાઓને જેલના ફરવાળ આગ-જાંથીજ પાણીયું આપવાનો હુકમ આવ્યો; એટલે છોકરાઓ સાચી ઉમ્મરજ બતાવે નહિ. જેલના કામદારો દાકતરી પરીક્ષા કરીને તેમને છોડી દેવાનું કરે, પણ તેમની છૂટવાનીજ મરજી ન થાય. એકેક જણે બપોળે ત્રણ ત્રણ વાર જેલ આવી જાય. જેલના ઉપરીને (મુખને) સત્તા આપવામાં આવી કે જેમને છ મહિનોથી ઓછી સજા થઇ હોય તેમની પામે સહેજસાજ કબૂલાત લઇ છોડી મૂકવા. ધણાપે સ્વયંસેવકોની સજા વગર માંગ્યે ઘડી મઘ-ફકત આગેવાનો-માંના કેટલાકનેજ ગોંધી રાખ્યા—કારણ, નહિ તો મરકારનું નાક જાય.

તે વેળાના બગાળાના હિન્દુ મુસલમાન તમાગ નેતાઓ ધણું ખૂં જેલ પાવન કરી ગયા હતા. સ્વયંસેવકોની ચીસાચીસા, ખૂમા-ખૂમ વિગેરે ધમાધમ અને કાયદેસર મંસ્તીને લીધે જેલના અમલ-દારો પણ બેબાકળા બન્યા. જગાની તગી, લુગડાં મળે નહિ, કાગ-જાઓની ખૂટાખૂટ, ખોરાકનું દેવાયું—યા અદલા! આ આરતમાં કરવું શું?...

એક સાધારણ (અ-રાષ્ટ્રીય) કેદીએ વ-દેમાનરમ્ને પોકાર કરવાથી સુપરિન્ડેન્ટ એક ઝપાટો લગાવ્યો. તેજે સાદેમને હાસેનીને

ચતાપાટ નાખ્યા, એકદમ ભયઘટ—એલારમ—વગાડવામાં આવ્યો. કિંમયામાંથી મળીનગન લઈ નેવું પગ્નળી અને રોયલ વેસ્ટકેન્ટ દુકડી આપી અને જેલ પર છાપો માર્યો—આનુ નામ મચ્છર મારવા સાથે તોપ ફાડવી તે! '.

ખીજી બાજુ અગે સ્વરાજનાં સપના ધડવામાં મશગૂલ હતાઃ સ્વરાજ સ્થપાયે કોણે કયો ઝોદો લેવો, તેની વાટાઘાટમાં વખત જતો. કોને જેલમાં પૂરવા—કોને અદિસક ફાંસીએ ચઢાવવા વિગેરે વિગેરે અમે નક્કી કરવા મડી પડ્યા.

અમદાવાદ મહાસભામાં અમારે જવાનું થશે, તે વિષે તો શકમ નહોતો. લોર્ડ રેડીંગ અને પડિત મદનમોહન મોલવિયા કમકન્ને આવ્યા છે. ગોળમેજી (રાઉન્ડ ટેબલ) બેઠકની વાતચીત આવી રહી છે. અમે દરેક ક્ષણે છૂટકારાની આશા રાખ્યા કરતા. જરા મોટરનો બૂકાર સંભળાય, કે “ઓ આપણને તેડવા આવ્યા,” એમ થાય. તા. ૨૨ મી ડીસેન્ને દિવસે સરકાર સાથે વાતચીત થશે. ત્યાં સુધી ગાકું આપી બટકથું, એટલે છૂટકારા વિષે તો પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા બેઠી. હડતાળ બંધ કરારો, સ્વયંસેવકોને છોડી દેવામાં આવશે, પછી ગોળમેજી બેઠક થશે, દેશબંધુએ મહાત્માજીને તાર કર્યો, પણ મહાત્માજી કબૂલ ન થયા! હતારી! અમારી બધી આશાઓ ધૂળ મળી. તા. ૨૪ મી ડીસેન્ એ સપૂર્ણ હડતાળ પડી, ફરી સ્વયંસેવકોને બદ્દાર પણ ન નીકળવું પડ્યું. લોકોએ આપખુશીથીજ શાંતિપૂર્ણ હડતાળ પાડી. સરકાર Violence—અત્યાચાર, જોર જુલમ અને Intimidation ખ્દીક બતાવવાનાં સત્તામણ્યાં વિષે દોડી ન પીટાતી રાખી. બત્રીસલક્ષણી સરકારે ખૂબી વાપરી જેલમાં પણ છૂટ મૂકી—અમે

તમામ જાણાએ અપવાસ કરીને હડતાળ પાડી.

એ બધી ધાંધલ મટાડવા માટે જેલના કામદારોએ અમારી મદદ માગેલી. તેમની પાસે બીજો રસ્તોજ નહોતો. અમારામાં દશ જાણાને એક વાર્ડગાંથી બીજા વાર્ડમાં જવા રજા મળી. પહેલ-વહેલા જે સ્વયંસેવકો આવેલા, તેમાંના ૧૮ જાણા ભોખ્યાસ સાથે જેલમાં પધાર્યા હતા, તેમનો બધાનો અમારા ઉપર ભારે પ્રેમ હતો. અને અમારું કહ્યું તે સાંભળના. અમે બીજી ધાંધલ બંધ કરવા હુકમ કર્યો. શ્રીયુત સેનયુત, હુતેન્યાયુ વિગેરેની મહેનતને લીધે મહાકષ્ટે થોડેક દિવસે જેલીઓ ધાંધલ મચાવતા અટક્યા.

તે પછી ખાવાપીવા બાબતની લડાઈ શરૂ થઈ. યૂરોપીય ખોરાકનો સુખભોગ અમે છોડી દીધો. બીજાઓને જે ખાવા આપતા, તે દોરડાંખરતું ભોજન થવાને પણ અયોગ્ય હતું. એકેક ચોખાનો ચહેરો-ગણે કુસ્તીયાજ પહેલવાન, ઉરફે રામમૂર્તિ જેવો; દાંત ભાગે પણ ચોખો ન ભાગે. અને ભાતમાં ચેતન અચેતન કંઈ કંઈ પદાર્થોનું પ્રદર્શન રહેતું. કાંકરી, લાકડાની ઝીણી ઝીણી ટુકડીઓ, માખી, વાળ, હવડાં દત્તાદિ દત્તાદિનો શંભુમેળો તેમાં આવતો. દાળમાં ડૂંગડી મારીને પણ અંદરથી એકાદ દાણો કાઢી શકાય કે કેમ તે શક છે—તરુન પાણી ! મૂળને પાણીમાં બારીને કાંઈ અદ્-ભુત પદ્ધતિથી બનાવેલી સ્વર્ગીય વાનગીને તરફારી-શક-કહેવામાં આવતી. થોડુંક તેતુલ* મળતું તે અમારો નોધારાનો આધાર હતું. બાર વાગ્યે આ બાબ્શાહી ખાણું ખાધા પછી બિંદુલ બૂખ રહેતી નહિ. જેઓ ખાણું લઈને આવતા, તેમનાં કપડાં ચપડાં કે રમોડાની

* મુખ્યત્વે આંગલીમાંથી બનતી બંગાળી વાની

આદર્શ સ્વચ્છતા જેમણે નિદાજેલી તેમને માટે ભાત દાળ ખાવાં એજ એક ભાતે તપશ્ચર્યા હતી !

પતરાંના ખુલા ડબ્બામાં ભાત, ડોલમાં ભાત, પતરાંનાંજ ડોલમાં વડે માપી માપીને અપાયેલી દાળ અને મુન્દર શાક ખાતી વેળા આંખમાંથી આનદાશ્રુ વહી જતા-રોમાંજ પણ ખડાં થતાં । સ્થવારે પેલાં નામચીન લાપસીઆઈ પધારતાં-અપેરે અને સાંજે ભાત અને રોટલીનો વારો થતો. તમામ જણાએ નિશ્ચય કરી લાપસીનો બદ્ધિધાર પોકાયો; જેટલે સુપરિન સાહેબે વચ્ચે પડી રોટલી ને ગોળ મળે તેવી ગોઠવણ કરી. તે બાદ તો રંગોડાની કુલ બ્યવરથાનો ભારજ અમારા હાથમાં આવ્યો. ચોરીચખારી બધ મવાથી ખાવાતું પણ ઠીકઠીક મળવા લાગ્યું. એવામાં સરકાર " બદ વર્ગ " ના-સર્જન કેદીઓ રાજદ્વારી ખીનરાજદ્વારી વગેરે વર્ગ પાડી " ખાસ કેદી " તરીકે સાફ ખાવા પહેરવા જેવાની ગોઠવણ કરનાર છે, જેમ માંબળવામાં આવ્યું. આશના પૂરમાં અમે તથાઈ ગયા. ખીછ કંઈ ધાધધ મચાવી નહિ.

એવામાં શ્રીયુત સાતકોડીપતિ રાય આવી અમારી સાથે જોડાયા. તેમના પરનો આરોપ જરા બળવા જેવો છે—Organising an illegal assembly on the Harrison Road in a motor car હેરિસન રોડ પર મોટરગાડીમાં ગેરકાયદેસર સભા ભરવા માટે તેમને પકડ્યા હતા. અમે એએક શબ્દ અંદર ઉમેરતા—*in a motor car on a tree*—ઝાડની ઉપર મોટરગાડીમાં ગેરકાયદેસર સભા—આ પ્રમાણે ચાર્જ ધરાવતી જરા મોહામણો અને પ્રમાણુમર લાગે છે—ફકડો દીપી હો છે. પ્રેસી-

ડેન્સી માઉન્ટેટ ધર્માવતાર જે. એન. મગ્દરને વંદ હાતે એમનો મુકદ્દમો ચાલ્યો—એ નામવરજ અમાગ કાજ હતા. સાતકોડીપતિ બાપુ એનીજ સાથે પહેલાં એકઝીન્યુટીવ નોકરીમાં હતા. ગમે તેમ, પણ તેઓ છટી તો ગયાજ, એ વાત સાચી.

આદાહા ! સાતકોડીપતિ બાપુના માયાળુપણાના શાં શાં કરું ગુણગાન ! સપ્તજાને ખવડાવ્યા પછીજ ખાધ. મામ મચ્છી બચ-પણથીજ તળેલાં; પણ રાધવામાં એવા ઉસ્તાદ, કે જેનો જોટો નહિ. અમે ખાતા, અને બાપુજીને ઉદ્દેશીને કહેતા “કોઈ ખાજને હરખાય, તો કોઈ ખવડાવીને !” સાતકોડીપતિ બાપુ છૂપ્યા, એ/સે વન, દુ, થી, એમ બોલી બધા એકીદાણે રડારોળ કરવા મડી પડ્યા હતા. એવું નામ તાલીમ, ડીરીપ્લીન ! ! !

* *
* રંગરસ *
* તું *
* પર્વ *

ઈશ્વરી સાથે ૧૯૨૧મીની ૩૧મી ડીસેં આજી ગઇ. નમી-
બના બળીયા તે સ્વરાજ કંઈ મળ્યું બન્યું નહિ, પણ જેલમાં
અમારા સ્વરાજની સ્થાપના થઇ ગઇ. ખાવાનું બનાવવાનું તે
અમારા હાથમાં આવ્યું. દુકડો એ દુકડા મામ પણ મળના લાગ્યું
—ઘેરથી મગાનીને પયારી અને ઘોતિયું ડગલો પહેરવાની પણ
છૂટ મળી એકે બીજાને મળ્યા હજવાની પણ બધી રહી નહિ.
બહારથી આવનારા સગવડાવા સાથે મેળાપ મુલાકાત, અને કાગળ-
પત્ર લખના મેળનાની પણ સરકારે કાવદો સુધારીને રગ આજી
સિપાઇઓમાંના ધણી બલમનમાઇથી વર્તતા—મેળા અમલદારો પણ

હવે જરા સાક્ષ્ય બન્યા. સામાન્ય કેદીની પેઠે હારખે ઉભા રહેવું, “સરકાર સલામ” વગેરે અપમાન બરેલી પ્રથાઓનો અમારા પર અમલ થતો અટક્યો.

એક દિવસ સરકારનો મુખ્ય કારભારી અને પોલીસ કમિશનર આવી જેલમાં બરાબર ડીસીપ્લીન-સુવ્યવસ્થા જાળવતી નથી એમ કહી સુપરિં કા. ઑફિસને ખૂબ દમદારી આપી ગયા. સાહેબે તરત બચાવ વગાડ્યો. જેલમાં આ ઘંટ વાજે, એટલે બધાએ અપાઝખ પોતપોતાની કોટડીમાં ધૂસી જવું જોઈએ. સિપાઇઓ બંદુક લઈ બહારથી દોડી આવે—ત્રણ વાર બંદુકના બાર થાય. પહેરેગીરો સિમોડી બળાવ્યા કરે—બાંધા વાડે બંધ થઈ જાય. રાત હોય, તો મશાલો લઈ લઈ સિપાઇઓ ચોમેર ફરી વળે. કેદી નારી જાય, અથવા જેલના કોઈ અમલદાર પર હુમલો થાય ત્યારે આ ઘંટડીનો સંકેતો એકદમ ગાંઠ ઉઠે. અનેક વેળા ગાર્ડ લોકો-ચોકીવાનો બરાબર ડ્યુટી પર રહે છે કે નહિ, તે જાણવા માટે પણ એ વગાડાય.

હીક. હવે આ ઘંટડી વાગતાં જ સ્વયંસેવકો પોતપોતાની કોટડીઓમાં ધૂમતા હતા, એવામાં કેટલાક ગુરખાઓએ ધકકો મારી નેમને અંદર પેસવા ન દીધા. ડ્યુટી સુપરિં એટર્નિની સાહેબ જ્યાંનક તે દિવસે જેલના પ્રેસની મેનેજરીનું પોતાનું નિત્યકર્મ તથા ધૂમકેતુની પેઠે ત્યાં ઉદ્ય પામેલા. તે “સિવિલ ગાર્ડ” છે કે એવું જ કંઈ એકાદ જુવાનિયો બોલી ઉઠ્યો હશે, તે તેણે એક છોકરાને ગળતીમાંથીજ પકડી દાખ્યો—એટલે તો આન્ટ નામનો એક શીરગી વાડેર તેને મારતો મારતો કોટડીમાં લઈ ગયો અને ગોળ્યો. આને લીધે ખૂબ ધાંધલ મચી રહી. સુપરિં સાહેબે હુકમ કર્યો કે ૪૮

કલાક દરવાજા બંધ રહેશે. પાછળથી એ હુકમ રદ કર્યો. અમારા-
માંથી આગેવાનોએ પણ બેચુ કે અપરાધ મૂળ આપણો છે એટલે
તેમણે ૩૬ કલાકના અપવામનો હુકમ બહાર પાડ્યો—જેનાથી
બંધુ તેણે આ પ્રાયશ્ચિત કીધું. આ બાગતમાં જોલર રાયાન સાહે-
બને કોઈએ કંઈ કહ્યું હશે તેથી તે હમતાં આવીને મને કહે,
Look at this, Mr. Sarkar, he has gone mad—
(જુઓ, જુઓ મિ. સરકાર, આ બાઈથી દિવાના થઈ ગયા સાગે
છે.) જોલરની ધીંગળ અને ક્ષમાવૃત્તિ પર હું ખરેખર ચકિત થયો.
અરે, આ રાયાન સાહેબ એવા તો પરમેશ્વરનું માણસ, કે જોલની
આકરીમાં એક પાર્શ્વ સરખી લાંચ લીધી નથી. સિગારેટ સુધ્ધાં
પીતા નહિ હું તો કહેતો, કે પાટ્ટી થવાને જલ્દી વળી જોલમાં
ક્યાં ફૂટી નીકળ્યા?

દર આવાડિયે એક રતલને દિસાળે વજન વધવા સાગ્યું.
વાર્ડર ખીડલ સાહેબ આપીને સલાહ આપી ગયા, કે ધાણી ફેર-
વજો, તો શરીરનું કાઠું બંધાઈ જશે—It is a lovely exer-
cise (રમણીય કસરત છે, હોં !)

આ ખીડલ સાહેબ નવ રત્નોમાંના એક જેવા હતા. હમિંગ
બર્ડો—સરકરી દુકાનીમાં પડખમચી હતો. સ્ટેશન માસ્ટરી કરેલી,
સ્પીનીંગ માસ્ટરી બગ્ગનેલી, અરે બાઈબલના કલાસ પણ પઢાવેલા;
પણ ખીડ ખાતુ કોઈ ઇટાલિયન રમણી સાથે ભગન કરવાને વટ-
સાધને કેયોમિક પણ ચર્ચ ગયેલા—સખ બંદરકે વેપારી !

આ ખીડલ સાહેબની જોલનિવામીઓ જરા બહુ બેચેન
રહેતા. જડની દેવી, કેસ હિમા કરવા, સજા કરવી વિગેરે તોફાન

મચાવવા માટે સાહેબ બહુજ કાળજી રાખતા. ગમ્મતની વાત-તો હમુ હવે છે. એ નામદાર વળી જવાહરનું કામ પણ કરતા. પ્રત્યેક ફત્તી દીક તેમને રૂપિયા ગોળની શી મળતી. એક વાર કેડે, “પડેયે દિવસે ફાંતીએ ચડાવાનો અનુભવ કર્યો ત્યારે બહુ પીડા પડેલી, આખો દહાડો ખાંડું પણ નહિ. સ્ત્રીએ ખૂબ ધમકાવ્યો, કે એવું કામ કરવું નહિ. પણ હવે,—હવે તો કે ખ ગ ઘૂંટવાથીએ સહેડુ લાગે છે!” તેણે આત્યાર સુધીમાં છ પ્રાણીઓને ભવનદીને પેચે પાર પહોચાડવાનું પુણ્ય જમા કરાવ્યું હતું! એક ખૂનના ખટકાનો ઘાસામી અગ્રી વરસની કેદની સજા મેળવીને આવ્યો, તેને સાહેબ કહે, “તે” મને ચોડખા સોળ રૂપિયાના ખાડામાં ઉતાર્યો છે!” પણ અમારા આખા પછી બીડવ સાહેબ બહુ સુધરી ગયા હો! ખાઈ પીને કેદનો પીડો પકડવાનું છોડી દીધું. વળી નાના રાવન માહેબ ખિદિરપૂરની જેલમા જેલર તરીકે ગયા—એટલે બીડવ સાહેબ ચીફ વાઈર થયા. આને લીધે બીડવ સાહેબના હરખનો પાર રહ્યો નહિ.

સુપરિં દાકતર એશ મને શીરગી હતા. મેડીક્સ કાયેજની એમ. બીની પદવી લીધેલી. પહેલાં મિલિત મરજન હતા. તેમનું હૃદય નમનુ—રોગીનું હતું. પણ થોડાદોડ વિગેરેની શરત ખેવવાના બારે શોખીન હતા. તેમની માથે વાનગીનમાં ટુકડા પૂરવા મારા જેવા ગમારને પણ શોખીન બની રેમના રૂપરગ ગુણગધ વિશે બે ચાર વાનો શીખી લેવી પડી હતી. જે શનિવારે રેમમાં હારે, તે પછીના અઢવાડિયામાં બોગ બાપડ કેદીઓનાં.—અને છતે તો મોનાના સરજ જગીયારે... એશ સાહેબ બીડવ હતા. અને

હવે ધરડેપડમણુ પેન્સીનને થોડા થગ્ગા દવાડા રહેલા તેમાં કાંઈ ધાંધલ નહિ થાય એવી ખાસ એમની ઇચ્છા. અમેયે તક સાધી ફીક ફીક સગવડો એમની પાસે મેળવી લીધી હતી.

એક દિવસ અંશ સાહેબ તપાસણી પર નીકળ્યા હતા; જોયું તો કેટલાક અસહકારી કેદીઓ પાને રમતા હતા. ઝડપઝડપ સંતાડી દેવા જતા એક પકડાઈ ગયો. એટલે નીચે મુજબનો રસીયો વાદ-વિવાદ શરૂ થયો.

સુપ—જોયો, પાનાં કહાંમે મિલા ?

કેદી—હમ કયા જાનતા, હમ તો કેદી હય, હમ કયા ખાહાર જાના હય ?

સુપ—જોયો કહાંમે મિલા, નહિ તો સજા દેમે—

કેદી—આમમાનસે મિરા દુઆ હય.

સુપ—જલદી જોયો, કહાંમે મિલા !

કેદી—તુમ દિયા !

સુપ—Where have you got these books ? Where is the jail-mark ? (આ ચોપડીઓ ક્યાંથી મળી ? જેલમાર્ક ક્યાં છે ?)

કેદી—I have got them from Badshah Ma. (બાદશાહમિયાંએ આપી છે.)

સુપ—Is Badshah Mia the Superintendent of this jail ? (બાદશાહમિયાં આ જેલના સુપં છે મું ?)

સુપં નો હુકમ થયયી તેને સેજ—એકાંત કેદીમાં ગોંધવામાં આવ્યો. કેદી તો મોજયી ત્રિમોડી પાડ્યો ત્યાં આંટા મારવા

લાગ્યો. સુખ ને શક ગયો, કે સિમોડી વગાડી ધશારાથી વાત કરે છે કે શું, નેથી બીજા કેદીઓ આવે. જતા જતા વળી પાછા ફર્યા અને કહે—

સુ—સિરી દેતા હય કાહે ?

કેદી—હમારા દિલમે આનન્દ હુઆ, પાગલ બિ, ગાના કરતા, હમ કયું નહિ ગિરી દેજે ?

સુ—હાતકડી લાગાયગા !

કેદી—અહુત અચ્છા, લેકિન સુખકડી કાંદામે મિયેગા ?

સુ—ધાની મે જૂડેગા !

કેદી—(અંચુડો—ડીંગો બનાવીને) સિંપય હયા !!! (સાદી સૂળ છે.)

એક બંગાળી પાદરીના બાપણની રામેશ્વર બાપુ અચ્છી ટેકડી બનાવતા. બાપુબિય કલામમાં વિદ્યાર્થીઓ હસાહસ કરે છે એવું જોઈ વચ્ચે જીમ બહાર કાઢીને તે ધથૂ ખિસ્તનું જન્મતત્વ સમજાવતા.

Jesus Christ was born by the Holy Spirit of God. This story is either impossible or wonderful. If I can prove the story is not impossible then it must be something wonderful. How was the first tiger born ? How was the first buffalo born ? How was the first man born ? Was it not by the Spirit of God and God alone ? So was Jesus Christ born Then

it is conclusively proved that the story is not impossible but something wonderful.

ધર્મશ્રિસ્તે પવિત્ર પ્રભુ દ્વારા જન્મ ગ્રહણ કરેલો, ક્યાં તો આ વાત અસંભવિત છે કે ક્યાં તો અજ્ઞ છે. અસંભવિત નથી એમ પુરવાર કરું, તો અજ્ઞ તો ખરી કેની? આશો, પહેલો વાઘ કેવી રીતે દુનિયામાં આવ્યો? પહેલા પાડાનો કાને પેટે જન્મ થયો? પહેલો માણસજ, કહોને, કેવી રીતે આવત્યો? તેમનો જન્મ શું પવિત્ર આત્મા તરફથી નથી થયો?—એજ પ્રમાણે 'ધર્મશ્રિ' સમજવું. એ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે, કે એ વાત ગપાટો નથી, પણ અજ્ઞ છે.

શ્રીમાન જુદેવ ભટ્ટાચાર્યજી નકલ કરવામાં ભારે ઉસ્તાદ. મુસાફરી, નાટક, મેળાવડા ગિટીંગમાંનાં ભાષણો આદિની નકલ કરીને ખૂબ ખૂબ હસાવના—પેટ દુઃખી 'બય'। “ પંજમ અને ખિલાફતનો જુલમ ” એ વિષયનું તેમનું એક ભાષણ અને આખું 'ધુ'—તેમને મોંઢેથી સાંભળવામાં જે રસ, જે મજા, જે ઝમક આવે તે તો એમાં તમને નહિજ મળે, પણ તોયે ગમ્મત પડશે—અને એમની શક્તિનો ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે. ભાષણ બહુજ મજાનું છે. સાચી વાત જાણ્યા વિના ઘણા ભાષણખોરો પોતાને આવી રીતે ફજેત કરેછે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. ખિલાફતથી સારો દેશ કેવો અડળાઈ ઉઠ્યો છે તે વિષે પોતાનો અભિપ્રાય, અને પંજમમાં કેવા ભયંકર જુલમ થયા તે—એટલે હિન્દુસ્તાનમાંથી ખિલાફત અને પંજમ દૂર કરવા વિષે ભાષણ આપે છે—

સમા ખૂબ જોરથી ચાલે છે, ઘણાએ હિન્દી અને ઉર્દૂમાં

બાપજી ક્યાં. હિન્દી તો જેમ તેમ સમજાય પણ 'હિન્દી' સાંમળની વેળા શૂનમૂન પંગાળી સમજાવતો બાપ નિદાળી રતબ્ધ થઈ રહ્યા—પોતેનેજ ધિક્કારવા લાગ્યા. ગમે તેમ સભા ખરાબર આવી ત્યારે એક જણે જે બાપજી કયું તેનાથીજ વિચાર પર ખરેખરે પ્રકાશ તો પડ્યો. ધણુના ખાસ ખનીસા આગ્રહથી બારે આડંબર સાથે બાપજીકાર મહાકપટે હડીને ઉભા થયા. બધા એવાબોલ કરતા હતા, અને વકાતો દીધી નર્મજોડી અવાજ તેમની સગમ શક્તિ આગળ હાર ખાઈ શરૂઆતનીજ વિશ્રાન્તિ લઈ લેતો હતો—અચાનક બધા ચૂપ થઈ તેની સામે આંખો ગાંડી સ્થિર રતી ગયા, અને તેનો અદ્ભુત સ્વર આનંદ સભો મગન (!) મગ્ન થયા (!) લાગ્યો—

વકાત — પૂજ્ય પ્રમુખ મહાશય, આર અન્ય બ્રાહ્મણ ! આમ આપસોક યદિ પર કાલે મિયા મિયા હય ! આપ સોગોટે મિત્રગો ! જુરર કુછ મનમળ હોના આદિયે. દેખિયે આપસોગ તો કમીતેમે દરવખત દ્રામગાડી ચકને હૈં, થપાટર દેખને હૈં મમ.....અ..... અ.... આપસોક અપના દેલકા ખગર કુછ નદિ જાનને હો ! જે તો બડી ચરમકી ખાન હય ! જોલિયે, તો આપસોગ બોલિયે ના !

(મહાભાંથી કેટલાક બોલી ઉઠે છે “ હાં

હાં, જે તો બડી ચરમકી ખાન હય ”)

અમ દેખિયે પસ્તમમે ક્યા દુઆ, આપસોગોકો ખગર નદિ મિત્રા, કિ વદિપર કાવેર સોગ કિને ખરાબી કિયા થા ! કમી ખાનમે વિયે હમ આપમે પામ મદેનન કરને દ. આપસોગ પંચમ—એ ર ખિવારત કો કુછ જાનને હો !

(ધણુએ કહ્યું, “ નહિ, નહિ, આપ બોલો, હ)

સમૂર કરલિયે હમ આપયોગોકો સમઝાય દેગા !—

(આ સાંભળી કેટલાક બહીકણ જંગાળી જરા

ગભરાયા કે વખતે જરાજર સગજ તો નહિ પાડે !)

મેરે ભાઈયો લોગ (રડતે સાદે) પંજાબે જલુત ખિલાફત
હો ગયા —કિતને આદમીડો પર ઝુઝુમ દયા, ખૂન નિકાસા, જાન
બિ ચસા ગયા, ઇતને બડી ખિલાફત આપલોગ કબિ નહિ
દેખા હય !

(મમા, કાણુજાણે કેમ એકદમ શાંત રહે છે. બે

એક મૌલવી સભામાં છે, તે કાણુ જાણે શા કારણથી

અવાજ થઈ રહે છે. વક્તા ભાવના પૂરમાં તણાઈ

જતો દેખાય છે. તેની આખોમાં આંસુ જમરાતાં

હોય તેમ લાગે છે !)

મેરે ભાઈ લોગ (રડી પડે છે !) પંજાબે જલુત ખિલાફત
હુઆ વડિ તો મહાત્મા ગાંધીને બોલાના ? દેખિયે અબિ હિન્દુ
મુમ્કમાનકો એક હોના ચહિયે. આપલોગ એક પયસા, દો પયસા,
ચાર પયસા—એક રૂપયા, દો રૂપિયા, સો, દોસો, ચારસો જનકી
જીતની શક્તિ હોવે—યદિ પર દાન કર કે ગંગાસાગરસ્નાન
પુણ્ય પ્રાપ્ત કર લિયે !

(ઉપમા સાંભળી સભામાં અહા હા ! નો અવાજ

ચલા લાગ્યો !)

હમ ચાર કુછ નહિ બોલેજે (રડતાં રડતાં) વોડે દો એક
ખાત બોલકે બેડેજે. દેખિયે, ચેદિ ખિલાફત હિન્દુસ્તાનમે બિ આ

ગયા—!—અભિ હમકો આપકો ગય કોઇકો રોનેકા દાઘમ રૂા
 ગયા—હમકો બચન નિસરણ નહિ હોના હયા! આપકોગોકો એક
 કામ કરને હોગા—યે પંચનકો ઔર ખિલાફતકો—યે દોનો કો
 દૂર કરને હોગા !—

(ભાપણુકાર એકદમ બેમી પડે છે. જાણે બધા
 સમજી ગયા છે. જેમના ધડમાં (ધડમાં) પરમે-
 શ્વરે થોડુંક બુદ્ધિરૂપી પાણી રેડ્યું હશે તેમણે હાથ
 મારી !)

કુમિત્રાના શ્રોત્રુન કાલિકાપ્રસાદ ભટ્ટાચારજી મહારાષ્ટ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય
 “બ્રાહ્મકેળવણીથી સ્વરાજ” નામનું એક ભાષણ કરી એક વરસની
 સખત જલ મેળવી અલિપુર જેસમાં પધાર્યા હતા. તેણે રાજઆતના
 વાક્યોમાંજ આપણને સ્વરાજ કેમ મળે તેની યુક્તિ બતાવી દીધેલી.
 સરકાર બહાદુર આને લીધેજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સરજ આથગશે
 એમ ગભરાઇ ઉઠી અને ફટ ફટને કાલિકા બાપુને જલમાં ઘોંચી દીધા.

કાલિકા બાપુનું આ ભાષણ બગાળી અંધમાં સચિસ્તર આપેલું
 છે. પરંતુ તેની તમામ ખૂટી અને મુન્દરતા બગાળી શબ્દમાત્રા અને
 કહેવતો અને તેમની મુખોઅ રસિક ગોડવણી પર હોવાથી યુજરાતીમાં
 તેવા ભાષ દર્શાવવાનું લગભગ અશક્ય લાગ્યું છે. પણ એ ભાષણમાં
 સરકારને કોઇ પણ જાતની રાજકોહની મધ કેમ આવી તે સમ-
 જાતું નથી એવું એ છે. એમાં કેટલીક સામાન્ય અમંબદ્ધ દગધડા
 વગરની વાતોનજ પ્રદર્શન છે. એ ભાષણ અત્રે આપ્યું નથી.

- અનુવાદક

✽ ✽ ✽ ✽

✽ અથ નન્દલાલ પુરાણ

✽ ✽ ✽ ✽

જે સ્વદેશપ્રેમી મહાપુરુષ નન્દલાલના યશોમાન ગાઇ દિને-
ન્દ પામુનો જન્મારો સફળ થયેનો, તે નરનીર નન્દલાલ, આ અભા-
ગિયા દેશનું શુ થશે એ વિચારી પ્રાણના રક્ષણ કાળે જેસમા
પધાર્યા હતા કવિએ ગાયુ છે કે—

નન્દલાલ તો એકલ
કરિલ બીગણ પણ,
સ્વદેશેર તોરે
મા કરેછ દુઝોલ
રાખિને સે જીવન.

મહાત્માને નન્દલાલે એક વેળા કોઈ મહા ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે પોતાના સ્વદેશને કાળે તે ગમે તે ઉપાયે પણ પોતાનું જીવન ટકાવી રાખશે, રાખશે ને રાખશેજી ! ! !

નામદાર સરકારે સ્વયંસેવકોને લગતું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું એટલે આપણા આ મહાપુરુષે વિચાર્યું કે તુરત તુરત બહાર પડીશું તો છ મહિના જેટલ મળશે—પણ બૂલેચૂકે મોકું મયું તો તો જન્મભૂમિ કાળે ગોળી ખાધા વિના છટકો નહિ આવે ! બહિના બહિના પણ એકદમ સ્ત્રીમંડળ સાથેજ પોતે બહાર પડ્યા. મનમાં તો કંઈ કંઈ સોનાના કિંજા રચતા, કે બનનાં સુધી તો પકડશેજ નહિ, (સાથે સ્ત્રીમંડળ રૂપી દાક્ષ હતી કેની ?) અને કદાચ પકડને તોયે છોડી દેશે ! પણ ભોગ આપડના ! સ્ત્રીમંડળને તો છોડી મથું પણ નન્દલાલભાઈને તો સરકારની મહેમાનગીરી સ્વીકારવી પડી. ૧૭-૨ કલમ પ્રમાણે શ્રી નન્દલાલને સામાન્ય સ્વયંસેવક તરીકે સગ્ન થઈ. પોતે “લીડર” નામનું પ્રાણી હોવા છતાં માત્ર એકમ વિચારે આ બપંકર અપમાન સહન કર્યું !—સગ્ન આંધીન થઈ એટલા માટે. ફરીફૂરમાં અનેક નેતા બહાર પડ્યા હતા, એટલે હવે પોતે લીડર કહેવાયા તો શું, અને ન કહેવાયા તો શું, એમ મદારપછને થઈ ગયું હતું. વળી પોતે જેલમાં આવી “લીડરશીપ એજામીનેશન” નેતૃત્વની પરીક્ષામાં પાંચમાન વાર નાપામ થયા હતા. ફરીફારના બાર વરમથી માંડી એંગી વરમની હુમર સુધીના અગામિન નેતાઓ ૧૭-૨ કલમ મુજબ મળ મેળી જેલમાં આવીને ગિરાજમાન થયા હતા. નન્દલાલ બધાના ક્યામરા નોકર પેડેન વતના—લીડર થઈને નાકે સરકારને અડી વરમ સુધી પોતને

રોટલા ખવડાવવાની ફરજ પાડી ભયંકર વિઠમ્બણમાં મૂકી દેવાનું
હીક નહોતું લાગતું. જેલ જવામાં ગભરામણે શી? પ્રાચીનકાળના
ઋષિઓ મમા મહાત્માજીએ વરદાન આપ્યું હતું—ડમિયર ગયો
ન ગયો, એટલે તો સ્વરાજ મળવાનું જ છે. તે પછી તો ગવર્મેન્ટ
હાઉસના દક્ષિણ બાજુના ચોરડીમાં ગાદી તકીયે બેસવાનું ભાગ્યમાં
નિર્મેણુ છે।

પરંતુ ભોગ ખાવડાનાં! બ્રહ્માજીએ બધી આશા ધૂળ મેળવી.
હવે કરવું શું? ધધાને અભાવે નન્દલાલજીએ જેલમાં એક નવો
ઉદ્યમ શરૂ કર્યો. એક કંપની બોલવામાં આવી—

Leaders & Leaders

Detractors & Back-biters

Managing Directors—Mr. Unmotivated Ma-
lignity & Mr. Infernal BusyBody.

નેતાઓ અને નેતાઓ

નિંદાખોરો અને ચાડીઆઓ

મેનેજીંગ ડાયરેક્ટરો (સંચાલકો)—મિ. દેવાળીયા અને
જહનમિયા (ધોરખોદીયા અને નખોદીયા)

શ્રી નન્દલાલ આ કંપનીના ફેનવાસર થયા અને શેરો વેચવા
લાગ્યા. જોનજેતામાં તો તમામ ચાપણુ ભરાઈ ગઈ.

એવાં ને એવાં ધતીગો ચાલ્યા કરતાં.

એક ઉગતો આગેવાન (કવિઓ ઉગતા હોય, તો નેના શા
માટે ન હોય, તે સમગ્રનગરો?) જેલવાળી આગેવાનોનાં ચરિત્ર
અને છબીઓનો સંગ્રહ કરતો હતો. લેખક આગેવાનોને ઘોડાએક

સવાયો પણ પૂછતો હતો. નન્દલાલે પોતે યધનેજ આ સવાયોના જવાબ લખી મોકલ્યા હતા. પણ પડીને છવનવૃત્તાંત અને છખી બહાર પડાવવા એના જેવું માન્યુકન તે બીજું શું? -

હવે એક ખાનગી વાત.

છવનવૃત્તાંત અને છખી તો આપવાની છકર નથી ચાલતી. પણ પેલા સવાલ જવાબ તો મેં ગુપચુપ જાળવી રાખ્યા છે તે તમને ભેટ કરું છું-એ શરતે કે વાંચકોએ કોઈને વાત કરવી નહિ કે બતાવવા નહિ-આખી મીચીને વાંચી જવા ! ! !

સવાલ

આપને કેવી જાતનું સ્વરાજ જોઈએ છે ? સ્વરાજનો આપનો આદર્શ શું ?

જવાબ

જે સ્વરાજમાં ખાવા માટે વેડવહિંતર ન કરતું પડે-તેનું સ્વરાજ મારે જોઈએ છીએ. મારો સ્વરાજનો આદર્શ ટેનિસનના Land of the Lotus Eatersના જેવો છે પણ ઓછેવતે વિશ્વાસત જેવું મને તો પણ પતાવટ કરીશું.

સવાલ

આપનો આદર્શ છે તેવું સ્વરાજ મહાત્માજીએ આવું કહેલા આ અહિંસક અસહકાર દ્વારા મળી શકશે એમ તમને લાગે છે ?

જવાબ

મહાત્માજીના આ શાંત આદોષનથીજ એ આદર્શ સ્વરાજ મળશે એમ લાગે તો છે. અત્યારથીજ એ અહિંસાની ટેવ પાડવા વિના બધામાં મોજથી ફરવાનું ક્યાંથી મળવાનું હતું ?

સવાલ

આ ચળવળના અદિગ્રાતન્વ વિશે આપનો ખાસ અભિપ્રાય કંઈ હોય તો જણાવશો ?

જવાબ

અહિંસાનીતિ ધારણ કર્યા વિના જાપનોએ ફટકો નથી. હથિયાર ઓગર તો છેલ નહિ, વગી જીવવાની પણ જરૂર તો ખરીજ; એટલે અહિંસાનીતિજ ઉપદેશવા લાયક છે.

સવાલ

તમને લાગે છે કે આપણે ગાંધી રહીશું, છતાં સરકાર પક્ષ તરફથી શાંતિ જાળવશેજ ? અને સરકાર જાણુથી જલુલ અન્યાય જુલમ અનર્થ થશે, તો પણ ભોટા દડે ક્ષેત્રે અહિંસા પાળ્યા કરવાના એમ તમારું મગજ કહેછે ખરું ?

જવાબ

સરકાર તરફથી તો એકસ મારફત થશે—બાહુતી શુંગાઓ ધમપાગાડ કરશે, કરાવશે. જેથી સામુદાયિક સવિનયભંગમાં ડખત થાય અને હિન્દુસ્તાન ધ્વજજના હાથમાંથી ચમકી ન જાય. સરકાર જુલમ કરશે ત્યારે પૂર્વ જંગાળના લોકોનો જીવ તો આડ્યો નહિ રહે, પણ કલકત્તાની આસપાસના જીલ્લાઓના રહેવાસીઓ તો આન્મજાવાના જમાનાથી સહન કરતા આન્યા છે, સહન કરે છે અને હમ્મેશ માટે સહન કરવાને કમ્મર કમીને તૈયાર છે.

સવાલ

હિન્દુ મુમક્ષાન વચ્ચે સ્થાયીરૂપે મિત્રતા ટકશે એમ તમને લાગે છે ?

જવાબ

હિન્દુમુન્શીંગ બાઈચારો શા મટે ટકી ન રહે તેના કાન્ય
આપો હિન્દુના મંદિરમાં મુસલમાનો દાખલ થઈ ગયા મુસ્લમા
હિન્દુ દમની ઉપામતા પશુ થઈ ગયે! નાકતા ॥ મારનાડીનોએ
તો મુમયમાની પાણી પછી પીતું છે અને નિશાળાઓ તો હિન્દુ
અને મુમ'માનોને બે-બાન સાન સીમરીય ગયા હોય

બીજી એક વાત 'હિન્દુની સખ્યા ધીમે ધીમે ઘટે છે અને
મુસ'માનોની તેટલીજ ઝંડપે વધે છે, એટલે થોડા જમાના બાદ તો
હિન્દુ નામનું કોઈ પાણી રહેવાનુંજ નથી એટલે પછી હિન્દુ
મુસ્લીમ એકતાની વાતજ શી? અને જો અમૃતચોષ્ઠિડિ આવે ત્યાં
સુધી જોગાર ગણેશની મનાહ મુસ્લિમ હિન્દુઓ લુચી પહેર્ગા કરે,
તો બધી આશ્વત ળળી જાય, મુખાન અલા!

સવાલ

કટલાક કહે છે કે દેશ સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય
કેળવણીની ડીગ મારની નમી છે આપનો શુ અભિપ્રાય છે?
રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ની વ્યવસ્થા કરી?

જવાબ

દોઢિયાપાણી વગર સ્કેલકોનેજ ચમારીએ તો દેશ સ્વતંત્ર
થતા પહેલાજ કેળવણીના મળીયા નખાઈ જાય જો કેમ્બ્રીજ,
એલ્ફર્ડના બેન્ડુએટો બીનપગારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ ઉપાડી લે
તો પછી કેમ ન થાય?

પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, મંત્રી નિમેરે તમામ વિભાગમાં પામ
યોગ્ય દોષા નોંધે એર, બેન્ડ, ઇલેમન્ટ્રી ફેન (પુસ્તક, પાઠશી,

વિચારણા પામે) વિગેરે પદ્ધતિ (સિસ્ટીમ) નામ નિશાન પણ હોયું ન જોઈએ. ફક્ત પ્રોફેસરને સારૂ મળ્યાને તાત્કાલે રાખવા નહોતો મરતમ તૈયાર રાખવો. વિદ્યાર્થી રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિમાં પાંચ રૂપિયા આપે એટલે તેને પામ કરી દેવા જોઈએ. છોટરાએને અંગ્રજસરત હાથપા માટે માસરોની પગચેની કરાવવાની વ્યવસ્થા કરવી એટલે 'ધરું'.

સવાલ

હિન્દુસ્તાનમાં જુદી જુદી જાતિઓ અને ધર્મપંથો વસે છે. એ દશમાં Indian Nationalism હિન્દી રાષ્ટ્રીયતા કેવી રીતે ધરાશે? અને પગલ કદાચ, તો તે કેવું થશે?

જવાબ

જુદી જુદી જાતિઓ અને ધર્મો હોવા છતાં પણ ઇચ્છાના નેત્રી એકાદ ખદારની શક્તિ દમોગ્ય ભારતવર્તનું ગણું દાખી રાખે તો હિન્દી રાષ્ટ્રીયતા દેશવ્યાપર રહેશે અને સુન્દર હોવી નીકળશે— જોવી વિદ્યાવતમાં બનેલી ચીની માટીની મહાદેવી મનિ, તેવી એની મનિ થશે.

સવાલ

હિન્દુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય સમૂહમાં મહાત્મા ગાંધીના, શાળાનો સ્થાપી પ્રભાવ કેટલો?

જવાબ

આ વિષયનો વિચાર ચો વરસ પછી થશે. એક વરસ પહેલાં જે બાબતમાં લોકોની ખામણી હતી હતી. હવે જરા પાને નીચો પડ્યો છે. ભવિષ્યમાં કાલુ જાણે-ચરશે કે હનગે.

સવાલ

રેડિયા વિને શું કહો છો ?

જવાબ

મઝાની વસ્તુ છે. સ્વતર કાંતશે તેમનું આજમ ટળશે, કાપડ સસ્તું પડશે, નાના મોટા બધાં મારફત ઘરમાં પૈસા આવશે-હરામ-ખોરા રેડિયાની ઝાળથી ભાગી જશે. વિસ્માયતના મનુષ્યે જુએ મરશે અને તેથી હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ અપાવશે.

ચોડાક દહાડા બાદ એક દિવસ બહારના એક મુજને એક ગજવાનો કેમેરા લાવી નંદલાલને પોતાની છબી પાડવા દેવાનો આમંત્ર કર્યો.

આ પહેલાં નંદલાલે કોઈ દિવસ એકલા છબી પડાવી નહોતી. એટલે આ છબી પણ કુચેન્ડર-પંચાગ અને છાપાઓમાં છપાશે એવું સાંભળી બાપડો ખુબ ખીંચો. બંગાળી પેપરમાં ચિરંજીવ દાસ, સુભાષચન્દ્ર બસુ, કિરણશંકર રાય વિગેરે આગેવાનોની એવી એવી છબીઓ અપાઈ હતી, કે તેને લીધે નંદલાલે વિચાર્યું કે નાહક તરફી લીધે લાભ શો ? લાંબા પડોળા શાહીના ધાખા નીચે પોતાનું નામ લખી દેશે તોપણ આવશે.

નંદલાલ બાપડા પસ્તાઈને કહે, હવે પછી ૧૭-૨ કચમ મુજબ લીડર ચાલે જેલ પધારે અને છ ગઢિના દોકાય તેની છબી અને છવનકદાણી બહાર પાડવાનો શિવાજ નીકળે છે એમ જાણત તો પહેલેથીજ છબી પડાવીને અને છુંદમી લખી કાઢીનેજ જેલ આવન !—મનમાં ને મનમાં નફી દરાયું કે બહાર તો નીકળવા

દો, પછી છાપાના કાલમના કાચમ ગા.ખતે કોન્ટ્રેક્ટ બાવે ભાડે સહ સાત દિવસ સુધી ઉપરાગપરી જીવનચરિત્ર અને છપાઈ છપાઈ શું.

મન્દિગ્નુ શિખર સૌ કાઠને દેખાય છે, પણ રોડ નીચે અધ-કારમાં પડી રહી જે જીવ બીનની ઇન્ટ.ખન્યા છે તેની વાત કોઈ વિચારતું નથી. પણ ના, નન્દલાલને એવા અન્યાયી ધારણો નહિ. જે સમજના સ્વયંસેવકો પહેલવહેલા સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં બહાર પડી જેલ આવી તો જીવન કોઈ લખતું નથી એમ જોઈ નન્દલાલે તે કામ કરવાનો બાર પોતાને માથે લીધો અને આગળ ઉપર વહુ-વેલા પેલા જીવનદર્શનાં લેખકને રૂને ચાલી ફટલાક સવાસો પૂછાવી મગાવ્યા. જે જણાએ તેના જવાબ આપ્યા. બાકી બધા એટલા બધા સાત્તિક વૃત્તિવાળા નીકળ્યા, કે ના બાધ, અમારું કુદ જીવન અમારે બહાર પાડવું નથી.

એક દિવસ મહાસંવાદ નીકળ્યો કે આ મહાત્મા ગાંધીજી (તેન—કા—ઓપરેશન) અસહકાર આપ્યું ક્યાંથી કે કોઈ કહે તેમને રોકરોય પાસેથી મળ્યું છે; કોઈ કહે ગુજરાતી વૈષ્ણવ, એટલે તેમના જીવનમાં જ એ તત્ત્વ ગૂંથાઈ ગયેલું. પણ નહિ, નન્દલાલે સમગ્રાણ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે અસહકાર બંગાળની સપૂર્ણ માલિકીની વસ્તુ છે. દોડસો વરસ પર ત્યારે ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ કાપડનો ઉદ્યોગ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન માંડ્યો હતો, ત્યારે તેનો જીલમ ન વેડવાથી વહુકરોએ અમૂકો કાપી નાંખ્યો, કે જીલમ વેડવો ન પડે. તે પછી દીનજન્મ મિત્રના “નીલદર્પણ” માંથી નહીયા, યમોદર વિગેરે જીલ્લાના ખેડૂતોએ ગળીની રોપણીન બન્ધ કરી દહ નીલવરોના જીલમમાંથી કેવી રીતે શુકિત મેળવી

હતી તે જણાઈ આવે છે. વળી આપણ કવિવર રવીન્દ્ર બાપુના લેખોમાં તો શબ્દે શબ્દે અસહકાર ચુંબ્યાજ કરે છે. અસહકારની સૌ વાતની એક વાત એ છે કે દુઃખ દ્વારા, આત્મશુદ્ધિ દ્વારા સ્વ-રાજ મેળવવું. સ્વામી વિવેકાનન્દે પણ કહ્યું છે:—

“ સુખથી તો બધા પીગળે. દુઃખ પર ગ્રેમ રાખે તેજ ખરો.”
રવીન્દ્રનાથે ૧૩૨૧ (બંગાળી) સાલમાં બાદરવા મહિનામાં

લખ્યું હતું—

“ હું ધનિક, નક્કી વાદ રાખજે કે તારા દુઃખનો પાર નથી. તારે પગે ચાલનાં સ્વર્ગ જવું પડશે અને દયિયાર વિના લઠવું પડશે.”

આ સ્થળે ચોક્કસો અહિંસાતત્વનો નિર્દેશ છે. બરાબર છે, વિના દયિયારે આપણે લઠવું પડશે. રવીન્દ્રનાથે વળી ‘ગોરા’માં બચાવ નહિ કરવાની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપી દીધો છે. પોલિસના જુલમ અટકાવવા ગોરા મુકદ્દમામાં પડશે પણ સરકાર પર બદા નહિ એટલે તેણે બચાવજ કર્યો નહિ. એટલે ગોરાની મુક્તિ તે અસહકારીઓએ ચોરીજ લીધેલી છે. વળી ચોખેર વાલીમાં એક સ્થળે મહેન્દ્ર કંછક વાંચી સંભળાવે છે—અને પુત્રગ્રેમી મા રાજ/મક્કી સમગ્નનું નથી છતાં દીકરાના માન ખાતર તે તુરંતી બાપાનું દર્શન એમ ધારી સાંભળે છે—એમ રવિબાપુએ કહ્યું છે. બોમો, દુનિયામાં આટલાટલી બાપા દેવા છતાં તુરંતીનોજ કેમ ઉદ્દેશ આપે? કારણ, ખિલાફત ! ખિલાફત ! અહિં આપણા આ ખિલાફત સંભાળના બળકારા છે. અને પંજાબના જુલમ બાગત તો કવિ કેટલું બધું લખી ગયા છે—અરે શીખો પર જુલમ થયો છે એમ પણ કેટલું

બધું આગળથી બચિય ભાળી ગયા છે, તેની દુનિયાને ક્યાં ખબર છે ? બુઝોની એની કવિતામાં જે ત્રણ લીટીમાંજ બક્ષિયાનવાસા બાગનું કેટલું-આબેહુલ ચિત્ર છે !—

પાંચ નદીર તીરે—બક્તદેહેર રક્તસદરી

મુક્ત હૃદય કિરે ?

(પાંચ નદીઓને કિનારે ભક્તશરીરનાં લોહી કેમ છૂટ્યાં ?)

સરકારી માનમાંદની ત્યાગનો તો સવિખ્યાસુએ નાહતની પદ્ધતી તજીનેજ રસ્તો ધાનાવેલો. અને કર-અટકાવ પણ તેનીજ પ્રજાએ કરી દેખાડ્યો છે.

ધણીક ધારે છે કે મહાભાગ્યેજ રેડિયાની વાત પહેલ પહેલી સજાડી. ૧૯૧૭ની સાલમાં બંગાળ પ્રાંતિક પરિપક્ષની બેઠકમાં પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી ચિત્તરંજન દાસે રેડિયાની વાત સાફ સાફ બોલી બતાવેલી—રેડિયા વિના આપણો ઉદાર નથી એમ કહ્યુંજ હતું. પણ અમૃતસર મહાસભા વખતે તો ગાંધીજી સુધારાનો લાગ લેવાની અને સહકારની વાતો કરતા હતા, અસહકાર તો દાસ બાપુએજ સૂચવેલો. અને મત લેતાં દાસ બાપુનીજ જીત થઈ હતી.

રાષ્ટ્રીય શાળાઓ કાઢવી—વસુલા કાંતવાનો પ્રચાર કરવો, વિદ્યાર્થીનો ત્યાગ, હડતાલ અને ઉપવાસ બધું બંગાળીઓએ ૪૦ સં ૧૯૦૬માં કરી બતાવ્યું હતું. આ બધાં કારણોથી એકબું સિદ્ધ થાય છે અને એ બાબતમાં કોઈને શક નહિ રહે કે અસહકારની ચળવળમાં એવું કશું નથી, કે જે બંગાળીઓએ નથી આપ્યું કે નહોતા બાણતા.

૬. આ બાપણું સાંભળી એકદમ બધાની આંખો હધડી.

આટલા દિવસ જે બંગાળ હિન્દુસ્તાનને તમામ પાક પહેલવહેલા શીખવતું આવ્યું છે, જે બંગાળ વિશે ગોખશે સાહેબ કહે કે What Bengal thinks today India will think tomorrow— (આજે બંગાળને સહે તે કાલ હિન્દુસ્તાનને ગમે હોય) તે બંગાળા આ આજકાલના અસહકાર માટે ગુજરાતનું દેવાદાર નથી જ એવું જાણી બધાંના દેયાં ઠંડા થયાં. બધા નિહાસ બાકુની બુદ્ધિમત્તા પર આફરીન પોકાર કરવા લાગ્યા.

* * *

ક દૈનિક જીવન *
નાં
* કંઈક ચિત્રો *

* * *

અમિપૂર જેઠ સ્વરાજ આજમ થઇ પડી છે કોઇ સાધક
અથ લાખે છે, કોઇ ખ્યાન કરે છે, કોઈ ધર્મગ્રંથ વાંચે છે કોઇ
હાથ નોંધ ભરિખ્ખાણી બાંધે છે, કોઇ ચોટવી-શિખાનધનનો
મહિમા માત્રુ ફરે છે અને કોઇ રમ્યાજ કરે છે ! ખૂબ પાચાળ
થયા છે, પાગળા પહાડ ઓળંગવા લાગ્યા છે, સકા જાડ ખીલી નીક-
ળ્યા છે, મગાયા રેલના પાણી ઉભરાયા છે—જેવમા કરેલી સાધ-
નાના એના એના પ્રમાન ! જેણે કોઈ દહાડો પશુ મા સરસ્વતીનો
નિચાર સરખો કર્યો નથી, તેઓ પશુ સાહિત્યની સદ્ગત મર્યામાં
મરાગૂત બન્યા !

બારીસ્ટર શ્રી વીરેન્દ્રનાથ શાસ્ત્રમણે કાપદો તથા અમારી બાપા-
તત્વની ચર્ચામાં ડોકીયું રુક્યું. તેણે Apology (એપોલોજી) થી
સતોષ ન પામતાં નાકોચોછ નામનો શબ્દ સરન્ધોઃ અર્થાત નાક-
લીંટી તાણી ક્ષમા વાચતી નેનું નામ તે નાકોચોછ. એક ગૌરવર્ણ
બાઇ ધીમે ધીમે બાવળની ગાંઠ જેવા જનતા જતા; મેં કહ્યું એના
શરીરમાંથી જાણે રક્તનું આગ પ્રસરે છે. વીરેન્દ્ર બાપુ કહે; માંસે
કંઠનું કાગ ક્રૂટે છે. રંગીન માણસનું રક્તનું આગ હોય તો કાગ
માણસનું કંઠનું કાગ હોયજ એ એટલેઆનો નિયમ છે.

માત્ર બાપાનાત્વનું શ્રાદ્ધજ નહિ પણ સેકડે પ્રકારનાં કાગો
રચવામાં પણ વીરેન્દ્રબાપુ એકદો હતા. હજારો, રોમ્ક રિગેરે રિપો
પરની કવિતા તો એમનીજ. અકા, મે સાચુજ કહી મરો છે.
" કંઈ કંઈ કાળીકાસો પત્થર તમે દયાપેલા પડ્યા હમે. "

વેળા એક અસહકારી કાર્યવાહકને કહેલું “આ તમે શું ઉકાળવાના ? પહેલા બોમ્બ પાર્ટી ગોઠવીને બે ચાર પીસ્તોલ અને એક બે બોમ્બ વની આવી સર્જી કસી ગયેલી ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો નાશ કરી નાંખવા નીકળ્યા હતા ? તે તેમાં ઇંગ્લેન્ડને તો કંઈ થયું નહિ, અને તમારું ભવિષ્ય બગડ્યું ! એક વાર એ તો વિચારો કે ઇંગ્લેન્ડ આત્મા ભયે તો તમારા શા હાલ થાય ?—મોટા અસહકાર કરી ગોરાઓને હંકારવા નીકળ્યા છોતે ! આવી રેલમાડી, ટેલિગ્રાફ, વહાણ કયાંથી લાવશો ? બંગાળીના ભેળમાંથી શું ધૂળ નીકળશે કે પથ્થર ? અને ઇંગ્લેન્ડ—અહા કેવા દયાનો સાગર ! ! આ હું એક વાર રહેજો માંગે પડ્યો તો કમિશનર સંજોડે મારી ખજાર પૂછવા આવ્યો—કહે, Old chap, I am sorry you are ill હોમ્સ, તું માંદો પડ્યો તેથી દિલ્લગીર છું ! જુઓ તેને કટલી બધી લાગણી થઈ ! અરે એની મેમસામે તો મારે કપાએ બીનો પાર્ટી પલ્કુ બાંધ્યો. આવા સારા માણસોને તમે હાંકી કાઢવા ઇચ્છો છો ? હતારી ! ! !”

ઇંગ્લેન્ડ અને તેના વિચારન પર આપણા બધાની આરીજ એક જાનની છૂપી પ્રીત મનના બીનરમાં સંતાર્ધ-લપાઈ રહેલી છે —ઇંગ્લેન્ડના રાગનો પાયોજ એ દેશણે અધારામાં છૂપાઈ રહેયો છે.

એક દિવસ અચાનક જોલમાં હોકારો પડ્યો, કે ભારત માતાએ જાને નીમેશ વાલીઓની સભા યશે. એમ ખજાર આવી, કે દિવ્દ-મૈયાતું વીલ જડી આવ્યું છે—તેની અન્દર ગળીગ બાપડી ભારત-દેરીના બધા વાલીના નામ છે—તેમાંની એક બે મૂર્તિ જોલમાં પલ્કુ છે. તેમનીજ ઉપર આખા દેશને ઉદ્ધારવાનો અને જુલાવવા કરવાનો ભાર છે—ખાવા નહાવાની દુરસદ શાની ? કોણ શું ખાય છે, શું

પહેરે છે, સાત્ર મુજબ ચાલે છે કે નહિ, દેશના ઉદ્ધારનો સવાન વિચારે છે કે નહિ, એ બંધી તપાસનકારા કરવાનો બાર આમને માથે—એ ફરજ એમની. આપણે બધા ભારતમાતાની જય તો પોકાર્યા ફરીએ પણ કોઈ દહાડો ભારતમાતાનું કશું માનવાનો વિચાર કીધો છે? ભારતમાતા આજ સો વરસથી માર્યા ગયા છે—આપણી પિતૃભાષામાં તે જે બધા બોધ, ઉપદેશ દઈ ગયા છે તે આ નીમેલા વાલીઓ દેશના એટાઓ પાસે પળાવશે, અને તે જો પળાયા તો બસ, દેશના ઉદ્ધારમાં હીલ કેવી? આ વાલીઓની યાદિમાં નન્દલાલનું નામ હતું તે જૂલનું જોઈતું નથી.

નન્દલાલ બધાને કહેતા ફરે—

હું ના પાત્ર કરું બધા,

કોણ બચાવે દેશ ?

એટલે બધા કહે—

વાહ, વાહ, વાહ, શું રડો વેશ !

વળી—

એથી શવનો જાગતો

બચો નન્દનો લાલ.

એટલે બધા કહે—

વાહરે દુલારા તમે,

શવજો અનંત કાળ !

*

*

*

સરકાર પરિપક્વની પણ એક બડી ધોંધલ મચી. સર્વન્ટ પેપરના ખખરપત્રીએ તારથી જાણાવું કે સર અમુતોય સૌધરી

અને બોમ્બેશ અરજતીએ જમીન પર બેસી બધાની પ્રાર્થનામાં બાગ લીધો હતો,—બસ, ખવાસ; સ્વરાજ મળવા સમજાયે અમને હવે કશો શક રહેતો નહિ. વડાધુમાંથી નીચે હિતયા બાદ વેણીદરોમાંના દુઃખ મુગળ અદ્યામમાં કોઈએ વન્દેમાતરમના અવાગને કર્યા નહિ. તેમજ સરધસ કાઠી “ પ્રમુખ ” ને એથી ન ગયા; ત્યારે સમજાય પડી ગઈ, કે દેરાના લોકમાં હવે તાલીમ-કલામગણપદ ૧૪૪૩મી સુધી આવી ગયું છે એમાં શક નથી. ઇ. સ. ૧૯૦૬ની સાલમાં બારિસાલ કોન્ટ્રાસમાં સુરેન્દ્રનાથ બટ્ટાપાધ્યાય, બૂચેન્દ્ર બસુ, બિપિ. ન પાત્ર, કૃષ્ણકુમાર મિત્ર વિગેરે લાકડીનો માર ખાતા ખાતા પછુ એ માનુષ્ય બાલતા સરધસમાં આવી મંડામાં પધારેલા. આ ચોળ વસના ગાળામાં દેશ કેટલો આગળ વધ્યો—તે બારીસાલ અને અદ્યામની બેઠકોની સરખામણી કરવાથી સમજાયે. બારડોલીના દરાવ મુગળ દેશ આટલી સરસ રીતે વર્તી શકે, એવી સફળતાની તો તેના કર્તાએ રચે પછુ આશ ન રળી હોય. થીમની હેમપ્રમા દેરીનો સ્વયંસેવક બહેરનામા વિરહ મુદ્દ પોદારવાનો દરાવ દાખી દેવામાં આવ્યો—કારણ, તે પસાર થાય તો કેટલાયે મુગળ કાર્યકર્તા પર આક્રમ વરસે. જેલ જવાની ધામધૂમમાં સામું, કામ અટકી જાય. બારડોલીના દરાવની અવમણના થાય એમ ધારી એ વાતને કોઈએ દાન પરજ લીધી નહિ.

અદ્યામ પ્રાંતિક સમ્મેલનની પ્રમુખશ્રી આગળ વાંચી થીમાન નન્દલાલના ઉજાણનો પાર રહેતો નહિ. બાપુ પર એક પ્તેરદાર કાક દીક્ર લખી તે જવાને વાંચી સંભળાવવા લાગ્યો. નન્દલાલની દીક્રા નીચે આણું છું તે ધ્યનપૂર્વક વાંચરી.

બંગાળ પ્રાંતિક પરિષદની ચક્રગ્રામની બેઠક:

પ્રમુખણના ભાષણ પર દીકા.

રવીન્દ્રનાથ, અસુતોષ, અખિલચન્દ્ર, કમલકાંત દત્ત, બિપિનચન્દ્ર વિગેરે મહાપુરોએ જે ખુરસી દીધાવેલી તે ખુરસી પરથી મથેલું આ ભાષણ તે ખુરસીને જેમ તો આપે છે. આપણા એક બરોંસા-પાત્ર આગેવાનના શબ્દોમાં જણાવીએ તો આ ભાષણે અમહકારની અળવળને છેક છેલ્લો કાતિલ મૃત્યુ જખમ કરી દીધો છે—*the last dealt final death blow*. ખરું જોનાં આરડોસીના ઠરાવ પછી અસહકાર છવવાની જે થોડી ધણી આશા હતી તે પશ્ચ અદ્ય આમે ધૂળ મેળવી. ચોકળે ચોકળી ધારાસભામાં જવાની વાત નીકળી. ધારાસભામાં ભોકો આ અસહકારના આગેવાનોને મોકલશે કે ? તેમણેજ તો પહેલાં ભોકને ધારાસભાના બહિષ્કારનો ઉપદેશ આપેશે. હવે ધારાસભામાં જઈ ધણી તો પ્રધાનપદું ધારણ કરશે. પશ્ચ જેમણે હમ્મેશને મારે ત્યાગનું મત લીધું છે, તેઓ તો ત્યાં અધારામાં છે ત્યાંજ રહેશે. કારણ તેમનાથી આપકથી કંઈ ધારાસભામાં થેંસાવાનું છે ? વળી કેએમની વિરૂદ્ધમાં સરકારે સ્વયંસેવકો વિશે ચોકળું ને ચક્ર બહેરનાયું બહાર પાડ્યું છે. પશ્ચ ઉરકેરણીથી દેશ મહાન નહિ થાય. ઉરકેરણીના મોઢા વડે ભોકો જેવ ગયા છે; તેમણે જેલમાં રહીને પ્રાયશ્ચિત કરવું એ હીક છે. હામ આપણું કામ બહાર છે. દેશજનોએ દેશબંધુ આદિ આગેવાનો જેલમાં છે એમ તદ્દન બૂલીજ નવું જોઈએ—કારણ એવું બધું યાદ રાખ.

વાથી અમલ પ્રગ્ત બાપડી ઉત્કેશાણે, અને તેથી મુંગા સંગીત કામને ધોકો પહોંચશે. એટલે એ ગાહેરનામા વિવેક માયું હમકતું સલાહભર્યું નથી. પ્રમુખણે ખંભાળાના સ્વમાનની વાતો કરી છે — પણ આખા હિન્દુસ્તાનના સ્વાર્થ આગળ શું ખંભાળાના આત્મ-સન્માનનું બલિદાન દેવા બગસંતાનો તૈયાર નથી ! છે, છે, ને છે.

છેવટની કવિતામાં મહાત્મા ગાંધીનું અપમાન કર્યું છે. કહે છે કે “કહે, ગાંધી, જો બન્દી થાય” ! કવિનામાં એટલીયે અકસ નથી કે મહાત્મા શબ્દ ગોડવીને કવિતાનો છન્દ ઘાટપર બેસાડે. વળી જાણે મહાત્મા જોશ પૂરાય તેમાં આપણે શું કે એવો સફળ ભાવ પણ અન્દર છે. વળી એએક લીટી પછી કહે છે—

જે જવાનું હોય તે જાય,

હું રહ, “આપણો નાશ ન થાય.”

બોલ હું પુરોત્તમ હું હું બળધર

હમ્મેસા હું હું દુર્ગમ.

વિગેર.

આવા પોતાનો બચાવ કર્યા કરનારા અને પોતાના વખાણમાં મત્થા રહેનારા આગેવાનો વડે કંઈ વળવાનું નથી. આથીજ આમલકરે હું કે દેશના ભોકોએ આ પ્રમુખણના બાપણને મલકા ન કરવું.

***

હરિલાલ ગાંધી

પકડાયા—

***

મહાત્મા ગાંધીના મોટા પુત્ર શ્રી હરિલાલ ગાંધીની પરહેઝ-
ગીરીનો ઇતિહાસ બહુ રસિક અને બહુવાં જોવા જેવો છે. તેઓ અત્યારે
ધંધાધાપાને અગે કલકત્તા રહે છે. એમની દુકાને બગાજગરમાં છે.
જે દિવસે સ્ત્રીમંડળની સાથે પકડાઈને હું બગાજગરની ચોકી પર
આવ્યો ત્યારે હરિલાલ અમને સૌને મળવા આવેલા. વાતમાં ને
વાતમાં એક અમૂક વાત ગાંધીજીને પૂછાવવા બાબત મેં સૂચ્યું;
એટલે કહે, “ એમાં એમને તે શું પૂછાવે? દાસબાપુ મારા પિતા
નથી શું? એ કહે પ્રેમ કર્યું, એટલે થયું. ” એ વાત તો ૭મી
ડીસેમ્બરે બની.

૧૦મી ડીસેમ્બરને રવિવારે સ્ટાર થીયેટરમાં એક નવો નાટક બહાર પડ્યો હતો, તે હરિલાલે જોવા જવાનું ક્યું હતું. પોતાના ભાગીવાના ખાસ આમ્રદથી પૈસાટકા લઈ હરિલાલ નાટક જોવા જવા બહાર પડ્યા. પણ તેને નાટક જોવા જતા પૂર્વે મૈત્રાના આગ્રાહને મળના જવાનું હતું.

મૈત્રાનાને ઘેર જઈને જુએ છે, તો તદ્દન શૂન્યકરમય અધાર વ્યાપી રહેલું હતું. તુરત ખગર મળી, કે મૈત્રાનાને લમણાંજ પકડીને લાલખગર લઈ ગયા. લાલખગર જતાં રમ્ને મૈત્રાનાના ખાતરી મંત્રીએ ક્યું, કે દેશબંધુ દાસ વિગેરેએ પણ સરકારની મદેમાનગીરી સ્વીકારી છે.

નાટક નાટકને ઘેર રહ્યો, અને હરિલાલ તો ઘેર પાછા ફર્યા. મદદભાજ અને ખીજખોને વિલાયના કામચો લખી શક્યા, કે કાલે હું પકડાઈશ. જાણખગરો પાસે પણ વિદાય લીધી. ધણીએ મુંબઈ જઈ ત્યાંથી પકડાવાની સલાહ આપી, પરંતુ હરિલાલે તો કલકત્તામાં જ પકડાવાનું નક્કી કર્યું.

૧૧મી ડીસેમ્બરે રવિવાર હતો. તે દિવસે પગથી માથા સુધી ખાદીના વેશમાં સજ્જ થઈ એક બગીચાં ગેસી હરિલાલ લાલખગર દોડ્યા. યોડાજ દહાડા પહેલાં, સારજન્ટને હાથે ભોમ્બકના માર ખાવાની ધાન સાંભળીને હરિલાલે ખીકથી એક સરસ કાસ્તીરી સાલથી અગ દાંડી દીધેલું.—આજે લાલખગર જઈ એક સારજન્ટને મદે છે, કે સ્વપ્સેવક છું.—પકડાવા આવ્યો છું; મને પકડો.

સારજન્ટે નામ પૂછતાં હરિલાલે પોતાનો હાથેયો કાંડ તેના

પત્રી નીચે મુજબ ઈંગ્રેજમાં વાતચીત ચર્ચ.

સારજન્ટ—પેલા ગાંધીનો તું કંઈ સગોમજો લાગે કે ?

હરિલાલ—રહેજસાજ.

સારજન્ટ—શું વાર ?

હરિલાલ—એ મારા બાપ યાપ.

સારજન્ટ—હેં ? ખરેખર ? જા, જા, શું બુનાવગીરી કરે છે ?

હરિલાલ—સાચું કહું છું.

સારજન્ટ—જા, જા, તારા જેવા જુવાનને વળી કેદ દેવી ?

બેર જા ઘેર.

ઐટલામાં તો બીજા સારજન્ટોની બીડાં જામી. ગાંધીજીનો પુત્ર જાતે પકડાવા આવ્યો—સમાચાર સાંભળી લોકો હોહો કરના બેળા થવા લાગ્યા. પોલિસનો વડો અમલદાર આવી લાગ્યો. તે કહે. તું ખદિં કેમ આવ્યો ? તારા પોતાના ચાણુએ જા. પેલા દરવાજા —તારે સાફ ખુલ્લો છે, જા જલદી રસ્તો માપ.

હરિલાલ—પણ હું તો પકડાવા સાફ આવ્યો છું. મને શાંતિથી લઈ લ્યો તો ઠીક. નહિ તો લોકો જામશે અને નાહક હોહો થશે.

ટેલિફોનથી બ્રિટિશરની ચોટી પર ખખર આપી કે ગાંધીનો હોકરો આવે છે તેને પકડજે. હરિલાલ બ્રિટિશર દોડ્યા. પણ કોટવાળા સાંભળેજ શાનો ? ત્યાંની ચોટીના ઇન્સ્પેક્ટરે કાઠી મૂક્યા, કે પાંચ જણ વગર અમે નથી પકડના. જો પાંચ સ્વયં-સેવક લઈને ચિનપુરેડથી બ્રિટિશર તરફ દડનાળ પાડવાનો ઉપ-દેશ દેતા આવશે, તો તમને પકડીશું.

હીક, હરિલાલ હવે ખિલાફત ઓફિસ તરફ દોડ્યા. સાંજ પડ્યા આવી હતી. ખિલાફત ઓફિસમાં કોઈ નહોતું. થોડાક દલાલ પરજ પોલિસ આવી ત્યાંથી જડતી લઈ ગઈ હતી અને ત્યાં આવી મારી ગઈ હતી. એક દુકાનગરે ખચર આપી, કે ખિલાફત ઓફિસ તો હવે કેનીંગ સ્ટ્રીટમાં ગઈ છે. હરિલાલે કેનીંગ સ્ટ્રીટ ખસી મક્કામું. પણ ત્યાં તો કોઈનો પતોળ ન લાગ્યો; એટલે પછી મહાસભાની ઓફિસે જવું પડ્યું. અત્યાર ચુધી હરિલાલે કોઈ દિવસ મહાસભાની ઓફિસમાં પગ પગ મૂક્યો નહતો—કોઈના માંડમાં ખચર હતું; તે આ તકે ઉપયોગમાં આવી ગયું. ઓફિસ તે વેળા બંધ થઈ ગઈ હતી. કેટલાક સ્વયંસેવકો આમણમાંજ ટહેલતા હતા. તેને હરિલાલે પૂછ્યું, ઓફિસવાળાઓ કોઈ છે કે નહિ, મારે મળવું છે. હરિલાલની શાય બાત જોઈ પેલા બારનપુત્રોને મોકલ શક્યાં આપ્યો કે આ સી. આઈ. ડીજ—છૂપી પોલિસજ દોવો જોઈએ. તેમણે કેટલાક સવાલો પૂછ્યા, પણ હરિલાલે કંઈ બરાબર જવાબ આપ્યા નહિ. માત્ર એમ કહ્યા કર્યું, કે ચાલો તમે મારી સાથે પકડાવાને રાજી હો, તો આપણે પાંચ વાગ્યે. આથી તો બંધનો વહેમ મજબૂત થયો, કે આ કોઈ હનુમાનજીજ છે. તેમણે કહ્યું, આજે તો પકડાવાનો વખત હવે પૂરો થઈ ગયો. પાંચ વાગ્યા પછી પકડાવાને બહાર પડવાનો નિયમ નથી—તમે કાલે આવો.

એક જગી ભાડે કરી હરિલાલ દોડ્યા સર્વન્ટ પતની ઓફિસ તરફ. પેલા જીવાનિયાઓએ બીજી વિડેટારિયા કરી તુરત તેનો પીછો પકડ્યો. સર્વન્ટ ઓફિસમાં જઈ હરિલાલ બેઠા છે, એટલામાં એએક જીવાનિયાઓએ આવી કમમસુંદર ચકવર્તિજીને દર બેઠાવી

કાનમાં કહ્યું કે “ આ માયુસ હનુમાનજી છે—જૂની પોલિસ. માટે ધ્યાન રાખજો ” સ્થામનુદર બાપુ અને બીજા કેટલાક જોમને કાને વાત સહજજ પડી ગઈ તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા. સ્થાનબાપુ કહે કે જાઓ, જાઓ, ગાંડાઓ ! એ તો મહાત્માજીના પાટળી કુંવર છે. પેલા જીવાનિયાઓનો ચહેરો કેવો જોવા જોવા ચયો હશે તે વાંચનારે કદી જોયું. આખરે હરિલાલની સાથે પરજોય થવાનું બાપડાઓને કબૂલવું પડ્યું, અડધો કલાકનો તેમણે વિરામો માંગ્યો, કે ઘેર જઈ જરા મળી આવીએ.

સર્વન્ટની ઓફિસમાં પોલિસ અદાલતવાળા વકીલ કેદારેશ્વર ગાંગુલિ વકીલાત છોડી દેવી કે નહિ, તે ચર્ચા કરતા હતા, પણ હવે તે ચર્ચાજ છોડી દેની પડી, હરિલાલની સાથે તેણે પણ જવું એમ ક્યું. સ્થાનબાપુ હરિલાલને કહે, નાહક પકડાઈને શું કરશો ? કામ કરનારાઓના તો વાંધા છે.—જો તમને કામ સોંપુ. થવું છે બડાખજાર કેએસ કમિટીના મંત્રી ? અરે, પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ જે થવું હોય તે,—આપો જાણવી હર્ડ !

તે વેળા સ્થાનબાપુ એકમને ડોક્ટર-સરમુખત્યાર હતા. પણ હરિલાલ જેનું નામ ? ઇન્દ્ર જી કરવા આવે, તેથી ખરો તપ-સ્વી કંઈ ચજે ? તેણે તો એ વાતની ચોક્કસ ના કહી. બીજા બાપુ પેલા જીવાનિયાઓ તો કંઈ આવી પહોંચ્યા નહિ અને હરિલાલ તલપાપક થવા લાગ્યા, કે બધાની પાસે વિદાય લઈને આવવા જનાં આજે હું પકડાયો નહિ. આખરે રાતના આઠને શુભારે ત્રણ જીવાનિયા આવ્યા. એક બીની કરી હરિલાલનું સરખસ ઉપડ્યું. ચેતપૂરના વળાવા આગળ ગાડી ચોભાવી હારખે બજાર તરફ

ગયા. એટલામાં ૫-૬ સારજન્ટ ચાલ્યા તરફથી આવતા માલમ પડ્યા. તેમને જોઈ હરિલાલે કેદારજીએ કહ્યું, ચાલો હવે કરો હડતાળ પર બાંધ્યાન. બધાએ હડતાળ બાગત ખૂમરાણ કરતાં, બૂબાગવા વાદ પેડે પેલા સારજન્ટોએ તેમને ચોળાણુથી ઘેરી લીધા. એટલે હરિલાલ કહે “ તયાસ્તુ ! તયાસ્તુ ! ”

પણ બાગજનર ચોડી પરના પોલિસ અમલદાર ગાંધીજીના છોકરાના નામ પર ગમે તેવો મિથ્યા આરોપ મૂકતાં ખૂબ અચકાયા. આખરે, ન છૂટકે ઇન્સ્પેક્ટરને પોતાનું પેટ પોપવા લખવું પડ્યું. ખૂબ સરમરા કરીને હરિલાલને લાલખજનર મોકલ્યા. ત્યાંથી પ્રેસીડેન્સી જેલમાં જાવી તપાસ ચલાવી તેને સાર છ મહિના મોસાળવાસો નિર્માણ કર્યો. નાદુરસ્ત તખીયતને લીધે હરિલાલનું શરીર ખૂબ બગડ્યું—છ મહિનામાં પોણો મણુ ધટી ગયું. આટઆટલી મહેનત કરી બાપડાએ જેલ મેળવી—પણ જરૂરમાં તો જૂતિયાંજ. એક દિવસ શરીર આગેવાને જેલમાં એને વિશે કહેવું કે એણે પોતાના બાપનું નામ લગવ્યું છે. પણ બિચારો કરે શું ? બાપ છોકરાને નાવારસ ઠેરવે, તેનાથી કંઈ બાપનું નામ છોડી દેવાવાનું હતું ? ભોગ બાપ, ડાના ! મહાત્માનો છોકરો થયો, એટલે બધા એને એટલી નાની ઉમ્મરમાંજ મહાત્મા બનાવી દેવા માંગે, તેમાં શું વળે ? પણ રતિવારજ અપશુકનિયાળ છે. તે દિવસે પડ્યાયા, નેથીજ હરિલાલની આવી દશા થઈ. આટલી ઉમ્મરમાં છ છ વાર જેલ ભોગવવા છતાં હરિલાલ ક્યાં ?—તો કે બ્યાંના ત્યાં ?

* * *

કિરણ
ને
અરવિન્દ

* * *

વિસાયત બેઠાં બેઠાં કિરણ બાપુ આસેલકારની ચળવળ વિશે
ખૂબ વાદવિવાદ ચલાવ્યા કરતા. બેરિસ્ટરીની પરીક્ષામાં પાસ થઈ
કેસક-તે આવ્યા, એટલે બધા અમલકારી આગેવાનોની મુશ્કાકાત સેવા
માંડી. તે વેળા દેશખંડુ ગામડે ગયેલા. એક શ્રદ્ધાળુ ભાવિક નેતાએ
કહ્યું, પરશુરામે મંત્રજાળે એક મિનિટમાં એક લાખનું લશ્કર તૈયાર
કરેલું, એ વાત પર વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો આ ચળવળમાં
ભાગ લેવોજ નહિ. બીજા એક કાયદાજાજ (વકીલ) નેતાને ઘેર જતાં,
કોઈએ તેને બેસવાનું પણ કહ્યું નહિ અને પેલા નેતાજી તો પાસે

પહેના ટેમન પર લાગ્યા ટાટિયા કરેના તે નવાનના લાયા તે જોઈ
કિરણુમાયુએ મનગા ગાઠ વાળી “આમની માથે તો છૂટા છેડાળ
રાખના પડશે એ આપણુ કામ નહિ મળે”

પણ નમીનમા લખેલા લેખ કઈ ટાટ્યા મળવાના હતા ?
દેશમન્દુ ગાગરેથી આવ્યા એરે સુભાચન્દ સાથે કિરણુમાયુને
લુમ્પીમા નેડી દીધા તેમને ખાખખાના પ્યાપીખાનાનો આર
મેાપી દેસરો આ કામ તે ખરેખર હોગિયાથી અમાનતા હતા,
એનામા ‘આમનાર મ્યા’મા એ રાગકોદસસક પેખ લખના
સાર તેમને હાથ ડી પડી જે દિનએ એ પેખ છપાઈ બહાર પડ્યો,
તે વિવેચન છુ પડાવેતો પ્રિન્ટર, પન્વીચર (મુદ્રક-પ્રમશક) તરીકે
મારજ નામ હતુ પણ દ્યાગુ નામદાર સરકારે, મને છ મહિના
મળી ચૂ તા છે એમ જોઈ જાગમા બીજી માગવી પડી-થી અર
નિન્દ મુખોપાયાને જાપનાગ તરીકે કોખી મેમાડ્યા બન્ને જણા
પડાઈને પધાર્યા

કિરણુમાયુની તપામ આની ને સજા થઈ તે પહેના પ્રણ
મહિના અટકમા તેઓ અમારી માથે રવા તેમના રગરસના અમારે
આમાર જેનનન મહા મ્પર થઈ પડત, એ નિર્નિવાદ છે

જેનમા લખન ચનાગ દરનારે મારી સાથે મુનાકાન થઈ
પહેન વડે સી સન કિરણુમાયુએ નુ પડી તે જાણુ છે ૧—કે
અહિ દાડી જોડનાની મ્પ વ્યસ્થા છે ખલી કે કમ તે ન હોય તો
તો અહિથી બાગી જતુ પડશે

કિરણુમાયુ-દાવકે અંદરે અમારા વડીન—મુરખી—મ્પ બેઠા
અને મારપુમગ દો ! બ્યારે પોને પ્રેમીડેમી કોતેજમા પ્રેદેમગ

હતા ત્યારે મારા મોટાભાઈ ત્યાં બહુતા. સુભાષચન્દ્ર પણ તે કોલેજમાં આવ્યા તે પહેલાં ચોગક દિવસ પરજ કિમી લઈ જહાર પડેલા. મોટા લોકોની સાથે સગપણ સંબંધ હોય કે ન હોય, છતાં સૌ કોઈ તે ખોળી કાઢવા મથે છે; તે પ્રમાણે સુભાષનેયે પોતાનો કહેવડાવવાનો ધણી દાવો કરતા. સુભાષે આઈ-સી-એસ છોડી દઈ અસહકારને અપનાવ્યો એટલે તેને ખરેખરે પણ પોતે દેકાણે આફ્યાની દરેક જણ ડંકાસ મારે અને જોનો ખરેખરો હક તે કંઈ જોશે નહિ. વળી ગરીબ સમ્બન્ધીને કોઈ સગાં તરીકે કબૂલે છે? પણ ના, જુઓ કિરણજીયુ. તેમણે તો રીતસરે અમારી સાથેનો સંબંધ કબૂલ કર્યો. વળી દેશ-બંધુના તો કિરણજીયુ ખરેખરા સગા ચાચ—દૂરના ભાઈ લાગે. એટલે, અમારાથી મોટા તો, ચારપાંચ વરસેજ હતા છતાં તેમને “બાબાજી” કહી બોલાવવામાં અમને વાંધો નહોતો. પણ બીજું એક ભારે રસિક કારણ પણ હતું. કિરણજીયુ, પહેલાં પણ એક વાર વિદ્યાપત ગયેલા—તે વેળા મહાત્મા ગાંધી તેમનાજ ઘરના એક ભાગમાં રહેતા. તે વેળા એક મહિનો તેમણે કિરણજીયુ પાસે બંગાળી વાંચવા મોકિલું અને બંને એકજ વહાણમાં ખેસી દેશ આવેલા. કિરણજીયુ પોતાના ચેલાનું નામ લઈ ગંગ ગંગ છાતી ધ્રુસાવતા અને બધા પર મહેરજાની દાખવી કહેતા, બંગાળી તો નહિ શીખવી શકાયું, પણ ચરિત્ર તો મેં ધડી આપ્યું છે, સમન્ધા!

પણ પોતાના ચેલાથી તેઓ એક બાબતમાં જૂદો મન ધરાવતા.—અહિંસાનીતિ દરેક બાબતમાં તેમને કબૂલ નહોતી. તે કહેતા કે I believe in violence provided other people do it (છોને મારામારી થતી, બીજાઓ કરે એટલે મોજ.) ઘસ-

બાપુએ મેન્ટલ જેલમાં આપ્યા બાદ દાદી બોડવાનું મૂકી દીધેલું; અને શરીર બળવવા અમામ, પૂનેમ અને અગિયારમે અપવાસ કરના. અને અકરાંના દૂધની રાત્રી પીના. કિરલુઆયુ ગુપચૂપ અમને કહે, “ સમજ્યા કે? આ દાસબાપુનેયે લીડર થવાનો શોખ થયો હેમુ? મહાત્માને પણ હરાવી કાઢ્યાને!”

દસતઃ દસતા કિરલુઆયુ કહેતા, દાસબાપુ વકીલાત છોડી દે એટલે નેમનીજ જગા લઈ કોંગ્રેસને પૈસાની મદદ કરવા સારું હું તો બેરીસ્ટર થઈને આવેયો. પણ સરકારે પકડી આણી બધી બાજુ ધૂળ મેળવી. પછી મનમાં ને મનમાં વિલાસો લેતા, કે આત્મા, જેલમાં બધા શુદ્ધાઓના આગેવાનોની સાથે પીછાત પીછા ગઈ એટલે સૌ પોતપોતાના શુદ્ધામાં મારી ભલામણ કરશે અને તેના બદલામાં જ્યારે બીજવાર તેઓ જેલ આવશે ત્યારે હું તેમનો મદદ બચાવ કરીશ, પછી કંઈ છે? બધા આ વાત સાંભળીને હંડગાર થતા. પણ સ્વરાજ સ્થપાય તો તો એમણે વકીલાત છોડી દેવાનું કમ્યૂન કર્યું: મને કંઈ બહુ લોભ નથી રે! એક નાનકડી ચાકરી તમારી સ્વરાજ સરકાર આપે એટલે બસ. મને મારે રેવન્યુ ખાતામાં એકાદ કલેક્ટર બનાવી મૂકજો એટલે થયું. બમો રૂપિયા આપજો, બજો. કારણ મુનીમજીની પેટે મને કંઈ પગારની અપેક્ષા નથી, શેઠની મરજી સચવાય એટલે બસ. અમને પણ થયું કે હાશ, સ્વરાજ સરકારમાં વજીરીની પદવી મારેનો એક હરીફ ઉમેદવાર તો ગણાડી ગયો!

ખજર આવી, કે મહાસભાના કેટલાક આગેવાનોએ જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ રાજનીતિની ચક્રચાર છોડી દેવાનું દરાનું છે.

તેમણે નેતાગીરીનું રાજનામું મહામખાની ઓફિસે લખી મોકલ્યું છે
અરેરે ! દેશ પર આટઆટના ધા થયા છે—આ આરાત દેશથી
સહેવાશે કે કેમ એમ ધારી પ્રિયુભાનું ભારે ચિતામાં પડ્યા અને
લીડરશીપ-નેતાગીરીની ખાતી પડેની જગા માટે ઉમેદવારી પ્રી
મે કહ્યું કે મને ઉમેદાર થવા દો તે મહે જોનમાથી તારા ત્રણ
' વખાણુકો અને મારા ત્રણ નિન્દાખોરા જોગી લાવ તો તારી
તરફેણમાં મારો હક જતો કડ

થોડા દિવસ સાગી જોનમાં જુઓ ભારે નમનાથી જે
તેની દાઢીમાં હાથ ધાનતો—ખુલામું મરતો ફરના નાગે જૂના સામો
પેરે પાડ પદાની બે એક તાતા વખાણુકો તો ઉભા મધ્યા—
પચ્છ જેનું નામ કિરણુભાનું તેની પરિશ્રમી કુ તે ટકાવી ખીજી
ખાણુ તેનો નિન્દાખોર તો એમકે મનોમન નહિ નાગીપામ થ
ને આપની નાણુક હિમ્મતમજ નેતાગીરીની આગામી તો અનગ એ
મુકની પડી પછીક તો એ લાગી મને નધારે મડા કરના જલસા
ને મડળમાથી નામ બાનન પ્રી બધા જોન તાર મળી મુકશે
તો રખડી જલસા એમને આવ્યા અનહમગી પેરે ભગવાન માનુ
જોઈને મુજેમુજે એ જુનમો ઘૂટમે ગઈ ગયો

પ્રણુ જો મે મા માથી કિ ગુભાનું એકાએક મૈયડ
કાકાના હમતાથી પગડાઈ પડ્યા તેમને ગોળીમન વિભાગમાં અવાળી
મોટકીમાં રાખવડા જોહનખુ થા મ પડવાથી જોનમાં પ્રી રોડ
આને છે તેનો હવે તેમને અનુભવ થવા નાગો પચ્છ પોતે અ
દમરી ગયા—ગોટરે તલ્લીનના સાગર થાજ પો તેથી મુગ
મુગ પડી રહે ગમે નાગી છૂલીથી પ્રિયુભાનું ના નાન

એ પાપ વરત ફળ્યું. મારા ઉપર પણ બળિયાદેવે એકદમ હસ્તો આપ્યો.—એ વાત આગળ ઉપર કહીશ. અત્યારે તો કિરણુઆણુનો છેવાસ પૂરો કરું.

કિરણુઆણુના મુકદ્દમાની મુદત લાંબાયે જતી હતી. એમણે હાથકે મોઢે, ઠડે કહેજે વાત કેઢાવી, કે મારી સગા કરાવવા બાબત હિન્દી સરકાર વિચાપતની સરકાર સાથે તારબ્યવહાર કરી રહી છે. ગાંધીજી અને મને એકા સાથે દેશનિકાસ કરી દેવા કે કેમ તે વિષે સરકાર વિચાર કરી રહી છે. પણ વખતે લસ્કર અને પોલિસ ખાતાં ખજાનગી ઉકળે એમ ધારી હિમ્મત થતી નથી. દેશમાંથી કોઈ મારા જેવા સ્વદેશભક્ત સામે સાક્ષી આપવા તૈયાર થતું નથી. અને નો સાક્ષી આપશે તેની વાત માસ્ટર્સ્ટ્રેટ બ્લીકનો માર્યોજ મની નહિ શકે.

આખરે એક દિવસ તેડું આગ્યું. અને કિરણુઆણુ મમા ગયા તે દેહજ મમા—પાછા ફર્યાજ નહિ. જિયારા અરવિન્દને પાંચ્છી-શર (પ્રકાશક) નરીકે છ મહિનાની ટેપ મારી દીધી. આદા ! મિટીશ ન્યાયગાત્ર કેવુ ઝીણવટભર્યું અને અટપડું છે !

કિરણુઆણુ આત્યા જવાથી પિનકુ કોડની પખી કવમ મુજબ absconter ભાગી છટનાર તરીકે તેની તમામ માત્રમિશ્કત અમે જસ કરી લીધી !

નેહમાં રહ્યા રહ્યા કિરણુઆણુ એક વાર કહે કે બહાર મયા બાદ નીચે મુજબનું બહારનામું બહાર પાડ્યુ હોય તો કેમ ?

“હિન્દનાં તેમીશ કરોડ નરનારી મદીઓની સદીઓ યયાં પર-ત્રેતા શાંતિથી વેડે છે. તો હું તે કયા એવો નહાપુરુષ મદ ગયો,

કે પરતવતા નહિ સહન કરે ? બગવાને જેન આપીને મારો અદ-
કાર તો ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યો હું ધારતો હતો કે બીજા દેલી
બાધ્યો કરતા હું કંઈક સ્વતંત્ર તરેહનો અને એ જ નતિતોજ
માનની છું એટલે જાણે મોટા સ્વરજ લેનારાઓ થઈ જઈ કુદાખા
મારતો જેન આપ્યો—પણ અહા ! હવે માર ચસકેતુ મગજ
ઠેકાણે આંખુ લાગે છે જેવમા તો મહાપુરુષત્વ બધું ઓમરી ગયું
અને ઠેકાણે પડી ગયું એટલે હવે પ્રતિજ્ઞા કરે છું કે દેશના સમ-
સ્ત સ્ત્રી પુરુષોના નસીયમા માર ભાગ્ય એકાધાર કરીને બધા જીવન
સહેતા સહેતાજ જીવગી ગાળી નાખી અને હવે આલોકાર કરવા
નહિ આશા છે કે મારી આગલી બૂધચૂક માફ કરશે ।

આના પ્રતિજ્ઞાપત્રપર છૂપી રીતે સહી કરતા તો જ્યાં રાજ
થાય, પણ ખુશ્ખી રીતે એકે નીકળ્યો નહિ અમે કિરણમાયુને
એક લેખી એકરાર આપના ખામ કહેતુ —કુલ લોકો વાત ફેલાવે
છે કે તેમણે નીચે મુજબ એકરાર તૈયાર કર્યો અને તે આપવા
દરાવેતુ. પણ હું ખાતરીથી જાણુ છું કે એની કોઈ જાતનો એક
રાર આપાયો નથી

એકરાર

મિટર માહરજી, હું એક આગમાની સુલતાની ધગવાનો
એકરાર કરતા માયુ છું. હિન્દુઆનના પ્રેટ તાક ઉત્તમોત્તમ નનીગઓ
જેવાકે ગાંધીજી, મોઘાતા મદમ-અનિ વિગેરેનીજ પેઠે હિન્દીયન પેનમ
કોખના ધારાઓના પેલા શહેનશાદ ઉરકે ૧૯૪૮ એ મુજબ ૨૨
પર ફરિયાદનાતુ મેળવવાનું માન મો મન્યુ છે. મારા મુરખી
નેના-પૂજ્યપાદ અગરિદ મુખગદને તમે મને તે મળ કરાવે ॥ મો

દરકાર નથી. આવા મોટા આગેવાન છતાં, એને તો પોતાનું ભોગ્ગન રાંધતાં આવડે છે. અરે ! પોતાનું રાંધે તો રાંધે પણ એ તો ખીચા પાંચની પણ રોટલી વણી આપે એવા છે. એને તમારી સગ્ગ જરાપે ભારે નહિ લાગે. પણ મને સગ્ગ કરવાથી તો લશ્કરમાં અને પોલિસમાં વિખવાદ ફેલાશે અને મારો અદિસાનો પંથ જોખમમાં આવી પડશે ! આથી હું તમને નમ્રતાથી અરજ કરું છું કે મને છોડી દેવો અને અરવિન્દને દિલ આડે એટલી સગ્ગ કરવી. કદાચ મને સગ્ગ કરે, તો તેની સામે એક પ્રોટેસ્ટ તરીકે આપણા મહાન સરકારી વકીલ રાવબહાદુરે ત્રણ મહિના સુધી એકદમ રગ્ગ પર જવાની ધમકી પણ આપી દીધી છે. એટલે મહેરજાન જાજ સાહેબ, મને સગ્ગ કરતાં પહેલાં તેમ કરવાથી કેવાં કેવાં માદા ફળ નીપજશે તે જરા વિચારજો અને તમને વખતમર એતવું છું કે લોહડ જોઈ સાહેબને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના કશું કરશો નહિ.

***

***

બળિયા

***

***

નો

***

***

કોપ

જે સ આવતા પૂર્વે તો વગન્તઝગુ આવતી અને વહી જતી. તેનો વહેનો મથયાનિય, સુન્દર પક્ષિયુ મીઠું કલગાન, ફૂલડાં એનો શણગાર અને ઉત્સવ નિગેરે નિદ્રાળવા કરનાની બહાર દુરમદમ નહોતી મળતી. હવે બરામર તે અનુભવાયા. બળિયાકાકાએ મારા પર હમયો કર્યો અને કિરણમાયુની જગાએ આપણી બદલી થઈ રાગદ્વારી કેદી ગણીને અમને જોતની મોટી ધરિપતાવમાં લઈ નહોતા જતા. બહાને ઠીક સૂચ્યુ હશે તે એટલુ વળી નસીમમા ચીતરી મૂકેલુ મોટી ધરિપતાવની સુખેમુદ્ર તો બહુ દેખાવડી છે.

—જોનાજ તેમા રહેવાનું મન થાય. પણ બીનરના જ દોષસ્તની તો એક વાર પીઠાન ચર્ધ એટલે ખજાસ-તે બાજુ જોતાં પણ મનને ગમરામણ વધૂટે. લા કોઈ જનની ઓસડવેમડની બજા નથી-હાઈ-ટ્રેપેથિક ખાતુ છે. બગવાનનુ સરજ્યુ પવિત્ર પાણી પીઓ પાણી ! તેનાથીજ તમામ રોગ સારા કરવામાં આવે છે. હમર વાર ઘૂટેલા હોમિયોપેથિક ઓમડના જેવુ જોળ અને દૂધના મિશ્રણવાળું દૂધ પીતાજ રોગીનો પ્રાણ જે દિવમમા મક્કાજો ભગી ઉઠતો. અને તેમાં દાક્તરાદિ જેલના અમયદારોની ગાળબેળ, મ્હેણાં ટાણા આદિનો રસ-બરો ખોરાક ! પગી જોઈએજ શુ ? એક અતિ સુંદર થરમોમિટર હતુ. દશ મિનિટ મુધી જગલમા રાખીએ તો માડ માંડ નોરમય (સાધારણ) સુધી આવે; એટલે કોઈ પણ રીતે કોઈને તાવ આવે એ તો બનવા જોગજ નહોતુ !

મને તો એક નાનકડી કોટડીમાં છટેા રાખેલો. જોડેજ આપણા કિરણમાયુનો મહેલ હતો. રાતે ભારી પામે એસવા માટે એક માણુ-સની મને જરૂર પડી-પણ એ નખરાં બધા બહાર પરવડે. અલ્લિયા તો રામ રામ ! અમારા બન્નેના દરવાજાને તાણુ રહેતુ અને તે કઈ ખુબી ન જકે. ૧૦૪ (ડિગ્રી) અથ તાવ આવે ત્યારે પણ રાતે તો પોતાનું બંડ કામકાજ પોતેજ કરી લેવુ પડતુ. પાપખાનાની બ્યવસ્થા પણ ઓરડીમાજ, તે યાદ રાખવું. પણ થોડે દિવસે કિરણુ-ખાણુને માગી કોટડીમાં રહેવાની રજા મળી. તો જગા ક્યાથી લાવે ? એ જણના બિગના કરવા જેટલી, પણ સોઈ ન મળે. એ બજા માણુમનુ શરીર પણ હજુ કઈ દામ પડ્યુ નહોતુ. તોયે હાથમાં પખો લઈને સારી રાત જગતા અને માગી સેવા કરના.—ખોટું શું કરવા કહું ?

એક વેળા મનારે ચાર વાગે દરનાજે ખોનવાની જરૂર પડી—દાક તરવાનું કામ પડ્યું તુરંત પહેરેગીરને ખમર આપી તે જગાદારને બોલાવવા ગયો જગાદાર દાકતરને કહેના મથો અને એવી ને એવી વિધિમા ૭ વાગે દરવાજો ખુલ્યો માદા માણસ જરા તગડે તથુ જેવી ગિયતિમા હોય તે વેળા દાકતરને બોલાવે તો તે આવે તે પહેલાજ વગર ટટાકિમાદે ગિયારો ચમગળનેજ શરણ થઈ જાય એમા શક નહિ

પણ આ ગનાન બન્યો તેને બીજે દિવસે મને Ina plant
Olaya પેડાનાળી ખુરશીમા બેમાડી બી ન ગાળ પરના એક મોગ
જોરડામા લઈ ગયા અને માગી માનજત માગે સુખાન્યાસુ આ
બીજા બેએક કેદીને કામ કરવાની રજા મળી નવા સુપરિં મે ૧૨
સોસનરીએ ખોનાની આખો પહોળા પટોળી કડી મને બરાબર
તપાચો હતો—મોટા મોગ દાગુ હાથા હતા તે પરથી બળિયા
છે એમ ચોક્કસ ખાતરી કડી હતી મેજર સાહેબ રાજ જોવા
આવતા બસા માણસ તો ખરા, મને ખાના માફ દાડમ, નાગની
અને પ્રપર પણ મોકવાનતા—જેલના ઇતિહાસમાં પદુવવદેવી
વાર મનેજ આવા ગુરમાગ દુગો જેલને પેગે ખાના મોના જે
જાણવા જેવું છે, મેજર સાહેબને સોળમો રૂપિયાનો પગાર મને
આપ્તિ મીં એમલ થયેલા, એટલે ફીનાદનનો ઉપયોગ બરાબર
જરો તેથી મને ફીનાદન મી.ગર આપવાની ધમકા થઈ અન્ન
વિના રહી નહિ પડી પેટની વેદ—એટલે દાખર બાપડા મ કરે
મને રાજ એમડ આપના અને કાનમા મ્દી જતા કે મો દાપે
દોળા દેને કેટલા ડોઝ મે પીધા તેનો એો રાજ મેજર સાહેબ ની

પામે દિસાળ આપવો પડતો. સુપરિં આવીને કોપરૂં સુધાં-
આખી જોના, કે જરાજર પાકટ છે કે નહિ, વખતે કાચું ખાઉ ને
પેટમાં દુખે તો ? એક દિવસ આવીને નાળાચેર ફેડીને છોતરાં
બતારી કહે—આ પણ ખાઈ જાયો છો કે ? મેં હસીને કહ્યું, ના.
એવી એમની અક્ષ.

પણ માણસ ભયો ખરો, એમા જોડું નહિ. બહીકના માર્યા
એરે અમને ધાગી સગવડો આપેવી. પણ એને ચિકીત્સાવિદ્યા કેટલી
આવડતી તે જરા કહેવું કઠણ છે. દાકતર તો આપડો તે બાબત
પોતાના મગજને નાહક તત્ત્વીજ નહિ આપનો—જરૂર શી ? એમ
નકામી તકલીફ સેરી ને ગિચારા કેદીને આખો જન્મારો આ સંસા-
રના પ્રપંચ વેઠ્યા કરવા પડે આ તો ભવચારા દૂંડી ને ટચ થાય,
એટલે પડ્યું. બ્રિટિશ સરકારની માયાશુતાનો આપણને લોકોને જરા
મરખો ખ્યાલ નથી.

બળિયાના આંધ આખા મેટાં પર રહી ગયા. જોલનાં સંભારણાં
ગારા જેવા કોઈ બંદાર નહિ સહ જાય, એમ મનમાં

* * * * *

* અમારાં છાપાંઓ. *

*

મે મહિનામાં અચાનક જલમાં પેપર કાઢવાનો એપી રોગ ફેલાયો. પહેલ પહેલી શરૂઆત શ્રીયુત જોશીએ હિન્દીમાં “ દિતવાર્તા ” કાઢીને કરી. એક વાડમાં નીચેથી “ નિન્દાપોર ” અને ઉપરથી “ વિશ્વપ્રેમ ” નીકળવા લાગ્યાં. રાજદારી દરિયાનાંમાંથી “ ઉડતી ખુબર ” બહાર પડવા માંડ્યું. લખાણની સરસતા માટે દિતવાર્તા સાંને ધમ્પો મારતુ. અરે, દિતવાર્તાની જવાબાઓથી બધા એકદમ ગમરાઇ ઉઠેલા. બધાની છાનીછાપી વાનો ફાયુ જાણે ક્યાંથી આવતે દિતવાર્તામાં ખરાખર બહાર પડતી. સ્થાનમુન્દર ચા. વર્તાંજી ઉવટે જોશીજીને કહે, “ તમને હાથેપગે લાગું બાધમાધુન. તમે આ બધું લખતું છોડી દો, તમારું છાપું બહાર પડશે તો હું અમમળ તજીશ. ” અરે, એટલે મુશ્કેલી કદાચ બહાર નીકળી તમને

એકાદ મો.....ટા એડીટર બનાવીશ અને સર્વન્ટમાં તમારી છબી છાપીશ, પછી કંઈ છે? અભિહત્યાની કાળી ટીલી ચોંટગે, એમ ધારી એ પેપર બધ થયું અને અમારી ગમ્મતનું એક ઝરણું સકાઈ ગયું.

“ નિન્દાખોર ” એ ત્રણ દિવસ બહાર પડી સ્વામ્યાનુનાજ આમલથી બધે પડ્યું. અને એજ કારણથી “ વિશ્વપ્રેમ ” તો બાપડું ગર્ભાવસ્થામાંથી- મરી ગયું. “ ઉડતી - ખજર ” દૈનિકને બદલે અઠવાડિક થઈ ગયું. સ્વરાજ ગ્રંથાલ ત્યારે સ્વામ્યાનુને છાપાંઓના સેન્સોર તરીકે નીમી દેવનું નક્કી કરી મૂક્યું છે.

હવે “ ઉડતી - ખજર ” માં શું લખાણ આવતું. તેની થોડી યાદી વાનગી પીરમું.

(૧) જેલમાં “ નિન્દાખોર ” દેખાવ દાધો છે. સાધુઓ, સાવધાન !

(૨) આજે અચાનક “ દિનવાર્તા ” ઓફિસની જડતી સેવાઈ છે. સુપરિંટેન્ડાવન્ટર સાથે આવી પટ્ટાંચ્યા હતા. ૧૨૪મી કલમ લાગૂ પડશે, એમ લાગે છે.

(૩) સુપરિંટેન્ડાવન્ટર સાહેબે હુકમ કાઢ્યો છે કે કોઈ પણ અગ-હકારી સરકારુપરગેઝ (જેલની પૂર્વ બામ્બુનો રસ્તો) પર જઈ શકે નહિ. સૌ કોઈએ પોતપોતાની નોંધપોથીમાં લખી લેવું.

(૪) જેલર રાયન સાહેબનું ગળું જેમી ગયું છે. જેઓ ના કાન જેમી ગયેલા હોય તેમણે જાણી રાખવું જરૂરનું છે.

(૫) દેશમન્દુને રોજ તાર આવે છે—૫૯ ડિગ્રી. થીયુન રામમલનું વગ્ન કાદ રતલ અને શ્રી હરિલાલ ગાંધીનું પચીસ-શેર ધરી ગયું છે.

(૬) પચામ જોરાવર માણસો ખાદી પહેરી દ્રામ આપી " રીઝર્વડ " કડી કાળીવાટથી સ્વામજીનર ગયા હતા. ગાંડી પર પાટીયું મારેલું (Campaign in favour of Khaddar) ખાદી-સવાગી. હવે જોરકાયદેસર મમા કે રાનિભંગુની કામ લાગૂ પાડી સ્વયંસેનકને પકડતા નથી. મંદારની હીપ હીપ દૂરે !

(૭) મદામમા સમિતિ તમ્મથી એકસ્ટીગર બાડે રાખી પડ્યા નહીના પટ પર ફેરની ખાદીનો પ્રચાર કરવાની અમે મખાહ આપીએ છીએ. બન્ને બાજુએ રાક્ષણી ચાલુરોથી ખાદી પહેરે એમ ચીતરવું. અમને ભરોઆવાન ખજર મળી છે કે આના વાવાઓડાના-વટોળીયાના દિવસોમા પણ શ્રી નન્દલાલ સદકુટુમ્બ પરિવાર આની સ્ટીમરનો ચાર્જ સંભાળવાને દેશને ખાતર જન પણ કુરબાન કરના તૈયાર છે.

(૮) બડા જમાદાર શીંડ ગાંધીય નીકા પાડે જેન્યન પર જતા સંભળાય છે. નગીય વગર ઘોષે ઉધડી ગયા. પણ ખજર એની મજાની છે કે એકદમ ભરોમો પડનો નથી.

(૯) જમાદાર બૃમહૂન મિથની બન્ની થક છે. એ બાક મિલાંચ નહોતા ખાતા-કેદીઓની માથે હીક વર્તતા અને અગાધારી ઓની તો પૂજા કરતા. એવા માણસને જોતની નોકરીમા મળવાથી સરકારને લામ શુ ? નાળીયેરના આપડું લેઈએ.

(૧૦) જોરા (યુગેપિયન) વિભાગમાં એક્સ-માન્ટ પેર ખૂનના મામલામાં પકડાઈને આવ્યા છે. એજે શી દરિયાય માંને પકડેલા. અને શી હેમન્ત મરમગની વિરૂદ્ધ બાબતને માંડી પાપ (પેર) પેડે, જુની જુલાની આપેલી. લગ્ન પરમેશ્વર છેવે છે, એ વાન ચોક્કસ જાણવી.

(૧૧) દમણાં એક વિલાયતી (વિલાયત જન્મ આવેલા) આગેવાને કેટલાક સ્વયંસેવકોની ચોટલી કાપી લીધી છે. બહાર ગજવા કતરાવાતુ દુ.ખ છે, હવે જોલમાં ચોટલી કતરાવાની આદત શરૂ થઈ છે. ચોટલીમાસ્તરોએ સાવધ રહેવું.

(૧૨) કેટલાક આગેવાનોએ બંગાળી ખાદ્ય તથા મારવાડી ખાદ્ય ખાવું શરૂ કર્યું છે.

આવી આવી બબરો બહાર પડતી. એની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ હતી.

હિંદી ખબર

તંત્રી. શ્રી સખમનતા ઉપાધ્યાય.

છાપનાર. શ્રી નિષ્કર્મા બ્રહ્મચારી.

પ્રેસ: હાથખોતરણી છાપખાતું.

(૬) પચામ જોરાવર માણસો ખાદી પહેરી ટ્રામ આખી “ રીઝર્વ ” ક્ષેત્ર કાળીનાટથી સ્થામનગર ગયા હતા. ગાંડી પર પાળીયુ મારેલું (Campaign in favour of Khaddar) ખાદી-સવારી. હવે ગેરકાયદેનાર મહા કે રાનિબંધની કલમ લાગૂ પાડી સ્વયંમેનકને પકડતા નથી સગકારની હીપ હીપ દરે !

(૭) મહામહા સમિતિ તરફથી એક સ્ટીમર જાડે રાખી પક્ષા નદીના પટ પર ફેંચી ખાદીનો પ્રચાર કરવાની અમે મહાલ આપીએ છીએ. બન્ને બાજુએ રાક્ષસી અક્ષરોથી ખાદી પહેરે એમ ચીતરડું અમને બરોમાગાન ખચર મળી છે કે આ રા વાવાઝોડાના-વટોળીના દિવસોમાં પાણી શ્રી નન્દલાલ મલકુકુમ્ભ પરિવાર આવી સ્ટીમરનો ચાર્જ સંભાળના ને દેશને ખાતર જન પણ કુઝાલ કરના તૈયાર છે

(૮) બડા જમાદાર શીંગડ મારશલ નૌકા પાડે પેચાન પર જતા મબળાય છે નગીન વનર ઘોષે ઉપડી ગયા. પશુ ખચર એ રી મજાની છે કે એકદમ બરોસો પડે નથી.

(૯) જમાદાર જુવટૂન મિથની બલ્લી થઇ છે એ જાણ કરી લાંચ નહોતા ખાતા-ફેદીઓની આંધે દીક વર્તતા અને અમલોની એની તો પૂન કરતા એવા માણસને નેલની નોડરીમા મળ્યા

(૧૧) દમણાં એક વિઠાયતી (વિઠાયત જમ આવેલા) આગે-
વાને કેટલાક સ્વયંમેવકોની ચોટલી કાપી લીધી છે. બહાર ગળવા
કતરાવાનું દુઃખ છે; હવે જેલમાં ચોટલી કતરાવાની આદત શરૂ
થઈ છે. ચોટલીમાંસ્તરોએ સાવધ રહેવું.

(૧૨) કેટલાક આગેવાનોએ જંગાળી ખાણું તથા મારવાડી
ખાણું ખાવું શરૂ કર્યું છે.
આવી આવી ખમરો બહાર પડતી. એની વ્યવસ્થા નીચે
મુજબ હતી.

હિસતી ખમર

તંત્રી: શ્રી સમગ્રનતા હિપાધ્યાય.
છાપનાર: શ્રી નિધર્મ પ્રકાશકારી.
પ્રેસ: હાથખોલરણી છાપખાનું.

✽

✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽

✽ પ્રિદીપ ન્યાય

✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽

✽

પ્રિદીપ જાતિની ન્યાયપરામણ્યતાની વાત કરવા બેસતી વેળા
કૃતજ્ઞતાના ઉમરાને લીધે આંખો આંધુથી હસકાયા વિના રહેતી નથી.
અને અદા, “કાયદા અને શાંતિ”ના અમલનું તત્વશાસ્ત્ર કેટલું
બહુ વિકસિત છે તે નીચેના ચોડાક કેસ પરથી જાણી આવશે.
ચોડાક દાખલા માત્ર નમૂના તરીકેજ આપું છું. એની આટલિએ
તો-દબ્બરો-માત્ર ગમા બે તથા મદિનામાં મર્યાદા છે. અને જમને
અસહકારને લીધે છાપાં વાંચવાનો દોષ લાગૂ પડી ગયો છે તેઓ
તો ચોડું ધર્યું જાણના પગ દશે.

મોરફાંખીયાને વિના ચાર્ટે જે કવચ મુજબ બર રમતામાંથી પકડી લે તેજ ધાગ પ્રમાણે દેશબંધુને પકડી લઈ લગભગ અઢી મહિના અગમ્યા રાખી મૂક્યા. રોજને રોજ મુકદ્દમો ચલાવવા બાબત નથી તરી તારીખ પડ્યાજ કરે—આશી આપિતી લાવે ક્યાંથી ? પડી ખીન્ન માણસનું લખાણ ખુન દામગાણુનાજ અદાર છે એમ રોજી બેમાડી છ મહિનાની રેખ મારી.

બમાગની પ્રાનિક સગિતિએ તા. ૨૭-૧૧-૨૧ ને રોજ કરેલા ચાર કરાવ ચેપમેમાં છપાવા મોકલવા સાર શ્રી બીરેન્ડનાથ શમખને છ મહિના મરકારે નોનયાં.

૨૪૪સેનક આદોયન વિષેની દાસગાણુની એક બદ્દેર ખનિકા સુમારન્દ જમુએ એક પરખિડીયામાં ખીડીને છાપવા મોકલેલી તેથી તેને પણ છ મહિના રોટલા બચી ગયા; કારણ દેશબંધુના નામ દેગની આ ખનિકામાં સહી ખીન્ન ફાળ્યે કરેલી હતી ! ! !

આ વધુ કેમ વિશે એક જાણીતા બારીશ્વરનો મન નીચે મુજબ છે —

ઠેકાણે અમુક દિવસ શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવા મહેતાં મુકેલ છે એમ હરે તો તેટલા દિવસ ત્યાં સના મર્યામ મોટું રાખવાં.

(૪) હાલ દેશની રાજનૈતિક અવસ્થા જારે આફતમય હોવાથી હરાવવામાં આવે છે કે આ મિનિના પ્રમુખ શ્રી ચિત્રરંગનલાલને બગાળ ખિસાફત મિનિ આયે મમવનમાં રહી મદામમાનું કામ-કાજ ચલાવવાની તમામ મના આપવી.

શીડટના એક મોગીએ કલકત્તા આવી બાપજી આપ્યું—અને તે મારણુ દ્વારા રાજકોલ કરવાનો આરોપ આપ્યો. શેખનાદિરને માયે. તે બાપજી તો મમામાં હાજરજ નહોતા. છતાં આ અપરાધમર તેને પશુ ૭ મામ મોમાગ આવતું પડ્યું. કોલને જે વરસ, કોલને ૭ મદિના અને કોલને તો એકજ આજ્ઞાડિપાની, સાદી કે સખત, જેમ આપ્યું તેમ, મજા થવા લાગી.

અમારા અને ચિત્રરંગન દામના કેમ બાપજી કંઈ કંઈ નમૂ-નેદાર જૂઠા મારીઓ ઉમરાઈ આવેલા. એકેએક મારી જાને ધર્મ-પુત્ર બુધિધર !

આ રી જાનની ગમ્મત હરેકે હરેકે કેમમાં છે. મરકાગને મારે નગીમે અમદકારીઓ કોઈ બચાવ કરના નથી. નહિ તો એ હિંમતનીજ અદાલતમાં કેટલા કેમ ટકી શકે તે શકભરે છે. ગમે તેમ પણ અમદકારીઓનો હેતુ મફત થયો છે. તેમજ આ વાંધા બહેની તપાસ પદ્ધતિને પોષપેય ફગવી એવી પદ્ધતિ પર અપવાદની મર-કારતું સાચું સ્વરૂપ ફેલેને જાણી આપ્યું છે.

વિરૂદ્ધ નથીજ.

—ઠરાવો—

ગયા (ઇ. સ. ૧૯૨૧ના) નવેમ્બરની સત્તાવીશમી તારીખે ખંડ પ્રાંતિક સમિતિની એક સાદી બેઠકમાં નીચેના ચાર ઠરાવો થયા છે—જે જણા શિવાય બધાની સંમતિ હતી.

(૧) કોંગ્રેસના સ્વયંસેવકો તરફથી કાયદો અને વ્યવસ્થાના રક્ષણમાં ખસેલ પહોંચે છે એવી મતલબતું જે સરકારી જાહેરનામું બહાર પડ્યું છે, તે આ સભાના મત મુજબ સાચું નથી. સભાનો અભિપ્રાય એ છે કે બધા સ્વયંસેવકો હમ્મેશ શાંત અને નિઃપદ્ધતી રીતેજ વર્તે છે. એટલે સભા ઠરાવે છે કે મહાસભાનું કામ આગળ મુજબજ ચલાવ્યા કરવું.

(૨) આ સભા માને છે કે સપરિપદ ગવર્નર Governor-in-Council અને કલકત્તાના પોલિસ કમિશનરના હુકમો અન્યાયી અને સ્વચ્છંદી છે અને આ સભાના કામમાં ડખળ કરવાના હેતુથી કદાપલ્લા છે. તેથી આમ પ્રજાને સ્વયંસેવક ચર્ચ મહાસભાનું કામ શાંત અને નિઃપદ્ધતી રીતે ચલાવવામાં મદદ કરવા મજબૂત આગ્રહ કરે છે.

(૩) કલકત્તા અને બહાર સભા તેમજ સરકારે બંધ કરવા બાબતનો સરકારી હુકમ આ સભાને મતે અન્યાયી અને ગેરકાયદેસર છે. પરંતુ મહાસભાના શત્રુઓ જનસમાજની ઉરકેરણી કરવા જે ચિત્રવિચિત્ર પગલાંઓ લે તેને બરદાસ કરી લેવાની ધીરજ પ્રજામાં ટૂંકવાઈ નથી એટલે આ સભાની એવી ભલામણ છે કે આ સભા અથવા તેણે નીમેશી કોઈ વ્યક્તિના અભિપ્રાયે જે કોઈ ખાસ

ઠેકાણે અમુક દિવસ શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવાઈ ગયેલાં મુઠકેલ છે એમ દરે તો તેટલા દિવસ ત્યાં સમા સરખસ મોઢૂદ રાખ્યાં.

(૪) હાલ દેરાની રાજનૈતિક અવસ્થા ભારે આફતમય હોવાથી દરાવવામાં આવે છે કે આ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી ચિત્તરંગનદાસને બંગાળ ખિલાફત સમિતિ સાથે મસલનમાં રહી મદાસભાનું કામ-કાજ ચલાવવાની તમામ સત્તા આપવી.

શ્રીહટ્ટના એક મોસવીએ કલકત્તા આવી બાપથુ આપ્યું—અને તે બાપથુ દ્વારા રાજકોલ કરવાનો આરોપ આગ્યો શેખનાદેરને માથે. તે બાપડા તો સમામાં હાજર નહોતા. છતાં આ અપરાધસર તેને પથુ છ માસ મોસાળ આવતું પડ્યું. કોઈને બે વરસ, કોઈને છ મહિના અને કોઈને તો એકજ આવાડિયાની, સાદી કે સખન, જેમ આગ્યું તેમ, સગ્ન થવા લાગી.

આમારા અને ચિત્તરંગન દામના કેસ બાખન કંઈ કંઈ નમૂ-નેદાર જૂઠા સાક્ષીઓ ઉભરાઈ આવેલા. એકેએક સાક્ષી જાગે ધર્મ-પુત્ર મુધિધર !

આની જાનની ગમ્મત દરેકે દરેક કેસમાં છે. સરકારને સારે નરીએ અસહકારીઓ કોઈ બચાવ કરવા નથી. નહિ તો એ ઈંગ્લેન્ડનીજ અદાલતમાં કેટલા કેસ ટપી ચકને તે ચકભરેલું છે. ગમે તેમ પથુ અસહકારીઓનો હેતુ સફળ થયો છે. તેમણે આ વાંધા ભરેલી તપાસ પદ્ધતિને પોતપોત દરાની એવી પદ્ધતિ પર સ્થપાયલી સર-કારનું સાચું સ્વરૂપ લોકોને જાણી આપ્યું છે.

*
* * * * *
* જોડની સામાન્ય અવસ્થા *
* * * * *
*

અસહકારીઓએ જેલ પાવન કરી, ત્યારથી જેલનો ચહેરોજ બદલાઈ ગયો છે. ઇંગ્લેન્ડની આ જેલો કંઈ માણસને સુધારવા સારી નથી—અહિં આખો માણસ વધારેજ નોટાર બને છે. જે નિયમો કેદીઓને પાળવા પડે છે તેમાંથી એક બે વાંચનારને માટે આપું છું:—

ગુન્હાઓ

- (૧) કામના વખત દરમ્યાન વાતચીત કરવી કે મોટેથી વાતો કરવી. કે જેલના કોઇ પણ અમલદારના કહેવા છતાં દસવું કે માતું. (કતમ ૧૦૪-૧ થી. જે. કોડ)
- (૨) નક્કી કરેલા વખત દિવાલ બીજી કોઇ વેળાએ જાગર.

કે ન્હાવાના ચોકનો ઉપયોગ કરવો કે અમલદારની રૂઝ વિના તે સ્થળોએ જવું. રાત્રિ સંડામનો વ્યર્થ ઉપયોગ કરવો કે નેલકાપદા મુજબ રીતસર સડી માટી નાંખવાનું બૂલી જવું કે છોડી દેવું, (કલમ ૧૦૪-૧૬)

(૩) કેદીના નિયમિત ખોરાક મુજબનું ભોજન સેવા ના પાડવી.

(૪) સરીર ચોકખું રાખવાનું બૂલી જવું કે માંડી વાળવું અથવા વાળ અને નખ કપાવવા બાબતના રિવાજોનું ઉલ્લંઘન કરવું.

(૫) કોઠની પણ મુશ્કાકાત પડી કેદીની પૂરેપૂરી જડતી, તે મુશ્કાકાતની જગાએથી ખસે તે પહેલાં સેવાય છે. (૧૭૮)

સજાઓ

(૧) સાદી સજાની સખત થઇ શકે.

(૨) સમાની મુદતનું વળતર કાપી આપે છે તે જામ કરે કે ખીજા હકો છીનવી લે.

(૩) એકાંત કોટડી.

(૪) સાંકળ બેડી.

(૫) દંડા બેડી.

(૬) ચોકડી સળીયાની બેડી.

(૭) પાડળ હાયકડી કે દિવાલ સાથે બેઠેલી હાયકડી.

(૮) સખત કચરાપટ્ટી ખોરાક.

(૯) સાજખાનો માર.

(૧૦) સાદા પોશાકને બદલે ગુજુપટ્ટનો પોશાક.

પાપખાના માટે પાંચ મિનિટની “ મુદત ” નહીં

તેટલામાંજ સાડા ત્રણ મણના કોણનો કચરો સાફ કરી દેવો પડે છે અને તેમાં કોઈ જાતની લાજ સરમ જળવાતી નથી. ગમે તેવું ખરાબ બોજન પણ ખાધેજ છૂટકો. મોટી ઘોડાકાતરથી બધાં માથાં મૂકાવાના. વાળ નહિ રખાય. લોખંડી જાગીની જે બાગુએ રહીને અને છૂપી પોલિસ તથા જેલના અમલદારોની રૂબરૂમાં મુલાકાત થતી હોવા છતાં જડતી લેવાય છે.

અને આ નિયમોમાં કોઈ જાતની તૂટ પડી એટલે ઉપર જણાવેલી જાતજાતની “ સખ્ય ” સમજાઓ થાય છે. હવે આ સમજાઓ બજાવવાનું જેમના હાથમાં છે તેમની ચોડીક પિઠાન આપી દઉં.

કેદીઓની તપાસ સુપરિં કરે છે તે જાણે સાત નગરીનો મહારાજો હોય તેમ; સાથે એક કેદી માથાપર છત્રી ધરતો હોય અને સિપાઈસિપાઈનું દલાવલસકર હોયજ. કેદીઓએ હારબધે ઉભા રહી “સરકાર સલામ” કરવાનું. જે બગલ ખોલી બતાવવા મ્હોં ઉઘાડી દેખાડવાનું; (વખતે તેમાં કંઈ છૂપાવ્યું હોય.) એ પ્રમાણેનો કાયદો છે. સંડાસ જવાનું તે પણ લશ્કરની પેઠે કૃચકદમ, ન્હાવાનું પણ સદર સુજળ. ખાવું, ઉઠતું બેસતું તમામ “ વન, કુ, અને શ્રી ” પેઠે । । । કેટલીક જેલમાં તો કેટલા લોટા પાણી ન્હવાંય તેનોયે નિયમ છે.

સિપાઈ જમાદારને તમામને નામવર રાજપ્રતિનિધિ સમશેર બહાદુર બાઈસરોય-ઉરફે બડા લાટસાહેબની નાનકડી આવૃત્તિજ માની લેવા. કોઈ કેદી પાસે જૂટની દોરી બધાવે, કોઈ ચપી કરાવે, અને ચોવીશે કલાક જીન્હાદેની દ્વારા કેદીની આ-બહેનનું શ્રાદ્ધ તો કરાજ કરે—ન જોત્યામાંજ સાર. મારે સુદાં. અને લાંચ ખાવાની

હુશિયારીમાં તો તેમનો જોટાજ ન ગણે । “ કેદી વારડર ” “ કેદી મેટ ” (કેદીઓ સારી વર્તણૂકથી અમલદાર બને છે.) પોતે કેદીજ હોવા છતાં પણ ખીજાઓ તરફ જુલમજ ચલાવે છે. કાંટાથી કાંટા કાઢવાનો ન્યાયજ ઇંગ્લેન્ડના રાજમાં ચાલે છે. -

ગોરા અમલદારો ચાર પાંચજ હોય છે—તેમનો રોજ તો સહેવાય; પણ આપણા દેશી સિપાઇઓનો રોજ વેડવો મુશ્કેલ પડે છે, બડા જમાદાર જોલર આવે તે પહેલાં તેની ખુરશી પર બેસી નાકે ચરમા ચઢાવી કેદીઓ વચ્ચે લાહેરી મારતા રિપોર્ટ લખે— ચારે ખૂદ દેશખન્દુ જેવા સામે આવે તોયે તેનું નાકનું ટિચકું તો ચડેલું ને ચડેલુંજ રહે. અને સુપરિન્ટની લાપકી જુઓ; દાસખાતુ આવે તો તુરત પોતે ચમને ખુરશી આગળ કરે । એટલે બડાસાહેબ કરતાં તેમના ગુલામડાઓનો દોરદમામ નાદિરશાહી જેવોજ । તે નગરે પડતાંજ કેદીઓ બડા થઈ જઈ “સરકાર સલામ” એમ કહેવું પડે.

અલગત ધર્મમાંયે કાંકરા તો હોય છે. તેમ આ કાંકરામાં ધર્મ પણ હતાજ. બૂલટૂન મિથ્ર નામના એક જમાદાર હતા. તેના જેવા ધર્મપરાયણ અને ભક્ષા બહુ જૂજ હશે. પોતાનું કર્તવ્ય કયો કરે— કેદીની પાછળ લાંગવાનું તેના સ્વભાવમાંજ નહોતું. પ્રેસીડેન્ટી જેલમાં ખૂબ ધમાલ ચલ પડી ત્યારે તેના દુશ્મનોએ જૂદો રિપોર્ટ કરી તેનું નામ બદનામ કરી તેની બદલી કરાવી—ભક્ષો થયો, તેનું એ પરિણામ ।

સિપાઇઓ સામાન્ય કેદીઓની કેટલીવાર ગણતરી કરતા તેનો કંઈ નિયમ નહોતો. જેલમાં બધાં જોડકાંમાં ફરતા. અને જોડકાં માંજ ગણવાનો હિસાબ રહેતો. કેદી-નોકરને ફાલતૂ નામથી બોલા-

વના. જમાદાર તેને ખૂબ પાડે “એ ફાલતૂઉઉ.....” એટલે તે જવાબ આપે “આતા હય હજૂર” અને ચોરડીમાંથી બહાર આવી કહે, “સલામ, હજૂર.” સહવારે ઉંઘમાંથી ઉઠાડે ત્યારે તો તેની પીઠ પાછળ એક બે સરસ્વતી સબળાવે. અમે કદીએ “કેમ, હમણું તો હજૂર હતા, અને એટલામાં—” એટલે કહે, “ચારે ભાઈ, જેલમાં ગંધેડાને પણ કાકો કલા વગર ચાલે ? બહાર તો એને નોકરીમાં પણ ઉભો ન રાખીએ.”

વાત બરાબર હતી. માણસને ગરજ પડે છે ત્યારે કંઈ કંઈ સંકડામણમાં આવવું પડે છે. એકવાર એક ફાલતૂને પોતાને ઘેર એક પત્ર મોકલવો હતો, એટલે એક નવા સિપાઈને સાંધ્યો. તેને સાપ પકડવાનો મંત્ર શીખવ્યો અને ચિઠ્ઠી મોકલાવી. ગરજે સદ્-ગૃહસ્થને યે ગારડી બનવું પડ્યું !

અલિપૂર જેલમાં કુલીન કેદીઓ માટે જગા છે. દેશબરમાંથી ચૂંટી વિલ્હી કાઢેલા પન્દરમો કેદીઓ અહિં રહે છે. તેમનામાંના ધણાક વાંચી જાણે-એટલે પ્રેસનું કામ કરે. તેમની સાથે રહેતાં એમ લાગતુયે નથી કે આ લોકો કદી જૂઠી સહી, ચોરી, લૂંટ, ખૂન, મારામારી કરી શકે કે કેમ ? અને એક એકની સગાઓ પણ કેવી ?—એકને તો બેંતાણીસ વરસની સગા હતી. મારી ગણતરી છે, કે આ કેદીઓમાંથી અડધોઅડધ નિરપરાધી અને બાકીનામાંથી ધણાકે પણ ફાલિફ આવેશમાં જ ગુન્હો કરી નાંખ્યો હોવો જોઈએ. અલગપણ કેટલાક અનુભવી પ્રાણીઓ આડ-દસ-વીશ વાર જેલ આવનાર પણ પડ્યા છે—પણ તે બાપડાને તો પોલિસ બહારની હંવામાં શ્વાસ લેવાનું દેતી નથી. અમારો ફાલતૂથી મધુ-

રાનાથ દાસ તેમનોજ એક નમ્રો હતો. એની જીવનકથા ખડી મજાતી છે. એના જેવા આનંદી, પરાપકારી, મહેનતુ, યુદ્ધિમાન, સેવાપરાયણ માણસ મેં જૂન જોયા હશે. પરંતુ જયપણથીજ તે જેલ અનુ-ભવતો આવ્યો છે. અને દશ વાર જેલની મુલાકાતે આવ્યો છે. ૩૧ વરસની ઉંમરમાંથી ફક્ત ૨૪ (૧) વરસ જેલમાં ગાળ્યા છે !

સાત વરસની ઉંમરથીજ મથૂરની ચતુરાઈ ખીસવા માંડેલી. પોતાની દુકાનમાં બેસી ધીરે ધીરે ગદ્ગદામાં હાથચાલાકી કરીને તાક્ષીમ લેવા પાડી. એટલે માખાપે સુધારવા સાર રેફરમેટરી—સુધારકશાળામાં મૂક્યો. ત્યાં પણ પોતાનું વર બતાવીનેજ મથૂર પાછો ફર્યો.

મથૂરનો વિવાહ ચોકસ થઈ ગયેલો. પણ એની બહેનની સાસુ એ કાયતરાં રચીને તે સંબંધ તોડી નાંખાવ્યો. નિરાશ થઈને મથૂર આવળે રહેતે ચઢ્યો. એક કુચરિત્ર નારીના ફંદમાં સપડાઈ તેણે ચોરીજ કરવા માંડી. આખરે એ સ્ત્રીએજ હેઠ હેઠ એને પકડાવી દીધો. એ પણ કંઈ કાવ્યો હતો ? તેણે ચોરીના માલ રાખવા માટે ખેલીને પકડાવી. પણ સારી દુનિયામાં આવીજ જાનનું અંધેર પ્રવર્તનું જોઈ મથૂરનું હૈયું પથર થઈ ગયું. એક વાર ચોરી કરવા ગયો હશે, ત્યાં પકડાઈ જવાની બ્હીકથી એકની જીભ કાપી નાંખેલી. ઘાસના ગોડાઉનમાં આગ લગાડી જોડેના ઘરમાં ચોરી કરેલી. નવા-ખના છોકરાનો વેશ સજી ખાલી નવાળ-મહેલમાંથી ગાડાં ભરીને માલ ઉઠાવી આણેલો. છેવટે જૂને ભરતાં કાળીઘાટના મંદિરમાંથી કૃષ્ણ-બગવાનના ઘણીનાજ તફડાવ્યા. પકડાવાને ભયે એક સંડાસમાં ભરાયો; ત્યાંથી સાપથી દંશાતો સહેજમાંજ બચી ગયો.—પણ તેજ રાત્રે તેની મા મરી ગઈ. ચોરીના પૈસા ઘરમાં લેતાં નહિ; પોતે

બહાર બાઈનધો સાથે ઉડાવી ખાતો. પણ એ ચોટા ભાઈનધો પર એને ગુસ્સો બહુ ! કહેતો કે “ જોલ જઈએ છીએ, ત્યારે હરામ-ખોરો કોઈ તપામ મરખી નથી કરતા, અને બહાર જઈએ એટલે વહાલ દેખાડીને ચોરી કરાવે, અને નાણા પોતે ઉડાવી ખાય.” પણ મથૂરમાં દયા, પ્રેમ આદિ ન હતા એમ માનવું ભૂલ મરેલું છે. કોઈને નદીમાં તથાતું ભૂએ, તો એનો શવ ઝાંચો ન રહે; ઝટ મારે કછોટો, અને નાખે પડતું. બડબડ બળતી આગમાં પણ કોઈને ફસાવેતું દેખે તો યાદોમ કરીને અંદર ઘૂસી જાય. કોઈને ફાંખી થતું જોઈ એને રડવું આવ્યા શિવાય રહે નહિ. કોઈના આશરો હેઠળ રહે, તો તેનું કોડીમાર તુકમાન નજ કરે. પણ કોઈ તેને આશરો આપીજ ન શકે ? પોલિસ ઝટ જઈને સતાવ્યા શિવાય ન રહે. કોઈ તેને ન રાખે. મથૂર કહે કે જોલ આવવુંજ હોય તો ચોરી કરીનેજ આવવું એ સરસ રસ્તો છે.

ચોટી પરના અમલદારો તેને ખવડાવી, દારૂ પાઈ બીજી ચોરીઓગે પતો તેની પાસે મેળવવા મથીમથીને મરી જતા, પણ મથૂર જેતું નામ ? એક અક્ષરે બોલે શાનો ?

મથૂરને ન આવડે એવું કામ દુનિયાબરમાં ન હોય. કડીઆતું કામ, સૂતારની કરામત; ઘોળીંગીરી; ગાડીવાની, દરવાનગીરી, રસોઈ; —જે કહો તે, કરવામાં મથૂરભાઈ ઉસ્તાદ. આવો આવો એ પેશા-વર લેખર કાર્પ્સ (મજૂર ટૂકડી) નો નાયક થઈને ગયો હતો. બગદાદ જવાતું હતું હતું એટલામાંજ—પડી ટેવ તે તો ટોળે કેમ ટાળી ? કપડાંનો ખર્ચ બચાવવા જતાં કંઈ હાથચાલાકી કરીને સર-કારની મહેમાનગીરી સ્વીકારી લીધી.

મથૂર એક વેળા પોતાનું જોર જણાવવા જોલ ફાડી નાંડેલો અને પછી જતો આવીને પકડાયેલો. એ કહે, “કેદી નામે ત્યારે વાધ, મર્યો એટલે કામ.” વાત નરદમ સાચી. કેદી નાંડો સંભળાતાંજ હોહા, શોરબકોર, ઘંટોનાદ, તલ્વારોનો ખણખણાટ, બુંદુકના ધડાકા ! (ઉરફે તોપોની સલામી) — અને ગરે ત્યારે ? — ત્રણ દિવસ પડી રહે તોયે કોઈ એના તરફ ઝૂકીને ન જૂએ.

જેલમાં આવીને અમે સંધ્યાનું કામ ઉપાડી લીધું ત્યારે તો એના હરખનો પાર રહ્યો નહિ. તે કહે, “અમારા આઠમા વાડેમાં જેલજેલના નામચીન રહેવાસીઓ છે તે બધા કહે છે, કે આવું શાક તો માએ પણ રાંધી જમાડ્યું નથી ?”

જેલની પાછલી સ્થિતિને વિષે વાત કરે સારે એ બહુ દર-દૃથી બોલતો; “અરે, શું વાત કરું; જેલનાં મુખ તો સદંતર વહી ગયાં. પહેલાં જ્યારે જેલ આવતો સારે કેદીઓ ચોરીને દોઢિયાનું ત્રણ શેર દૂધ વેચતા. અરે, ઇસ્પતાલમાંથીજ પૈસાનું અડધો શેર માંસ મળતું. જેલમાં તો કંઈ કંઈ સમવડો હતી; પણ ચોરોની સંખ્યા બહુ વધી ગઈ એટલે જેલમાં ચોરાડીયા ખાવા લેવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પહેલાં તો જેલમાંથી ચોરાઈને રોજ ૫૦-૬૦ રૂપિયાનાં અરીણુ, દારૂ, ગંજો, દોકેન વિગેરે વેચાતાં—આજે તો રામ નામ ! સિપાઇઝન રૂપિયામાંથી આઠ આના તો કાપી લે છે.” એટલે હવે તો ગધૂરે નદી કડું છે કે બહાર અમારી પાસે રહેવું—ચોરીવખારી છોડી દેવાં. કોઈ પણ અસહકારી મુદત પૂરી થયે છટે એટલે એ કેદી મૂકે, કે “બાબા, બહાર જઈ સ્વરાજ લઈ મડજો; કે ચોરી કરીને મારે જેલ આવવું ન પડે—” હજાર બાબો, મચ્છની* દેખાડા.

ક્યારે પૂર્ણ થશે ?

જેલના કેદી-દેડ-રાઇટર શ્રી xxx મિત્ર અમને બહુ મદદ કરતા. તે જેલરના અંગત મદદનીશ ગણાય. હિસાબ દિતાબ અને અહેવાલ તેજ રાખે—જેલર તો આંખ માંચીને બિલાકુંજ ચીતરી આવે. અમને કંઈ અડચણ ફરિયાદ હોય, તો મિત્ર બાપુને કહેવાની; તુરંતજ તેના દ્વારા નીચેડો ઓળ્યા વિના ન રહે.

જેલમાં ખીજ પણ ઘણા નાનામોટા સાથે પિછાન થયેલી. તે બધાઓનો અમારા પર બારે પ્રેમ હતો. સૌ કોઈ અમને મદદ કરતાં. કંઈ કંઈ વિચિત્ર માનવીની સોજત થઈ હતી !

ખમાઈતિ નામનો એક સદ્ગૃહસ્થ જૂરી ચિટ્ટી બક્ષાગણથી ઉખુટી માથુસ્ટ્રેટ ચપેસો. જે વરસ કામકાજ કર્યા બાદ નિર્ગેરીમાં હાથચાલાકી કરવા જતાં પકડાઈ ગયો. આ અપદૃત્ય ન કરતે તો ચિટ્ટીશના રામરાજ્યમાંથી તે પેન્શન લઈને બહાર પડત. હાલ આ નામવર માથુસ્ટ્રેટ સાહેબ અલિપૂર જેલમાં ચાલી સાફસફ રાખે છે. એને પંદર વરસની સજા મળી છે—હવે બહુ જૂન બાકી રહી છે.

ખીજ એક કેદી શ્રી—ચૌધરી ૯ વાર જેલ ફાડીને નાઉશા નરવીર હતા. ૧૯ વરસની ટેપ લઈને આવેલા. હવે છટવાની તૈયારીમાં. તે કહે, સ્વરાજ મળશે તો લૂટફાટ તથા દુષ્ટ. રાજ પૂજ્યા ન કરે, બાપુજી સ્વરાજ ક્યારે આવશે ? મને તો રાત્રે ઉંઘ નથી આવતી ! ”

અદિની દરિયાકાંઠામાં એક પામચોનો વિભાગ પણ છે. શ્રી દરિયારખુદાસ ખૂબ તોફાની હતા. એટલે તેને ગાંડા તરીકે તેનાં

સગાંઓ અહિં ઝીકી ગયાં. એકજ વરસમાં તેનું ૬૬ રતલ વજન વધી ગયું. હવે તેને પાછો લેવા કોઈ આવતું નથી—ધણાએ પત્રો લખ્યા. પણ કોઈ સગાં કે વહાણનો પત્તોજ નથી. હરિબાપુ કહે “ નિર-પાયે હવે જેલના કોઈ અગલદારને થોડો મેથીપાક ચખાડ્યા વિના મારો છૂટકારો થવાનો નથી. મારવાથી થોડાક વખત, જેલમાં તો ગોંધજો; પણ પછી તો છોડશેને ? અત્યારે તો બિંદુલજ રામ-શરણ છુ ! ”

ખી. એલ. મિત્ર નામે એક દેશી ખ્રિસ્તી પણ આ સ્થળે હતો. તે આખો દહાડો હથે અને માંજ પડે એટલે ગાવા માંડે “હુ તો રાત આખી, બસ જાગતો રહીશ.” એમ કરી જ્યાંને રાતના જગાડે. તેને પછી ખરદામપૂર મોકલી દીધો.

સૈયદઅલિ ખાગલ એક દિવસ સહવારે “ લપસી ” ખાતો હતો, તે વેળા હુ જઇ ચક્ર્યો. એક કેદી કહે—તુ કામ કરશે, તો તને સરમ ખાવાતું મળશે. પછી પૂછ્યું, “ ધાણી ચલાવશે ? ”

સૈયદ કહે “ ખાખા, દુનિયામાંથી યસિયા જધા જમયોક પહોચી ગયા કે શુ ? મામાઓ ધાણી ફેરવાવવા માટેજ આ બળદિયો ખોરાક ખવડાવતા હશે શુ ? ” આવા હોશિયાર માણસને પામલ જેલમાં રાખવાનું શું પ્રયોજત ?

જેલના બીતરમાં જે વિભાગમાં આંદામાનથી આણેલા “ સ્વ-દેશી ” ધાડપાડુ અને કાવતરંખોરોનો વાસ હતો. તેમની સાથે અમારે મળ્યા હજવાની મનાઇ હતી. પણ કમેકમે તે એસરી ગઇ અને અમે ગુપચૂપ મળી શકતા. એમાં રાગખજાર જોગ્ય કેસ, દાકા અને ખારિમાન કાવતરં કેમ, શિવપેર ટ્રાગપર ગજકીય ધાડ કેસ

વિગેરેના બાવીસ આમામી હતા. ૭-૮-૧૦-૧૫ વરસની સમગ્રો વાળા;—કંઈકને તો છંદગીભર જેલ સેવવાની હતી. તેમની સાથે ભળનાં અમે શરમાતા. છ મહિનાની જેલ મેળવી અમારે તેમની આગળ શી રીતે ઉંચે મોઢે ઉભા રહેવાની હિમ્મત કરવી? છ મહિના જેલ આવ્યા તેમાં તે શી મોટી તોપ ફોડી નાંખી? બધા હોશિયાર હતા; કોઈ ચિત્ર દોરે, કોઈ કાથાના દોરડા ગૂંથે, કોઈ ચોપડી બાંધે; અને “ ગાના બળના ” તો સૌ કોઈ જાણે. એમને! શ્રદ્ધાભર્યો પ્રેમ તો કદિ નહિ વીસરાય.

જેલમાં અમારા આવવા પછી ધણીક સગવડો દાખલ થઈ; પણ આગળના બધા અમાનુષી જીલ્લો આમણે તો વેડેલાજ. એમની સહિષ્ણુતાને પરિણામે અમારો રસ્તો ધણો સહેલો થઈ ગયેલો.

હવે રાજદારી કેદીઓને પહેલાં જેલું દુઃખ નથી. બહારની દુનિયાની ખબરો સુધાં “ ઇંગ્લીશમેન, સ્ટેડ્સમેન ” વિગેરે દ્વારા મળી શકે છે. કામમાં મોટે ભાગે પરખીડીયાં બનાવવાનું હતું. ધણી બાગાયત, રસોડાની ગોઠવણ અને સત્યાસનમાં નિયુક્ત હતા. પાંજરામાં ઉભા ઉભા મુલાકાત કરવાનો નિયમ પાળી સ્વમાન ખોઈ સગાં વહાતાં સાથે મુલાકાત કરવા કોઈજ આતુર નહોતું. નહિ તો મહિનામાં બે વાર મુલાકાત અને બે વાર પત્ર લખવાની પરવાનગી છે. જેલની ધણી વાતો પરથી સરકારની રસિકતાનો પરિચય થઈ ગયો. જૂઓને, અલિપ્ત જેલ કબૂતરખાના પાસેજ છે એટલે અમારી મુલાકાત પણ પાંજરામાંજ કરાવે. અને અમે “ અદ્વિસાવાદી અસહકારી ” આગેવાન, એટલે અમને “ સ્ત્રીવિભાગ ” માંજ રાખ્યા. સ્ત્રીઓ માટે બરદામપુરની દિવાનાગાળામાંજ એક વિભાગ ખોલ્યો.

કહો, આથી વિશેષ હવે શું જોઈએ ?

જેલમાંની નિરાધાર અવસ્થાને લીધે માથુસને ઘણી પંચાત પડે છે—માંદા પડ્યા તો તો ખાસજ. કામળપત્તર, મળતું મકતું વિગેરે સગવડો જેલરસાહેબની નવાખી ઇચ્છાદ્યા ઉપરજ નિર્ભર છે. ક્યાં રાખવા, કે ક્યાં મોકલવા તેનું પણ તેમજ. આપણી ઇચ્છા રતિમાર આવી નથી શકતી. સારી દુનિયામાંથી કપાઈ જઈ દિવાલથી ઘેરાયેલી એક જગ્યામાં બધાયા કરતું એ પણ તપશ્ચર્યાજ છે. દિવાલની પેલી પારજ સ્વતંત્ર રીતે મોજ કરતાં માનવીઓ જાપ, આને, અને આ પારના લોકની કેવી અવસ્થા !

રાત્રે દીવો બાળવો હોય, તો સિપાઈની ખુશામદ કરો ત્યારે ખતો લાગે. બહાર જે લોકો આપણી સાસું પણ ન જોઈ શકે તે લોકોના હુકમ આપણે પાળવાના । વરસાદના દહાડામાં કોટડીમાં ગોંધાઈ રહી ગિંજાયા કરવાનું, અને માંદા પડ્યા હોઈએ તો એકલા કણુ-સ્થા કરવાનું. એક દિવસ સિપાઈને ખૂંચો ખાડી પાડીને શાક્યા, પણ આવે કોણ ? અને સારી રાત કોટડીમાં દીવો બાળ્યો-જરા ઉંધ ન આવી. એક દિવસ જેલના નજમાંથી પાણીજ ઉડી ગયું—તે દિવસે ન્હાવાનું સૂકું ગયું. માંદા પડીએ તો પરદેશ પળાય એમ સ્વપ્નેયે આશા ન રાખવી. બહારની દાકતરી સદાય કે માવજત મેળવી નથી શકતી; એટલે ત્યારેજ કેદી અવસ્થાનો ખરેખરો ખ્યાલ આવે છે. શ્રીપુત આન્દમિત્રાને ટાઈફાઈડ થયેલો—અને શું થયું છે તે સમજતાં જાણતાં સુપરિન્ડેન્ટે એટલા તો દિવસ માંગી નાંખ્યા, કે તેટલામાં તો આન્દમિત્રા સાહેબ અધમૂઆ થઈ ગયા । મ્હાવજત કોણ કે ? આખરે જેમનેગ રાત મેળવી કેટલાક અસહકારીઓ તેમની

મેનામાં રજૂ થયા. હવે મિત્રામાહેજને દાડમના રસની જરૂર પડી. સુપરિંએ તો જોડના ધજ્જરદારને હુકમ આપ્યો. તે બજારમાંથી એકદમ મોઢા મૂવના એ સફાઈદાર દાડમ લઈ આવ્યો. જે દિવસે ૧૦૪ ડિગ્રી તાપ હતો, તે દિવસે પણ સુપરિંને સમજ પડી કે કેમ તેનો શક છે. અને મિત્રામાહેજની અશક્ત અવસ્થાની વાત ફરીએ, એટલે કહે. ઇડાને ભાત ખવડાવો. તેનું સામળાને, તો એજ દિવસમાં મિત્રામાહેજ વિપ્લુભગનાનને ત્યાં રજૂ થઈ ગત. એટલું ખરૂં કે સુપરિં બહુ યત્નપૂર્વક ચાંદમિત્રાને જોવા મળવા આવતો. જે ભારે જહેમત એણે ઉઠાવી તે માટે તો એનો પાડ માન્યા શિવાય આશે તેવું નથી.

* * * *

* *   * *

* દેશબંધુની વાત.   *

* *   * *

* * * *

એક સારા લેખકે એક વેળા કહ્યું હતું—If Gandhi is the brain of the Non-co-operation movement then Chittaranjan is its heart ગાંધીજીને અસહકારના આંદોલનમાં મસ્તકને સ્થાને ગણીએ, તો દાસબાપુ તેના હૃદયને સ્થાને છે એમાં શક નહિ. ઘણાઓ બૂલથી માને છે કે દાસબાપુ કલકત્તાની ખાસ કોંગ્રેસ વખતે અસહકારનો ઠરાવ કરવાની વિરૂદ્ધમાં હતા. તેમણે તો અમૃતસર મહાસભામાંથીજ અસહકારની બલામણુ કરેલી અને કલકત્તાની ખાસ બેઠકમાં પણ એનેજ તરજોપાય તરીકે સ્વીકાર્યો. પણ તેની ગોઠવણી વિષે તેમને મતભેદ હતો ખરેખર ધારા-ગભાઓ માથે અસહકાર કરવો કે કેમ, રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ઉભી.

કર્તા શિવાયજી સરકારી શાળાઓ તથા દેવા વિદ્યાર્થીઓને આવાહન કરવું—એક વરસમાં સ્વરાજ લેવું કે પાંચ વરસમાં—આવી બાબતોમાં તેમના વિચારો જૂદા પડતા હતા ખરા. તેમની દૂરદર્શિતાને ખ્યાલ હવે લોકોને આવવા માંડ્યો હશે.

જે હોય તે, નાગપૂર મહાસભા વખતે મહાત્માજી સાથેની મસક્તમાં માંડવાળ કરી દાસબાપુએ મહાસભાએ કરેલા ઠરાવ મુજબ અસહકારને ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ મૂક્યું. તેમની ઉપરજ પહેલવહેલી મૈત્રનસિંગ જીલ્લામાં ૧૪૪મી કલમ જારી થઈ. અસહકારને અંગે કામ કરતાં જેલ જવાની દાસબાપુનીયે ક્યાં તૈયારી નહોતી? તેઓ કહેતા, જૂન મહિનામાં બેઝવાડા કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકતાજ સરકાર અપાર જુલમ શરૂ કરશે. પહેલાં બધાંને લાગતું કંઈ કંઈ પવાખી દુનિયામાં વિહરતા અસહકારીઓનું કંઈ વળવાતું નથી; બ્યારે જૂન મહિને એક કરોડ રૂપિયા અને સભાસદો તથા વીસ લાખ રૂપિયા પૂરા થવાની વાતો બહાર આવી ત્યારે સરકારનું બેજી અકડોયે અકડ્યું. તે પછી જુલમ શરૂ થયો. એક પછી એક મહાસભાના કામદારોને પકડવા માંડ્યા. દેશબંધુ તૈયાર હતા. તેમના પકડાવાની અફવા સંભળાવા લાગી. નવેબખર મહિનાની એક રાત્રે કોઠાએ ટેલિફોન કર્યો, કે તમને પકડવા આવે છે. દેશબંધુ મિછાનાની પાસે એક ગરમ કફની મૂકી રાખવાની સૂચના કરી મોજથી ઘેરવા પડ્યા. પણ તે દિવસે ધાડ ન આવી. આખરે દશમી ડીસેબને પુણ્યપર્વે તેમણે સરકારની મહેમાની સ્વીકારી. તે વખતે ચિરરંજન અને હું ગ્રેગીડિન્સી જોડમાં હતા. સાંજે દાસબાપુ વિગેરેને જોઈ હરખાતું કે રડતું તેની નિમામણમાં અમે

પડી ગયા. ૧૦મી ડીસે. થી ૧૪મી ફેબ્રુ. સુધી—લગભગ સવા બે મહિના દેશબંધુ અટકમાં હતા ત્યાં સુધી અહિંજ રહ્યા. જોલમાં આવ્યા બાદ તેમને ઇન્ફ્લુએન્સા લાગ્યું પડ્યો. તેમાંથી સારા થતાં વળી તાવ આવ્યો. આ તાવ ત્રણ ચાર મહિના રોગ આવતો. એક વાર તો તેમનું શરીર છેક લથડી ગયેલું. ઉંઘ આવે નહિ. શરીરનું વજન ઘટી ગયું. તેમની સાથેજ મૌલાના આમદ, શ્રી રાસમલ અને સુભાષબાબુ હતા. સુભાષબાબુ દેશબંધુની લક્ષમણ પેઠે સેવા કરતા.

૧૪મી ફેબ્રુઆરીએ શ્રી દાસ અને રાસમલને સેન્ટ્રલ જોલમાં આશુ આમારા વિભાગમાંજ પૂર્યા. સુભાષ એક અઠવાડિયા પહેલાંજ આવી ગયા હતા. શ્રી કિરણુશંકર રાષ અને અરવિન્દ મુખોપાધ્યાય તો હતાજ. અમે સાત સ્ત્રીવિભાગમાં રહેલા. સુભાષ અને અરવિન્દ રાતદહાડે દાસબાબુની માવજતમાં મચ્યા રહેતા.

તે વેળા દાસબાબુને રોગ તાવ આવે. આવી કડક મરમીમાં (આશરે ૪ હાથ પહેણી અને ૬ હાથ લાંબી) એક ટાટડીમાં તેમને ગોઠેલા. ચોખ્ખાનું બન્ધ; હવાની છૂટ જરાયે નહિ. તેમનું શરીર વધારેને વધારે બગડવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે બહુમજતાએ દમતો કર્યો. પાંચ દાંત પણ પડ્યા નાંખવા પડ્યા. જોષ્ટતા ખોરાક ફળફળાદિમાં ખરચ બહુ થઈ જશે ધારી સરકારે તેમને પોતાને ઘેરથી ખાવાનું મંગાવવા સરખ્યું. દાસબાબુએ તો કહી, પણ આખરે માઈબન્ધ દોસ્તો અને અમારા આયદથી કમ્પ્લેક્ષ કર્યું. જોલમાં હતા ત્યારે દાસબાબુને મળવા ઘણા ઘણા આવેલા.—પંડિત મલ્લમોહન માળવિયા, સર કે. જી. ગુપ્ત, એસ. આર. દાસ. જગદીશચન્દ્ર અને

તેમનાં પત્ની, શ્રી ભૂપેન્દ્ર જય, અમેરિકન પ્રૌદસર વૉન ટાઇન, રેવરડ
એન્ડરસન, રેવ. આર્થ-સ, બી. એ. નામ, સુરેન્દ્ર મલિક, એન.
સી. સેન, કુમુદશંકર રાય, શ્રી ચરતચંદ્ર જય, કુમારકૃષ્ણ દત્ત, સર
અમ્બુદર રણીમ, ડૉ. અમલદાસ સરકારી—અને આપણા ભણીતા
નવલકથાકાર ચરતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય વિગેરે ઘણા આવેલા.

દેશજન્મીને જોડના અમલદારો દીક સરભરા કરતા. કેદીઓ
તો બધાં તેને ભક્તભાવે પૂજતા. પણ વખત બે વખતે તેમને
પણ કેવું ખમતું પડતું તેના દષ્ટાંત એક બે આપું.

એક દિવસ શ્રી વાસંતીદેવી મળવા આવેલાં. વાનગીન ચાકની
હતી તે વેળા જોલર સાહેબ બોલ્યા “ મોટેથી બોલો, મારાથી સમ-
જાતું નથી ” દેવીએ કહ્યું “ હું તમારું કહ્યું માની નથી શકતી. ”
એ બની ગયા પછી તેમણે મળવા આવવાનું બંધ કરવા ધાર્યું;
પણ સરકારના હુકમથી જોલરને સીધાદોર બની જવું પડ્યું, ફરી
એવી અસમ્મતા તેણે ન કરી.

એક દિવસ સેન્ટ્રલ મુખરિં ડૉ. ઍશ તેમને દરવાજા પાસેની
પોતાની ઓફિસમાં બોલાવી મગાવ્યા. બપોરનો વખત-તાપ, તો
કહે કે માર્શલ કામ. શરીરમાં તાવ સસડે. એવી સ્થિતિમાં દેશ-
જન્મી તેની ઓફિસમાં ગયા. ઍશ સાહેબ ખુરશીમાં બેઠા રહ્યા—
દેશજન્મીને ઉમાળ રાખ્યા. દેશજન્મીના ગૃહવૈવ—દાક્તર આવેલા હતા.
“તેમની સાથે મળવાનું પ્રયોજન હતું. દેશજન્મીને ઉમા ઉમાળ
મળા લેવું પડ્યું.”

એક દિવસ દેશજન્મી ન્હાવા જતાં ચકરી આવવાથી પડી ગયા
—માથામાં મોટો જખમ થયો. આવી દશામાં સ્વામીને મળવા માટે

વાસંતીદેવીએ અન્દર આવવા ઇચ્છા દર્શાવી. - બડા સાહેબે તેમને દરવાજે બેસાડ્યાં અને દાસગામીને ખુરશીમાં બેસાડી ત્યાં આજીવાની ગોઠવણ કરે છું એમ કહ્યું. એટલે વાસંતીદેવીએ “ ચેન્ક્યુ ” કહી પાછા ફરવા માંડ્યું—એટલામાં સુપરિંડેન્ટે તેમને જોઈ તુરત અન્દર જવા દીધાં. પણ મુશ્કાતનો ઠરાવેલો વખત પૂરો થતાં જ નેસરને મોકલી દેવીને આજ્યા જવાનું જણાવવા તે ચૂક્યો નહિ.

ખીજ વેળા એક જોરા વાડેરે—પહેલાં એ હાનમ હતો—દરવાજે બંધ કરવા આવતાં દાસગામીનું અપમાન કર્યું. આખરે નેસરે આવી દિલગીરી ખેલાવી ધાવલ મટાડી. આવી કંઈ કંઈ ધટનાઓ ખન્યાંજ કરતી.

એપ્રિલ મહિને તો એટલી ગરમી પડે કે અમારા વિભાગમાં ફરતું-વસતું કંઈયે થઈ પડ્યું. સાંજે એકદમ ઉઝળાટ થયો—સારેજ પહેરેગીર આવી અમને બોધી જતો. રાતોની રાતો વિના નિદ્રાએ બેઠાંબેઠાં ગાળવી પડી. માંઘ માંઘ પણ દાસગામી સૌ કંઈ આનંદથી સહન કરતા.

બહાર પવનનો સપાટો મંબળાય ત્યારે હસતાં હસતાં અમને કહે,—શ્યો. શ્યો. હવે પવન આવ્યો. સૂઈ જાઓ. એક દિવસ રાત્રે તેમની જિભારી જેવા સાફ સુપરિંડેન્ટ આવ્યા; તે આપણા ઉકળાટથી એકદમ ગમરાઈ ગયા. અને પંડી અમારા કંદેરાથી બીજે માથે એક ઢેકણે અમારી બદલી કરાવી આપી. અહિં પાંચ મહિના નેસ વેંચ્યા બાદ દાકતરી સલાહ મુજબ એક ટેબલ-પંખો દાસગામીને આપવાની સરકારે મહેરમાની કરી—(તેના પૈસા તો અત્યંત દાસગામી પાસેજ લીધા) —અને પંખો આવ્યો એવો નમૂનેસર કે

બળમે દહાડે તેને જીવાળ જોઈએ. બરાબર ચાલેજ નહિ.

દેશબંધુ પોતાની કોટડીમાંથી બનતાં સુધી બહાર ન જતા. બપોર પછી કોટડીના આંગણમાં બેસી મળવા આવનારાઓ સાથે વાતચીત કરતા. આખો દિવસ લખવું વાંચવું અને વિચારવું— એજ ધર્મો ચલાવતા. ચારી નરસી અનેક બંગાળી નવલકથાઓ ધરાધાપૂર્વક તેમણે વાંચી કાઢી. બગ સાહિત્યના દુર્દેવ વિશે તેઓ ભારે શોક બતાવ્યા કરતા. વળી પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય રાજનૈતિક, સામાજિક અને દાર્શનિક પુસ્તકો પણ વાંચતા અને “ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનાં તત્ત્વો ” નામનું પુસ્તક લખવા સાર ટિપ્પણીઓ નોંધી લેતા. આ પુસ્તકની શરૂઆતની પ્રણાલી જોતાં તો લાગે છે કે પૂરૂ થતાં બે વરસ લાગશે. અને આખા હિન્દુસ્તાનમાં એક અપૂર્વ અંધ તરીકે એ સ્થાન લેશે.

કારા—જીવનની અનેક અગવડો અને દુઃખદરદો ભોગવતા છતાં, શારીરિક કુશળતા શુભાવવા છતાં, દેશબંધુનું વદનમંડળ હંમેશા પ્રસન્નતાની આભાથી ઝળક્યા કરતું. સ્વદેશના હિત કાળે રાજગાદી સમુંધે અર્થ તથા જોણે જોણ સ્વેચ્છાથી નોંતરી છે તેની શક્તિનાં કાંઈ માપ હોય ? તેમનો અને તેમના સહકર્મચારીઓનો આ ત્યાગ શું વિશ્વ જવાનો છે ?

ના, ના—

કંસના કારાગૃહમાં ઓકૃષ્ણ લગવાન જન્મ્યા— આપણીયે મુક્તિનો જન્મ જેલમાંજ થશે. બધાંના વિરલ ત્યાગો સાર્થક થશે—ભાવડીની બેઠીઓ તૂટશે—અને ફરી

સ્વતંત્ર ભારતમાં સાચા માનવી જેઠે આપણે સુવંત્ય
જીવન ગાળવા શક્તિવંત બનીશું.

ફરીદપૂરની જેલમાં

ફરીદપૂર જેલનો આ અનુભવ ત્યાં
નિવાસ કરી આવેલ એક અસહકારી
આગેવાને લખેલો છે.

માત્ર પાંદર મિનિટમાં જ અમારી બાર જણની તપાસ આખરે
 અતી સાહેબે—સબ ડિવીઝનલ ઓફિસરે—પૂરી કરી નાંખી. ચોક્કાની
 દેખરેખ પર નિયુક્ત એક અમલદારની દુબાનીથી અમારા પર
 ગુન્દો સાબીત થઈ ગયો. ઘરોગાગાણુના અભિપ્રાયે હું, એક વિશિ-
 ષ અગવળખેર ઠયો હતો. આટલાજ આંરોપ પરથી સુયોગ્ય ન્યાયા-
 ધીશ સાહેબે સગ સંભળાવી દીધી—અને અમને બે વરસ સુધી
 સરકારની વીંછીમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. ફીમીનલ લૉ એમે-
 ન્ડમેન્ટ એક્ટ ૧૭-૨ કલમ મુજબ સગ કરી. આટલા ટૂંકા વખ-
 તમાં આટલા લોકોનો ન્યાય આપવાનું કામ—અમારી ફૂંક મારી
 કમ્પુતર જેમ કરી દે તેવું—નવુંસવું જ રાડ થયું હતું.

દીક, તપાસને પરિણામે ફરીદપૂર જેલમાં જઈ બર્માબાદમાં
 આલીશાન મહેલમાં કોઈ અફસાવૂત ખોરાક ખાઈ અને કોઈ અફસુત
 રીતે શોચાદિ (હાજત) વ્યવહાર કરી આખરે છવન ગાળવા માંડ્યું.
 કામખાના અભાવ, ડીમેન્શનની કટી હડીમાં અડધા જૂખ્યા, અડધા
 તરરપા, જેમ તેમ બાવીસમી તારીખ પર્વત આવી પહોંચ્યા. ફૂડની
 તારીખ આવી રીને રહેતાં તો ન્શીયન લથડીજ વરશે એમ નેદના

અમલદારોને બાણાગ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એમ પણ કહ્યું કે આ રિયલિટી કંઈ નિવારણ કરવાનો પ્રયત્ન નહિ થાય ત્યાં સુધી અમે વાર્ડમાં દાખલ નહિ થઈએ. નાયબ જેલર પાકો વાણીજો-તે અમને સમજતવી પડાવી કંઈ કંઈ આશામાં તરબોળ કરી વાર્ડમાં દાખલ કર્યા બાદ સંધ્યાના અંધકારમાં લોપ થઈ ગયો. બીજો દિવસે સહવારે “ગુડમોર્નિંગ, ગુડમોર્નિંગ” કરતા હૃદય માથરટ્ટેટ મિ. દોગ, ડેપુટી જામિની રાય, જેલર, નાયબ જેલર અને મુન્શી તથા યોગ સિપાઈઓએ અમારા વાર્ડ પર હક્કો કર્યો.

પહેલાં એકવાર દોગ સાહેબ જેલમાં આવી અમારી સાથે જાનજાતની વાતો કરી ગયા હતા. તે વેળા મીઠી મીઠી વાતો, અને મન્દ મન્દ હાસ્યથી અમને છતી લેવાનો તેમજે યત્ન કરેલો. પાછળથી અમને સમજાયું કે તેમણે એ આગમન કુશળ દુર્યોધનની યુક્તિઓ જેવું હતું. હીક છે. ૨૪મી તારીખે આવીને સાહેબે અમને બહાર નીકળી દારજમે ઉભા રહેવાનું ફરમાવ કર્યું. પહેલાં કોઈ વાર આવો હુકમ હત્યો નહોતો. દોગ સાહેબની મુખાકુની પરથી ખુલ્લું બાણાર્થ આવતું કે પેલા નાયબ જેલર સાહેબની આ બાંધી હન્ડગળ છે. બહાર નીકળવાને વાંધો હતો નહિ. પરંતુ અદલત

આત્મા. તે ઇંગ્રેજ, બંગાળી અને હિન્દીમાં થતા. મોટે ભાગે તેનો સારાંશ એ હતો. કે કોઈ વદેમાતરમના જયથોષ કરી શકશે નહિ. હારખંધ કોટડીઓમાં જવું અને હારખંધ બહાર આવવું; હારખંધ ખાવા બેસવું. જેલમાં ઉપરી સાહેબ કે કોઈ મોટા અમલદાર પધારે ત્યારે પહેરગીરમાંથી કોઈ “સરકાર” શબ્દ ઉચ્ચારે કે તુરત માનપૂર્વક ઉઠીને “સલામ” બોલી તે પ્રમાણે કુરનિશ બળવવી. એવાજ બીજા કેટલાક હુકમો અને નિત્ય નિયમો જણાવી હોગ સાહેબે તથા બાપામાં ફરી જણાવ્યું કે નિયમો નહિ પાળશે તો વધુ ભારે સજા મોગવવી પડશે.

પછી ૨૪ જણાને આગેવાન તરીકે લેખી કોટડીઓ પાસે આવેલા નાના યોગાનમાં મોકલ્યા. દસ અગિયાર સ્ટેજ માંદા હતા, તેમને ઇસ્પનાલમાં મોકલ્યા. અને બાકીનાને પાંજા વાડમાં પૂર્યા. હુકમ તો બહાર પડ્યો, પણ તે બધા માન્ય કરશે કે નહિ તેની ચોક્કસ પરીક્ષા લીધા શિવાય હોગ સાહેબથી જવાબજ કેમ ? એટલે એક એક કરતાં બધા વાડોમાં પ્રવેશ કરી હોગસાહેબે પરીક્ષા શરૂ કરી. જમાદારે ગળું ટટાર કરી સાતમે સૂરે ધોટા પાડ્યો, “સ...૨...કા...૨.” આ શબ્દે તો ઉભા થવાનો પ્રોત્સાહ હતો અને ઉભા તો બધા હતાજ. એટલે એમાં તો કંઈ સમજ પડી નહિ. પછી વળી ખોંખારો કરી જમાદાર બરાડ્યો “સ...લા...મ” સલામ કરવાની તો બાગુએ રહી, કોઈએ સ્ટેજ પણ માન દર્શાવ્યું નહિ—જેમના તેમ ટટાર ઉભા રહ્યા. એક વાર—એ વાર—ત્રણ વાર “સલામ” શબ્દની હરાજ થઈ ! પણ એકે “બીડ” મારનાર ન નીચ્છો ! કાઠજ પાણુ કચી ગઈ અને ગવામ પણ

ગઢ. આટઆટલા ધાંટાશોર કરેલા વ્યર્થ ગયા જોઈ હોગસાહેબની કલિકામૂર્તિ ભયંકર ગર્જના કરવા લાગી. છતાં ધાંટાતોડથી કંઈ ન વળવાથી ધણાના હાથ તાણીને તેમની પાસે “લલાટે” લગાડવા પાત્ર કર્યો—પણ પરિણામ શૂન્યમ્. કોઈએ હાથ ઉઠ્યો સરખો નહિ. આવું હડહડતું આપમાન તો કેમજ સહેવાય ? ખેંચાખેંચ અને તાણાતાણ શરૂ થઈ. હોગસાહેબની લાકડીનો સ્વાદ પણ કેટલાકને આપવા મળ્યો.

દરેક વાડમાં એ જાતના નાટક ભજવાયા. પછી ઇસ્પતાસમાં અને મેદાનમાં લઈ ગયા. ત્યાં સમજ પડી કે અમને લગભગ ત્રીસેક જણાને બહાર કાઢ્યા છે. હોગના હુકમથી અમને મેદાનના ઇશાન ખુણામાં આવેલી એક જગ્યામાં બબ્બેની હારમાં લઈ ગયા. સામે જોયું તો એક ત્રિકોણાકૃતિ યંત્ર પડેલું હતું. અમને ધંજાબની વાતો સાંભરી. સઘળા સમજ્યા. કસાઈના વાડામાંની ગાય પેઠે અમે વાટ જોવા લાગ્યા.

હોગ, ડેપુટી જામિની રાય, અને નાયબ જલર એક ખુણે ઉભા રહી કાનમાં ઘૂસપૂસ કરવા લાગ્યા. તે પછી દોડતો જઈ નાયબ જલરકોડ લઈ આવ્યો. એટલું કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે તે વેળા સુપરિંટેન્ડેન્ટના જુ હાજર નહોતા. જામિની રાય તેનેજ ટેકાણે કામચલાઉ ડેપુટી બખતવા હતા. ચાર વીરયુગલો એ પ્રમાણે ઘૂસપૂસ કરતા હતા—તેમાંથી માત્ર “not less than fifteen” (પંદરથી ઓછા નહિ) એટલું માત્ર અમને સંજળાયું. આગલો પાછલો સંબંધ નેમ જોમ બેસાડી રહેજસાજ અર્થ મેં જોઈયો. દાકતર સાહેબ એટલામાં આવી પહોંચ્યા. તેમની પાગે છાની તપાગવાનું યંત્ર હતું.

છાતી તપાસી એક જણને નપાસ કર્યો.—“ નકામો છે. ” બીજાને એકને જોઈ હોગે સૂચ્યું “ એ તો ખાસ્સો પેંડા જેવો છે. ” તેની છાતી પર યંત્ર મૂક્યું ન મૂક્યું એટલે જાણે પોતે પારદર્શી ન હોય તેમ દાઝરે “ ઉપયોગી ” એમ કહી સીલ માર્યું—હોગ સાહેબ ઉપયોગી કહે તેને પોતે નકામો ઠરાવી કેમ શકે ?

પરીક્ષા થઈ રહી. ફરી પાછા હોગ સાહેબે મુદત આપી—
પૂછ્યું—“ ફરી પૂછું છું કે, કેમ સલામ આપવી છે કે નહિ ? ”
એક જણ કંઈ જવાબ દેવા જતો હતો પણ હોગ સાહેબે તો ધધ-
ધાવીને પૂછ્યું—Simply - tell me, will you salute ?
(એટલુંજ, કહો, સલામ કરશો કે નહિ ?) દૃઢ સ્વરે જવાબ મળ્યો, I won't (ના, જી.) જવાબ દેનાર દત્તકેન્દુયા રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયના આચાર્ય શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સિંહ હતા. હોગે ગુસ્સે થઈ કહ્યું, “ લેતા જાઓ. ” અને પાતળીયા સિદ્ધાન્તજીને એ જમદત્ત જેવા મિપાછાઓએ જોરથી પકડ્યા અને પેલા ત્રિકોણ લાકડા સાથે ઉંચા હાથ કરી કચકચાવી બાંધ્યા—સહેજ પણ ચસાય ખસાય એવું રાખ્યું નહિ. મહેરેલી લુંગી-ટૂંકી પાટલૂન કાઢી લીધી—તદન નમાવસ્થાન કરી. પછી પાછલા ભાગમાં એક બિતું ચિથરું બાંધ્યું અને ગણવાતું શરૂ કર્યું.—“ એક ” “ બે ” સડાસડ નેતરની મજબૂત સોટી ચાલવા માંડી—પાડાની પીક પર ચાળખો લગાવતા હોય તે પ્રમાણે આંખ મીચીને સપાટા લગાવ્યા. અને સાથે સાથે બીજા બધાને સમજાવતા મોટેથી બોલતા જાય “ જોયું—માનવક્રિતવાળા બાળકને આ પ્રમાણે અગ્નિપરીક્ષામાં બળતું પડે છે. તે પરીક્ષામાં પાપ થયા, વિના માતાને પ્રિય નહિ થવાય હોં ? ” વિગેરે. છેવટે.

“ પન્દર ” શબ્દની સાથે છેવો મપાટો પડ્યો અને એક જણાની પાળી પૂરી થઈ. પાછળ લગાવેલું ચિયરું લઈ લઈ પાછી લુંગી પહેરાવી દીધી. પછી તેમને ખેંચી લઈ જઈ સિપાઈઓએ ઘાસ પર બેસાડવા માંડ્યા. એમી શકાયું નહિ. જમણા હાથ પર માથું રાખી જંગ તેમ સુરેન્દ્રભાણુ લાંગા પડી રહ્યા—તેમની વેદન્યતા પાર નહોતી !

હવે આવ્યો શ્રી પંચાનન ચક્રવર્તીનો વારો. પચુભાણુ દાકતરી પરીક્ષામાં પાસ થઈ તુરતજ પેટા લાકડા સાથે કચકચાટ બધાયા. તેમની જુગજુની હૃદયની અસ્વસ્થતા બાપડી દાકતર સાહેબની ખીંટીથીજ ઉડી મઈ હોય એમ જણાયું. પહેલાંની પેટે નેતરના સપાટા અને ગણતરી ચાટ્યાં. બૂલથી પન્દરને બદલે ચૌદજ સપાટા માર્યા અને પન્દર ગણ્યા ! સુરેન્દ્રભાણુને અને પંચુભાણુને જુદીજુદી કોટડીઓમાં ગોઠ્યા. બીજા શુનાહગારો નેતરથી તો બચી ગયા, પણ હાથકડી, પગબેડી વિગેરે સજાઓ તો તેમને કપાલે ચોંટીજ. હોગ સજા કરીને ડરાવી ફેસલાવી સલામ લેવા માંગતો હતો. પણ તેમાં તેલું કશું વળ્યું નહિ. બાપડો નિરાશ થઈને ધીરે ધીરે પાછો વળ્યો. અને બાકીના વીરો છાતી ફૂલાવતા ચાપ્યા ગયા—બસ, નાટક પૂરું થયું.

તે દિવસે રજાની ડીસેબને દિવસે અમારે ૨૪ કલાકનો અપવાસ પાળવાનો હતો. એટલે છેક સાંજે અમે બાધું. અકેક નાનકડી કોટડીમાં તણ તણ ચાર ચારને રાત બંધી પૂરી મૂક્યા. દિવસે વળી સામેના નાના યોગાનમાં ફરવા દેતા ખરા. આમ જેવું તેવું બાઈ ને ટાઈ ફૂંદવાના દિવસો ગાળવા લાગ્યા.

ચોગ્રહ દિવસ વીત્યા કેડે સુરેન્દ્રભાણુ પધાર્યા. તેમણે મહેરબાની

નીની રાત્રે આડાડિયામાં એક વાર માઝી મળે એવી ગોડવણ કરી
આપી. મોટે દિવસે એકને બદલે બે વાર મળે એવી વ્યવસ્થા થઈ.
નૂપેન્દ્રગાથુની કારકીર્દિ દરમ્યાનની ખામ જાણાવવા લાયક વાત દરેક
જાનના સપ્ન મજૂરીના કામ પરત્વે છે.—કોઠારમાંના ચોખ્ખા ખાત
માઝવા, પપ ચપાલી પાપ્પી કાઢવું, ધંટી વડે દાળ ધડતો આટો
મતાનવો મિગેરે કામ હતા આ કામ નિયમિત રીતે બરાબર થાય
છે કે નહિ તે જોવાનું દેખરેખનું કામ પણ અમારા પરજ હવે.
આગળથીની વાત તો એ કે મોપેકુ કામ નક્કી કરેલા વખત પહેલાં
પૂરું થઈ જાય, એટલે તે કામનો જોગો સુન્ના ચન્દ્ર પેડે દિવસે
દિવસે વરનો જનો, બાપિય અપગના-અચળતાને લીધે ધીગજ
ધારણ ન કરનાર ધણા જુવાન મોતખાં કામ ધાનું વહેકુ પૂરું

“ પન્દર ” શબ્દની સાથે છેલ્લો મપાટો પડ્યો અને એક જાણી પાળી પૂરી થઈ પાછળ લગાવેલુ ચિથર લઈ લઈ પાછી હુગી પહેરાની દીધી પછી તેમને ખેચી લઈ જઈ સિપાઈઓએ ઘાસ પર બેસાડવા માડ્યા બેસી શકાયુ નહિ જમણા હાથ પર માથુ રાખી નેમ તેમ સુરેન્દ્રભાઈ લાગ્યા પડી રહ્યા—તેમની વેદનાનો પાર નહોતો ! હવે આજ્યો શ્રી પચાનન ચક્રવર્તિના વારો પચુભાઈ દાકતરી

પરીક્ષામા પાસ થઈ તુરતજ પેના લાકડા માથે કચકચાટ બધાયા તેમની જુગજુની હૃદયની અસ્વસ્થતા બાપડી દામ્તર માહેમની બ્હીકથીજ ઉડી ગઈ દોષ એમ જણાયુ. પહેલાની પેઠે નેતરના સપાટા અને ગણતરી ચાન્ધાં બૂલથી પન્દરને બદલે ચૌદજ મપાટા માર્યા અને પન્દર ગણ્યા ! સુરેન્દ્રભાઈને અને પચુભાઈને જુદીજુદી કોટડીઓમા ગોઠ્યા બીજા યુનાહગારો નેતરથી તો બચી ગયા, પણ હાથકડી, પગમેડી વિગેરે સજ્જાઓ તો તેમને કપાગે ચોગીજ હાંગ સજ્જ કરીને ડરાની ફાસવારી સવામ લેવા માગતો હતો પણ તેમા તેણે કશુ વચ્ચુ નહિ. બાપગે નિરાશ થઈને ધીરે ધીરે પાછો વળ્યો અને બાકીના વીરો છાની કૂવાનતા ચાન્ધા ગયા—મસ, નાટક પૂર થયુ.

તે દિવસે રજાની ડીમેને દિવસે અમારે રજા ક્યાકનો અપવામ પાળવાનો હતો એટલે હેમ સામે અમે ખાધુ અકેક નાનકડી ટાટ ડીમા ત્રણ ત્રણ ચાર ચારને રાત બધી પૂરી મૂક્યા દિવસે વગી સામેના નાના ઓગાનમા ફરસા દેતા ખગ આમ જોણુ તેણે ખાધ તે ટાટે દુદાના દિવસો માળવા લાગ્યા

ચોક્કસ દિવસ ચીત્તા કેડે સુરેન્દ્રભાઈ પમાળ્યા તેમજ મહેરબા

નીની રાહે અડવાડિયામાં એક વાર માછલી મળે એવી ગોડવણ કરી
 આપી. થોડે દિવસે એકને બદલે બે વાર મળે એવી વ્યવસ્થા થઈ.
 નૃપેન્દ્રબાપુની કારકીર્દિ દરમ્યાનની ખાસ જણાવવા લાયક વાત દરેક
 જાતના સખત મજૂરીના કામ પરત્વે છે.—કોઠારમાંના ચોખ્ખા ભાત
 ઝાડકવા, ૫૫ ચકાવી પાણી કાઢવું, ધંટી વડે ઘણ ધંહનો આટો
 બનાવવો વિગેરે કામ હતાં. આ કામ નિયમિત રીતે બરાબર થાય
 છે કે નહિ તે જોવાનું દેખરેખનું કામ પણ અમારા પરજ હતું.
 અમામળીની વાત તો એ કે મોંપેલું કામ નક્કી કરેલા વખત પહેલાં
 પૂરું થઈ જાય, એટલે તે કામનો જોખો સુદના ચન્દ્ર પેડે દિવસે
 દિવસે વધેનો જનો; બાલિશ ચપળતા-ચંચળતાને લીધે ધીરજ
 ધારણ ન કરનાર ધણા જુવાન પોતાનું કામ ધણું વહેલું પૂરું
 કરી દેતા; પણ તેમ કરી તેઓ રસજવા માટે તે જોલરથી સહેવાય
 શાનું ? લાલપીળા આંખો કરી, ડોળા કાઢી તે તેમને ધમકાવે.
 ખોરાક, અને ટાઢ ટળે એવા પોચાક બાળત નૃપેન્દ્રબાપુ આર્ગળ
 શરિયાદો કરી કરીને ચાક્યા. પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. તે જોઈ કરી
 અમારું જુવાન વાગું વાગવાની તૈયારી કરતું હતું. આખરે
 બધાએ મળી મમલત કરી એક દિવસ કરાન્યું કે હવે કંઈ જોલવું
 કરવું નથી. જેમ સહેવાય તેમ વેડ્યાં કરવું. આથી પ્રાતઃસ્મરણીય
 બાપુ ગાંધીજીનું નામ સંભારી સંભારી બધા મુઠે મોઢે દુઃખ વેડવા
 માગ્યા.

જેલમાં જાણે કંઈ દુઃખ પડતું નથી એમ અમને વર્તતા
 જોઈને જેલનાં કાર્યકર્તાઓ મનમાં બળી જવા લાગ્યા. પણ કંઈ
 હિંમત નહોતી, એટલે કે શું ? મનની

રાખીને ખેડા. અચાનક તા. ૨૩મી તારીખે શનિશ્વરદેવનાં પગરણ મંડાયાં. તા. ૨૪મીએ ક્રિયા આરંભાઇ. એનાં કારણ નીચે મુજબ.—

ગરીબ આપડા હિન્દુસ્તાનના ક્રિયારા અને જલભરિયાઓના પૈસાનો સદુપયોગ કરવા સારૂ યુવરાજ મહારાજ તા. ૨૪મીએ કલકત્તે આવશે એમ જાણી અમે તે દિવસે અપવાસ પાડ્યો. દીક.—ઢાડગોળામાં દિવાસળી ચંપાઈ.—અમે કરેલા ઘોર અપરાધનું ફળ તુરત મળ્યું.

નૃપેન્દ્રપ્રાપ્તના હાથ તળેના અમારા દારાજીવનમાં કદિએ જ પીને ખેસવા તો નથીજ મળ્યું. છતાં જલકામદારોને અમે અમારી અગવડો જણાવા દેતા નહિ એટલે તે ઉલ્લતા બળના, કે આટઆટલી અગવડો છતાં નાના મોટા સધળાં તેને કંઈ લેખતાજ નથી. પણ આપડા કરે શું? ખીજ કોઈ નથી 'સજ્જ' યોગ્ય તેમ હતું નહિ એટલે મનની મનમાંજ રહી ગઇ.

તે પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રાજેન્દ્રપ્રાપ્ત કામચલાઉ રીતે જલની ગાદી પર વિરાજ્યા, ત્યારે કંઈક ફેરફારો આવશે એમ (ફાકટજ) અમને લાગ્યું. પણ જેના તે જુલમો કાયમજ રહ્યા. કંઈયે ફેરફાર થયો નહિ. થાય પણ કેમ? કેદીને તે વળા દુઃખસુખ શાં? ધણાંને લાગશે કે આ લખાણમાં મીઠુંમરચું બખરાવીનેજ બધું આતું વર્ણન કરેલું છે. પણ એવું ધારવામાં મોટી ભૂલ છે. પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કડી શકું છું કે જલના જુલમો વર્ણવવામાં રહેજ પણ અતિશયોક્તિ કરી નથી ઉલટું જગાને અભાવે જલના કામદારોની કડોરતાને બહુ ટૂંકાણમાં પનારી દીધી છે. બે લખલા નીચે આપું છું, તે પરથી ખાતરી થશે.

(૧) જોલરખાતુનો બાર વરસનો છોકરો એક દિવસ એક દેદીને જમરખ ખાનો જોઈ બોલી ઉઠેલો—“ બાબા, બાબા, દેદીઓ માણસ માફક જમરખ ખાવું કે ? ” આ ઉપરથી દેદીઓ ત્રિંગે દેવા ખ્યાલ પ્રયત્ન છે તે સમજાશે.

(૨) લ—નામનો એક સામાન્ય દેદી હતો. સદગૃહસ્થનો છોકરો હતો. પૈસે ટકે મુખી છાંદગી ગાળે એટલે સખત કામકાજ કરવાની જરાપે ટેવ ન ગળે. પણ તેથી શું ? જોલની મજૂરી કરવામાં ચૂક થાય તો પછી હાડમાંસ બેળાંજ કેવી રીતે રહી શકે ? કામ તો રોજ જોમ તેમ કરે. અકસ્માત એક દિવસ જોડું છું તો લ—ને પકડી ધરિનાસમાં લઈ ગયા. તેને જાને મેં પૂછી જોતાં જો ખજર મળી તેનાથી હું તો અગ્નયગ્નીથી અને દુઃખથી અવાકજ થઈ ગયો.

જોલના એક અમલદારનાં સદ્ધર્મચારિણીઓએ એક દિવસ અચાનક રોજ ઉઠાવ્યો કે મારી બે ત્રણ રૂપિયા રૂપિયાની નોટોને પગ થયા છે—ચોરી થઈ છે ! અને વાંકે દોળાયો લ—ને માથે. ગુરસાથી વાંધણુ જેવી થઈ ગઈ હતી તો “ મૈટ ” ને દુકમ કર્યો, કે “ એને જરા મેથીપાક જમાડ. ”

ગરીમ બાપડાને મૈટના હાથનો બેમુનમ માર ખાવો પડ્યો. માર ખાઈ જમીન પર લાંબો પડ્યો પડ્યો પોતાના નસીબને ફિટ-કાર આપતો હશે એટલામાં ગૃહિણીદેવી ત્યાં પધાર્યા અને તેનામાં આટલી યોડી ઘણી પણ મુઠમુઠ જોઈ તેમના ગુરસાનો પાર રહેા નહિ. લાવ્યોજ આંખો કરી “ મૈટ ” ને ધમકાવ્યો, કે “ તું શું તારું કપાજ માર્યો ? હજુ તો જોજથી બાપણુ કરે છે, તો તે મારો. ”

હુકમ શું પાળ્યો ?" મૈટના તો જીવમાંથી જીવજ ઉડી ગયો. ચાખકની પેટી ખોલી ફરી પાછો સડાસડ સપાટા ખેંચવા લાગ્યો. લ—જમીન પર તરફડવા લાગ્યો. પણ ગૃહિણીનો ગુસ્સો કેવોક, તે પોતે રડતી રડતી સ્વામીરાજ પાસે ફરિયાદ કરવા ગઇ. " જોયા, આ તમારા કેદીઓ ? અમારાં જરાયે માનપાન છે ? " સ્વામીરાજ પણ રણુચપડી મૂર્તિ જોઇને બાપડા ખીધા અને મહાકળે પોતાના હાથીકાયા ઉઠાવી ઉભા થયા અને પેલા મૈટને ફરમાવ્યું કે બરાબર ફટકાવ.

રાજેન્દ્રબાપુએ જોલમાં પુષ્કળ વરસ નોકરી કરેલી પણ તે ખરેખરા દયાળુ હતા. નાનાં નાનાં બાળકો પરસેવાથી તરબોળ થતીએ કપ્પાં કરતાં હોય, કે પંપ પર કામ કરતાં હાંસી જાય તો પોતે આવી હેતાળ રીતે તેમની સાથે ખેચાર વાનો કરે. એક વાત અજળ બની. શ્રી સુરેન્દ્ર વિશ્વાસ અને મૈત્રવી તમીજુદિન સાહેબને જે દિવસે ફરીદપૂરથી ઢાકાની જોલ મોકલ્યા, તેને ખીજે દિવસે અચાનક તેણે બધાંની પાસે કામકામજળ બંધ કરાવ્યું. આમ એકદમ કેમ થયું, એ સમજાયું નહિ. સરકારનો હુકમ આવ્યો, કે પોતે થઇને આમ કયું એ કલ્પનામાં પણ ન આવ્યું. ફરીદપૂર જીલ્લાના સુપ્રસિદ્ધ નેત્રવૈદ્ય ધારામજાના મેખર શ્રી મૈત્ર મદારામ જોલની મુલાકાતે આવેલા ત્યારે અમારી તખીયનને તુકરાન કરે તેની જાતની સખત મજૂરી બાબત ફરિયાદ કરવા છતાં કંઈવિધ્યું નહોતું —ત્યારે આમ અચાનક કેમ અમારી સખત મજૂરી અદૃશ્ય થઇ ગઇ ?—ધશ્વર જાણે ! યોડાક દહાડા વીત્યે કંઈક સાદૃશ્યિયું કામ સોંપ્યું ખરું. પણ તે કેવળ સદેવું અને ઝટ પતી જાય એવું જ ! —હતાં ખોરાકનાં ચોટણાં તો જોવાં ને તેવાં કાપમ રડતાં—તેમાં કંઈ

ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નહિ.

રાજેન્દ્રપ્રાપ્ત્યે અમારામાંથી યોગકને પસન્દ કરીને તેમની " ટિકીટ " માં " ખાસવર્ગ " એવું લખી આપ્યું. આમ " ખાસવર્ગ " મળ્યા પછી અમે પણ રાજેન્દ્રપ્રાપ્ત્યની ઘણી સગવડો સાચવતા. જેઓ આ વર્ગમાં નહિ ચૂંટાયા, તેમને પણ (રાજેન્દ્રપ્રાપ્ત્યના હાથમાં હોત તો તો) ચૂંટાવાનું મળત. પણ તેમ ન થયું, અને એક દિવસે એ બધાએને સાધારણ કેદીઓમાં સર્ઈ જેવા માટે જૂદા પાડ્યા. એટલે એ ગેરઈ-સાફ સામે વાંધો દર્શાવવા અમે એકેમતે અપવાસ કરવાનું નાહરે કર્યું. નાના મોટા બધા સાથે મળ્યા. પહેલાં મનુષ્યને નિરૂપયોગી જેવા ખાવંપણથી ન રવીકારવા ખાતર અપવાસ કરવાને બધા બહુ આતુર થયા હતા. તે હવે આવો અન્યાય જોઈને તો ઉછળીને પડ્યા. અંતરમાં ધૂમાળા કરતો અગ્નિ રાજેન્દ્રપ્રાપ્ત્યના ગેરઈ-સાફથી બડમડ સળગી ઉઠ્યો. અમારા તરફથી પ્રતિનિધિ મોકલી તેમને અમારો કરાવ જણાવ્યો. તેને બ્હીક લાગી; એટલે તેણે પોતાનો હુકમ. જેથી લીધો. અમે પણ અમારો નિશ્ચય આ પ્રમાણે છત મળવાથી ફેરવ્યો. તે પછી બધાનેજ " ખાસવર્ગ " નો ખોરાક મળવા માંડ્યો. પણ બાકીનાને ટિકીટમાં કંઈ લખી ન આપ્યું. આમ યોગ સારા નરસા દિવસ વહી ગયા એટલામાં રાજેન્દ્રપ્રાપ્ત્યની ગાદીએ મિઠા ડાકવર્યે સાહેબની રથાથી નીમણુંક ચલ.

તેણે આવીને પહેલાં તો કોઈ વાનમાં હાથજ ન ઘાલ્યો. રૂઝ રહવારે અગ્નને દર્શન આપી જાય. સામાન્ય રીતે તે આવે એટલે ઉમા હોઈએ તો સન્માનથી તેમને આવકારતા-અને તે અમને જોઈ નીરવ રીતે ચાલ્યો જતો. જેણે અમલદારોના પગર ફેલાં વિરે જે

(લ-વિષે) પ્રસંગ ઉપર ચીતર્યો, તે આ ડાકચર્ય સાહેબના આવ્યા પછી થયેલો. હું તે જોઈ ગયો છું એમ જાણી જોવાના અમલદારોને ખેંચ લાગેલી અને હું કંઈ ગડબડ ન કર તેટલા માટે મને ડરાવવા લ-ને વિશેષ સખત મજૂરીનું કામ સોંપ્યું. એક દિવસ તે બાપડાને ઘાણીએ જોડ્યો-તે જોઈ જમાદાર-સિપાઈઓ પણ રડેલા. બીજા કેદીઓ તો સાધારણ રીતેજ રડે. સારે નમીએ સિપાઈઓની રહેમ નજરથી તેને ઘાણીમાથી મુક્તિ મળી ગઈ. દોઢ મહિના સુધી લ-એ આં આફતની બિમારી ભોગવ્યા કરી !

ગમે તેમ, સામાન્ય કેદીઓમાં પણ એપ ન ફેલાય એ વિચારે જોલરે અમને યુગ્માળીશ માણસોને ચૂટી કાઢી એક જુદા વિભાગમાં સખત પહેરા હેઠળ રાખ્યા. બીજાઓની સાથે અમને મળવા ન દે. બાકીનાઓને પણ સામાન્ય કેદીઓ સાથે તો મળવા નહીં દેવામાં આવે.

પણ તેઓ આપસઆપસમાં એક વિભાગમાંથી બીજા વિભાગમાં જઈ શકતા ખરા. આમ થવાને લીધે અમને ખૂબ કોઈ ચડ્યો. કારણ પૂછતાં તેયે ન બતાવે ! ફરી પાછા અસતોષનાં પૂર ફરી ત્યાં.

અમને જુદા પાડતી વેળા જોલર અને નાપજ જોલરે, લ-તરફ અમે બતાવેલ દયામાયાનું વેર લેવામાં બાકી ન રાખ્યું. ડાક-વધે પાસે અમારી ઉદ્વેગ, હિંમત અને દુષ્ટતા વિશે પૂરાં ગુપ્ત-ગાન થયાં. ટૂંકમાં અમને બારે દુઃખપીડામાં ન જૂએ ત્યાં સુધી આ બે હથેરના સરજેલા અદ્ભુત પ્રાણીઓને સાંનિજ નહોતી વળતી. કંઈ કંઈ ખેંચ અમને બતાવેલી. ઘણીવાર તો અમને બાળવા

માટે અમારી પાસે સખત હડહડતી મજૂરી કરાવ્યા બાદ હસતે ચહેરે અમારી પાસે આવીને અમારા દુઃખમાં ભાગ લેવાનો ડાળ કરે. પણ તેના એ ડાળથી કે ડરામણથી એક બાળક પણ ગમરાતો નથી એ જોઈ તેમનું હૃદય શેકાઈ જતું. અમને મેં મલકાવના જૂએ, એટલે તેમનું હૃદય ચીરાઈ જાય, અને તેનું જોઈ અમે સખત મજૂરી કરતાં કરતાં પણ તેમની સામે ખડખડ હસતા. મજા ઉડાવના. નવો સાહેબ આવેલો જોઈ અમારી સામે જને તેટલાં બબેરણાં કરવામાં તેમણે બાકી ન રાખ્યું. —તેમનો નીચ હેતુ કંઈક સધાયો પણ ખરે, તેમાં શક નથી.

અમારા મંડળમાંથી અમને બીજો ઘસડી જવાથી બધા અસંતુષ્ટ થયા હતા. અધૂરામાં પૂરું, “તોફાની બારકસો” ને શાસન દેવાને આગુર ડાકવર્થે સાહેબ બે ચાર દિવસ રહીને અમારે રસોડે પધાર્યા. શાક સમારતા હતા તેમને હારખંધ ઉભા રહેવા ફરમાન હતું. ઉભા તો થયા, પણ હારમાં નહિ. બધા મનમાં ચિદાથેલા હતા. ડાકવર્થે દરેક ઓરડામાં જઈ ઉભા થાઓ, ઉભા થાઓ એમ ધાંટા પાડ્યા. આ જનની ખીનજરૂરી જોડકાં અસહ્ય હોવા છતાં તે પામે આવનાં અમે સૌ ઉભા તો થયા, પણ એક જણે નીચું જોઈ બેઠાં બેઠાં પોતાનું કામ કર્યું જ કર્યું; બળજબરીથી વિનય પળાવવાની નીતિ સામે વિરોધ કરવા માટે તેણે ઉભા ન થવાનું જ ઠીક ધાર્યું. ડાકવર્થે તેને ત્રણ રાત હાથકડી લગાડવાનો હુકમ કર્યો. આથી અમે સર્વેએ વાંધો દર્શાવવા નહીં કર્યું અને બે દિવસ બાદ સાહેબ આવનાં દરેક જણ બેસી જ રહ્યા. તેના ચુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. અને ધૂધવાતો ધૂધવાતો ધમકાં આપતો વિદાય થયો કે “હીક છે,

માણસને અહિં લાવી સગ્ન ન વધરાવું, તો મારું નામ ડાકવર્થ નહિ.” અમે ખડખડ હસ્યા કર્યું.

ખીજે દિવસે હોંગ સાહેબ સાથે સાહેબ વેર લેવા સારું પદાર્થ. તપાસને અતે પ્યાર વરમના એક છોકરાને ત્રણ દિવસ એકાન્ત કોટડી, પાંચને રોજ આઠ કલાક હાથકડી સાથે ઉભા રહેવાની, બેને પાછળ હાથકડી, અને ખીજા આઠને દંડાબેડીની સગ્ન કરી. ઉભી હાથકડી ચાર દહાડા અને દંડાબેડી સાત દહાડા સારું હતી.

હોંગની સાથે શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સિંહને વાદવિવાદ આપ્યો. હોંગ તેના તરફ ટગરટગર બોલ્યા પાદ કહે, “ કેમ તમને પહેલાં એકવાર શિક્ષા થઈતી ખરી ? ” તેમણે હસતાં હસતાં સર્વ ઉત્તર આપ્યો. “ હા, છ ” તેમને જરાયે પરતાતા કે દુઃખી થતા ન બોલે હોંગે જૂદું જ કંઈ અનુમાન પાડ્યું હશે. તે દિવસની તપાસનો સાર એ કે અમારે ઉભા થવું જોઈતું હતું અને અમે ઉભા ન થયા, તે અમારો અપરાધ. તપાસ કરી સાહેબ ઘેર ગયા.

ખીજે દિવસે ખીજા બાધઓ સંગાથે ભારે દરખાશો લોકાનાં ઝાંઝર પહેરી રૂમરૂમ સ્વરે જોલ ગળવતા અમે વાડમાં ફરવા લાગ્યા. જેમને આ નવી જાતની સગ્ન થઈ નહોતી તેમને અમારી અદેખાઈ આવી. બધાં કરતાં શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સિંહ અને પચુભાની સૌ કોઈ વધારે અદેખાઈ કરે. બન્નેને આ વખતે સગ્ન થયેલી. એકને ઉભાં હાથકડી, અને ખીજાને દંડાબેડી. આ કાળે બધાંની માનસિક અસાનિ એટલી વધી પડેલી હતી, કે સગ્ન ન થાત તો કોઈને મ્હેનજ ન પડત.

આ સગ્ન સાથે વધારામાં એક મહિના સુધી કામળ સખવા

મેળવવાની, તેમજ બહારનાં સગાવહાવાને મળવાહળવાની છૂટ પણ ગઈ અને બે દિવસ ખાસ જડો ખોરાક અપાયો.

હવે આ “જડો” ખોરાકની વાત કરું.

આ જડો ખોરાક એક જનના ચોખ્ખાનો ભાત હતો. કોઈ નેયે આ મુમુર વાનગીની કિંમત સમજાઈ નહિ, કારણ બે દિવસ સુધી કોઈએ પાણી શિવાય બીજાં કશાનો ઉપયોગજ ન કર્યો. બીજે દિવસે અમારામાંના કેટલાકને એળ ચમ આવી હશે, તેથી સવાદ જાણવા ખાતર તેમણે વાનગી સહેજ સહેજ આપી જોઈ. તે જાણી નાપજ જોઈરતું પાકી આવ્યું. રસોડાનાંજ વાંક ! ! ! લાલચોળ આંખે કેદી બજારની તેણે ધમકાવ્યો. તેં છાની છૂપી રીતે સ્વદેશીવાતુને માટે સારા ચોખ્ખા આપ્યા હોવા જોઈએ. નહિ તો આ તેમણે ખાધોજ કેમ ? તેઓ તો આ જડો “ખોરાક” ખાતા નથી ! જેમ તેમ બાપડો કેદી—બજારી તેના પંજામાંથી છૂટ્યો.

એક વાત જણાવવી જરૂરની લાગે છે. બીજા કેદીઓનો અમારા પ્રત્યેનો સહૃદયવહાર અને ગ્રેમ જોઈ અમારી અજ્ઞયબીનો પાર નહોતો, કે આ લોકો ચોરી—બદમાશી કેમ કરી શક્યા હશે. મનુષ્ય સંકડાશમાં આવી પડે છે ત્યારે શું નથી કરતો ? તેને શું નથી કરતું પડતું ? એ રીતેજ આમણે ચોરી કરા હશે, એમ અમને લાગ્યું.

બે દિવસ બાદ અમને ચોક્કસ ખોરાક આપવાનો ડાકવર્થ સાહેબનો હુકમ હતો. પણ તે અમને નજ મળ્યો. જેલર માહેબની મહેરબાનીની રાહ અમને જડો ખોરાકજ મળ્યાં કર્યો. એનું નામ જોલની સુવ્યવસ્થા.

આ પ્રમાણે અમારા અપરાધ ચાલુ હતા પણ ન તો સુપરિં
અમને પૂછે, કે ન તો કોઈ ખીન્ને અમલદાર. માત્ર સિપાઈ જમા-
દાર અને ખીન્ન કેદીઓ અમારા તરફ બહુ માયા બતાવતા. હાથ-
કડી અને પાયબેડી ખૂટી પડવાથી કેટલાકને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર
દિવસ કોટડીમાં ગોંધ્યા. ચાર બાળકોને ખૂબ સજા કરી. તેમને
એક કોટડીમાં પૂરીને આખી રાત હાથકડી લગાવી રાખી. એમાંનાજ
એકને એક વેળા એક પેન્સીલનો ઉપયોગ કરવા માટે અડ-
વાડિયા સુધી ક્તાનનાં લુગડાં પહેરાવી રાખ્યાં હતાં. અને વધારામાં
ઉડનાળીસ કલાકનો અપવાસ અને સખત હાડમારીની મજૂરી !
કહો, આવી આવી સજાઓ ખમી રહેતાં બંડ કરવાનું મન થાય
કે નહિ ?

ત્યાં સુધી કોઈ ઉત્તુ ન થતું, કે સન્માન ન દર્શાવતું. ડાકવર્થ
ને સમજણ પડી કે ગમે તેવી સજાથી પણ અમને જરૂર કરી નહિ
શકાય. આથી તેણે સજા કરવાનું બંધ કર્યું. રોજ આવે, આમતેમ
ફરે અને પાછો ચાલ્યો જાય. અને અમે ? અમે કોઈ વાર બેસી
રહીએ; કોઈ વાર લાંબા પડ્યા હોઈએ, અને કોઈ વાર મોડું ફર-
વીએ અને તેનું ઉદાસ મુખ નિરખીએ.

આમ આશરે પાંચ છ દિવસો વહી ગયા. હવે અમને રહેજ
કા વાળી. એમ સૂતા સૂતા પડ્યા રહી કે બેસી રહી
એક સદ્ગૃહસ્થને વારંવાર અપમાનિત કરવાનું ખુચવા લાગ્યું—અંત-
રને ડખવા લાગ્યું. બધા વિચારવા લાગ્યા કે હવે શો ઉપાય કરવો ?
જેલર પણ કોઈ કોઈવાર આવી અમને કંઈ નિકાલ લાવવાની સલાહ
આપેના. આખરે એમ ક્યું, કે અમારામોંથી પ્રતિનિધિ મોકલી ડાક-

વર્થને અમારા વિચારે જણાવવા. તેને ખચર આપવી, સમજાવવું કે તને બીજાઓ જોડું જોડું બહેરે છે, તે માનવાં જોઈએ નથી, અને તું અન્યાય કરે છે. આર પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરવામાં આવી.

જોડણીમાં એક નવીજ વાત બની. જેઓ “ખાસ વર્ગ”માં નહોતા લેવાયા તેમને સામાન્ય કેદીઓમાં લઈ જવાને માટે જૂદાં ક્યાં બાદ કોણ જાણે શો વિચાર આવ્યો હશે, તે પોતપોતાના વાર્ડમાં રાખેલા. જે દિવસે અમે ડાકવર્થને મળવા જવાના હતા તે દિવસે વળી પાછા તેમને જૂદા પાડ્યા. આથી વળી સર્વેને ગુસ્સો ચડ્યો. છતાં ને દિવસે રીનમર મળીને ડાકવર્થની સાથે મુલાકાત કરી બધી વાતો કહી દીધી. અગિયારની ઘંટગળ જવ્યો કેદીઓ સન્મુખ પોતાના પક્ષનો વાંક કહિયે કબૂલવાનો હતો? એટલે તેણે પોતાનો વાંક તો નજ સ્વીકાર્યો. પણ મનમાં મનમાં તે જાડું સંમત ગયો છે એમ અમને લાગ્યા શિવાય ન રહ્યું. પેલા કેદીઓને તેણે સ્વ-સ્થાને રહેવા દીધા. વળી એક દિવસ હવે છટા-જૂદા પાડવા વિચાર નથી એમ પણ જોવી ગયો. “સરકાર” “સલામ” વિગેરે બધું કરી દીધું.

આગળની રેલ પડેલી, એટલે જમાણાને કેટલીક વેળા “સરકાર” શબ્દ તો જોવી જતા. પણ “સલામ” શબ્દ તો અમારા વિભાગોમાં જોવાનો સ્થાવ વીચરીજ ગયા. મુલાકાત વેળા ડાકવર્થ “સરકાર” શબ્દનો અર્થ અરકાર-ગવનનું નેટનો પ્રતિનિધિ, એવો કરેલો. એટલે કે એ શબ્દ તો “મારા” આગમનનો સ્થાવ અને નેણી કેવળ નિર્દેશ છે એમ જણાવેલું. અમેને તેથી ને પ્રશ્ન દિ-

સીનતા ધારણ કરી. ડાકવર્થ બાપડો શાંત પડ્યો અને અમે પણ આ બધી ધાંધલ-મટવાથી ઠર પડ્યા.

એક રાતમાંજ જાણે ડાકવર્થ રક્ષસ મટી ફિરરતો બની ગયો. બધી ધાંધલ મટી ગઈ—અમે તો આશ્ચર્યચકિતજ થઈ ગયા. કદાચ ઉપરથી સરકારના પણ તેવી જાતનાં હુકમફરમાન છૂટ્યાં હશે !

હવે તો અમને ખાવા પીવાની અગવડ ન પડે એટલા ખાતર તે જાને અમારો ખોરાક દણોદુણી તપાસી જતો. આ મુસાફાન થઈ ગયા બાદ ફરીદપૂર જેલમાં અમને કદિ ગેરવાળખી રીતે કનડ્યા નથી, એ જણાવતુંજ જોઈએ. ઉસડું અમારા પ્રત્યે બારે સદ્વર્તન અને વિનય દેખાડવામાં આવ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે જેલર અને નાયબ જેલર ગડબડ કરતા ખરો. પણ સાહેબની માયાશુતાને લીધે તેમણું કાંઈ આસતું નહિ. આરે, તેમને ફેટલીકવાર કપડો પણ સાંભળવો પડ્યો. ડાકવર્થ ધમકાવે પણ ખરોજ.

સાંખો વખત, લગભગ મંદિરો સુધી છૂટા રવાા બાદ બધાને બહાર નીકળી એક બીજાની સાથે મળવા હળવાની ધણી દોંડ થતી. પણ કોઈ બહાર નીકળતું નહિ. એક વાર પંચુભાએ દરવાજા બહાર પગ મૂક્યો હતો. તેમ જોતાંજ એક દલિયારબધ પોસિમે તેને ધમકી આપી. પંચુભાએ ઉસડું તેનેજ માગ્યો ધમકાવ્યો. કે તારે જોઈએ તો જેલરને ફરિયાદ કર, મને અટકાવનાર તું કેળુ ! અંદરથી કારકુન પેલા મિપાછને જમ પાડી કહે, “ કાન આમળીને

મરખ શિરોમણિની ઉપમા આવી, અને કારકૂનને જુલાળ આપ્યો. સિપાઇને અમારા પહેરામાંથી ખીજે મોકલી દીધો.

મુસલમાન બાઇઓ રોજના દિવસોમાં ખાવા વિષે બન્દોળસ્ત કરવા જોલર નાખ્યા જોલરને વારંવાર કહેતા. બન્દોળસ્ત કરવાનું તો બાઇઓ રહ્યું, પણ રોજ પળાયજ નહિ એવી સગવડ ઉભી કરવામાં પણ એમણે તો કંઈ બાકી ન રાખ્યું. જોલર હિન્દુ હતો. નાખ્યા અને કારકૂન બન્ને મુસલમાન હતા. જોલર હિન્દુઓની અગિ-આરસ વિગેરે માટે જાઠવણ કરી આપવા બિસ્કુલ નારાજ રહેતો—પેમાઓ રોજ બાઇત તેવુંજ વધારુ રાખતા. પણ પછીજ એને ગમે તેમ ધાંધલ મચાવી ફરજ પાડીયે ત્યારે સાચારીથી ઠેકાણે આવે. એક બે પ્રમજો બાહેબને એક દિવસ જરાજર સમજાવીને કલ્કા એટલે ખિન્ની હોવા છતાં તેણે પુરત સન્માનપૂર્વક બન્ને બાઇતની વ્યવસ્થા કરી અને પેલા બન્ને રોજએકઠ્ઠીના શત્રુઓને નીચું જોડું પાડ્યું.

બ્યારે સુપરિં ડાકવર્થ અને અમારી વચ્ચે ઉભા થવા સંબંધે ધોર વિચલ ઝામેયો ત્યારે એક વિવક્ષણ વાર્તા બની હતી. એક અકાર વરમના જુવાન કેદીની મા મરી જવાથી તે શોકમાં માત્ર બાન પરજ રહેતો હતો. એટલામાં સમરૂપે પેલા જાડા ખેરાકનો હુકમ આવેયો અને ખાય કે ન ખાય, પેલા મૃતમાતૃકને પણ એજ ભાત અપાયો. તે જોઈ બધા કેદીઓના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. સારે નગીએ દાકતર સાહેબે દૂધ મોકલાવી આપી બધાને શાંત પાડ્યા. ફરીપૂર જોલમાં કેટલીક હસવા લાયક ઘટનાઓ બની હતી. એક બે દા પવાઓ નીચે આપું. એક નૃપેન્દ્ર બાઇના, અને બીજી

સીનતા ધારણ કરી. ડાકવર્થ ખાપડો શાંત પડ્યો અને અમે પણ આ બધી ધાંધલ મટવાથી હર પડ્યા.

એક રાતમાંજ જાણે ડાકવર્થ રાક્ષસ મટી ફિરરતો બની ગયો. બધી ધાંધલ મટી ગઈ—અમે તો આશ્ચર્યચકિતજ થઈ ગયા કદાચ ઉપરથી સરકારના પણ તેવી જાતનાં હુકમફરમાન છૂટ્યાં હશે !

હવે તો અમને ખાવા પીવાની અમલક ન પડે એટલા ખાતર તે જાને અમારો ખોરાક દાણોદુણી તપાસી જોતો. આ મુલાકાત થઈ ગયા બાદ ફરીદપૂર જેલમાં અમને કદિ ગેરવાજબી રીતે કનડયા નથી, એ જણાવવું જોઈએ. ઉલટું અમારા ક્ષત્રે બારે સદ્વર્તન અને વિનય દેખાડવામાં આવ્યાં. વચ્ચે વચ્ચે જેલર અને નાયબ જેલર ગડખડ કરતા ખરાં. પણ સાહેબની માયાશુભાને લીધે તેમનું કાંઈ આશય નહિ. અરે, તેમને કેટલીકવાર ઠપકો પણ સાંભળવો પડ્યો. ડાકવર્થ ધમકાવે પણ ખરાજ.

સાંમે વખત, લગભગ મહિનો સુધી છૂટા રજા બાદ બધાને બહાર નીકળી એક બીજાની સાથે મળવા હળવાની ધણી હોંશ થતી. પણ કોઈ બહાર નીકળતું નહિ. એક વાર પંચુભાએ દરવાજા બહાર પગ મૂક્યો હતો. તેમ જોતાંજ એક દલિયારબધ પોલિમે તેને ધમકી આપી. પંચુભાએ ઉલટું તેનેજ સામે ધમકાવ્યો, કે તારે જોઈએ તો જેલરને ફરિયાદ કર, મને અટકાવનાર તું કોણ ! અંદરથી કારકૂન પેલા મિયાદને ખૂમ પાડી કહે, “કાન આમળીને પકડી આણુ.” પંચુભાના ગુસ્સાના પાર રહ્યો નહિ, પણ અદ્વિંસા

મરખ શિરોમણિની ઉપમા આતી, અને કારકૂનને જુલાય આપ્યો.
સિપાઇને અમારા પહેરામાંથી ખીજે મોકલી દીધો.

મુસદ્દમાન બાઇઓ રોજના દિવસોમા ખાવા વિષે બન્દોળગત કરવા જોર નાચ જોરને વારંવાર કહેતા. બન્દોળગત કરવાનું તો બાળુએ રહ્યું, પણ રોજ પળાયજ નહિ એવી સગવડ ઉભી કરવામાં પણ એમણે તો કંઈ બાકી ન રાખ્યું. જોર હિન્દુ હતો. આરસ વિગેરે માટે ગોઠવણ કરી આપવા મિસ્કુલ નારાજ રહેતો— પેલાઓ રોજ બાળત તેવુંજ વલણ રાખતા. પણ પછીનુઅમે ગમે તેમ ધાંધલ મચાવી ફરજ પાડીયે ત્યારે સાચારીયી ઠેકાણે આવે. એક બે પ્રસંગો માટેબને એક દિવસ બરાબર સમજાવીને કહ્યા એટલે ખિન્તી હોવા છતાં તેણે ઘરત સન્માનપૂર્વક બન્ને બાળતની વ્યવસ્થા કરી અને પેલા બન્ને રોજએકાદશીના શત્રુઓને નીચું નેચું પડ્યું.

બ્યારે સુપરિં ડાકવર્થ અને અમારી વચ્ચે ઉભા થવા સંબંધે ઘોર વિત્રલ ઝામેયો. સારે એક વિવશણ વાતો બની હતી. એક આદાર વરમના જુવાન કેદીની મા મરી જવાથી તે શોકમાં માત્ર બાન પરજ રહેતો હતો. એટલામાં સગરૂપે પેલા જડા ખોરાકનો હુકમ આવેયો અને ખાય કે ન ખાય, પેલા મૃતમાનુકને પણ એજ બાન અપાયો. તે જોઇ બધા કેદીઓના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. સારે નગીએ દાકતર સાહેબે દૂધ મોકલાવી આપી બધાને શાંત પાડ્યા. -ફરીનપૂ જોલમાં કેટલીક દમવા લાયક ઘટનાઓ બની હતી. એક બે દા વનાઓ નીચે આપું. એક નૃપેન્દ્ર બાણુવા, અને ખીજ

રાજેન્દ્ર બાપુના છેવટના દિવસોમાં બની હતી. ડેપ્યુટી મિનિસ્ટ્રી રાય નૂપેન્દ્રની ગેરહાજરીમાં તેમનું કામકાજ કરતા. એવામાં એક દિવસ ધારામખાના સભ્ય શ્રી મૈત્ર મહાશય જ્વેલની મુલાકાતે આવ્યા હતા. એક જુવાનને દંડામેડી ઠોકેલી, અને તેની સગ્ન પરી થઇ હતી છતાં દંડામેડી જેમની તેમ ચાલુજ હતી. બરાબર અગિયાર વાગે મૈત્ર મહાશય જ્વેલમાં દાખલ થયા ત્યારે એકદમ જોરરતે યાદ આવી ગયું અને બેડી કઢાવી નાંખી. બીજી વખત રાજેન્દ્ર બાપુના રાજમાં સાંજે વાણુ બાદ બે કેદી બાંધાઓ રાત્રે પીવાનું પાણી લેવા માટે તળાવે ગયા હતા, અચાનક હવાસદારે આવી તેમનો વાડ બંધ કરી દેવા માંડ્યો. ધણુએ તેને વાર્થો કે પેલા બાંધાઓ આવે, પછી તું બંધ કર, પણ મત્તાના તોરમાં તે તો સાંભજેજ શાનો? જળ લઇ પેલાઓ પાછા ફર્યા અને હવાસદારે તેમને બીજાનજ વિભાગમાં જોધી દેવાનો પ્રયત્ન આદર્યો, અને ગુપચૂપ ન માનશે, તો બળજબરીથી પણ તેમ કરીશ, એવી હિમ્મત બતાવી. પણ પેલા બે સત્યાગ્રહી વીરો કંઈ ગાંઠ્યા જાય તેવા નહોતા. એટલે હવાસદારજીએ જબરદસ્તી કરવાને ઉદ્દેશે મિપાઇઓ બોલાવવા સિસોડી બળવી. હજુ અમે બધા જમી રહ્યા નહોતા. કોઇએ જાડની ડાંખણી, તોડી લીધી, કોઇ ફરવાની લાકડી, કોઇ હાડીની લાગી કે એવાં એવાં કામચલાઉ હથિયારો લઇ મિપાઇમંડળ દોડ્યું દોડ્યું આશુ અને પેલા હવાસદાર આગળ જઇ પહોંચ્યું. તેણે પોતાનું કહેતું સમજાવવા માંડ્યું પણ તે તો સાંભજેજ શાનો? જમાદારના કુકમથી એકેક ફર હમના હમના કબા રહ્યા. કોઇ કોઇ નો ફક્ત બાંધામાં

હવાલદારને યોડી ધણી સરસ્વતી પણ સળજાવવા લાગ્યા. જમાદારે પેલા બે બાઈઓને વિનયપૂર્વક તેમના વાડમાં જવા કહ્યું અને તેઓ તો ખૂશીથી પોતાના વાડમાં ગયા. હવાલદાર બાપડો ફગેલ થયો અને માથું ખજવાળતો ખીજે ચાલ્યો ગયો. તે પછી “ પાગલ ધટડી ” વગાડી, સિપાઈ ભેગા કરવા સાડે અમે તેને “ પાગલ ધટડી ” કહીનેજ બોલાવતા.

આરી આરી ધણી વાતો બનતી, પણ લખાણ બહુ વધી ગય, એ ખીકથી આટલીજ વર્ણવી સતુષ્ટ થાઉ છું.

૧૭મી એપ્રિલે કલકત્તે ગયા તે દિવસે ડાકવર્થે એવી મઝાની સરભરા કરી કે, તે પ્રગટ કરી, તેનું સૌજન્ય નાહેર કર્યા શિવાય રહી નથી શકતો—કૃતચતામાં ખામી આવે.

મારી પહેલેથીજ ધારણા હતી કે રાજનો અમલદાર હતાં ડાકવર્થે બહુ સહચારી અને ન્યાયી પુરુષ છે. મારા બાઈબીબોને આ અનુમાન મે કહેલું ત્યારે તેની પહેલા પહેલાની વર્તણૂક પરથી તેમને એ પર જરાયે શંકા નહોતી બેઠી. પણ ફરીદપૂર જેલમાંથી વિદાય થરાની તૈયારીના દિવસોમાં આ શંકા બહુજ સુંદર રીતે આરી આગળ રાજદોહને અપરાધે હું એકવાર જેલ આવી ગયે હતાં તે વેળા મારો એની સાથે જ યોડો પરિચય થયેલો તે પરથી મે અનુમાન બાંધ્યું હતું. આ વખતે શરઆતમાં તો મને પણ મારે અનુમાન જરા ખોટુંજ લાગવા માડેલું પણ પછીથી તે સાં- થકે થયું ખરું.

છટવાને આમયે દિવસે બપોરે તેણે અમને તપાસ્યા અમારી ટ્રિપીમાં “ ચાલી શકને ” એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું.

રાજેન્દ્ર બાપુના છેવટના દિવસોમાં બની હતી. ઉપ્પુટી મમિની રાય નુવેન્ની ગેરહાજરીમાં તેમનું કામકાજ કરતા. એવામાં એક દિવસ ધારામખાતા સભ્ય શ્રી મેત્ર મહાશય જેલની મુલાકાતે આવ્યા હતા. એક જુવાનને દંડાગેડી હોકેલી. અને તેની સગ પરી થઇ હતી છતાં દંડાગેડી જેમની તેમ ચાલુજ હતી. બરાબર અગિયાર વાગે મેત્ર મહાશય જેલમાં દાખલ થયા સારે એકદમ જેલરને પાદ આવી ગયું અને ગેડી કઢાવી નાંખી. બીજી વખત રાજેન્દ્ર બાપુના રાજમા સાંજે વાળુ બાદ બે કેદી બાઇઓ રાત્રે પીવાનું પાણી લેવા માટે તળાવે ગયા હતા, અચાનક હવાસદારે આવી તેમનો વાડ બંધ કરી દેવા માંડ્યો. ધણુએ તેને વાળો કે પેલા બાઇઓ આવે, પછી તું બંધ કર, પણ મત્તાના તોરમાં તે તો સાંભળેજ શાનો? જળ લઇ પેલાઓ પાછા ફર્યા અને હવાસદારે તેમને બીજાજ વિભાગમાં ગોંધી દેવાનો પ્રયત્ન આદર્યો, અને ગુપચૂપ ન માનશે, તો બળબળરીથી પણ તેમ કરીશ, એની હિમ્મત બતાવી. પણ પેલા બે સલાયક વીરો કંઈ ગાંજ્યા જાય તેવા નહોતા. એટલે હવાસદારજીએ જબરદસ્તી કરવાને ઉદ્દેશ સિપાઇઓ બોલાવવા સિસોડી બળવી હજી અમે બંધા જમી રહ્યા નહોતા. કોઇએ ઝાડની ડાંખળી, તોડી લીધી, કોઇ ફરવાની લાકડી, કોઇ હાંડીની લાકડી કે એવાં એવ કામચલાઉ હથિયારો લઇ મિષ્ટાન્નડાળ દોડ્યુ દોડ્યુ આવ્યું અને પેલા હવાસદાર આગળ જઇ પહોંચ્યું. તેણે પોતાનું કહેવું સમજાવવા માંડ્યું પણ તે તો સાંભળેજ શાના? જમાદારના હુકમથી સ્ટેજ ફર હમની હસના હમા રહ્યા. કોઇ કોઇ તો ફરકી બાપામાં

હવાલદારને થોડી ધણી સરસ્વતી પણ સંભળાવવા લાગ્યા. જમાદારે પેલા બે બાઈઓને વિનયપૂર્વક તેમના વાડમાં જવા કહ્યું અને તેઓ તો ખૂશીથી પોતાના વાડમાં ગયા. હવાલદાર આપડો ફજેત થયો અને માથું ખજવાળતો બીજે ચાલ્યો ગયો. તે પછી “ પાગલ ધંટેડી ” વગાડી, સિપાઈ ભેગા કરવા સારૂ અમે તેને “ પાગલ ધંટેડી ” ફડીનેજ બોલાવતા.

આવી આવી ધણી વાતો બનતી, પણ લખાણ બહુ વધી ગય, એ બ્લીકથી આટલીજ વર્ણવી સંતુષ્ટ થાઉં છું.

૧૭મી એપ્રિલે કલકત્તે ગયા તે દિવસે ડાકવર્થે એવી મઝાની સરભરા કરી કે, તે પ્રગટ કરી, તેનું સૌજન્ય જાહેર કર્યા શિવાય રહી નથી શકતો—કૃતગતામાં ખામી આવે.

મારી પહેલેથીજ ધારણા હતી કે રાજનો અમલદાર છતાં ડાકવર્થ બહુ સદાચારી અને ન્યાયી પુરુષ છે. મારા બાઈબેને આ અનુમાન મેં કહેલું ત્યારે તેની પહેલાં પહેલાંની વર્તણૂક પરથી તેમને એ પર જરાયે શંકા નહોતી બેઠી. પણ ફરીદપૂર જેલમાંથી વિદાય થવાની તૈયારીના દિવસોમાં આ શંકા બહુજ સુંદર રીતે આવી. આગળ રાજકોટને અપરાધે નું એકવાર જેલ આવી ગયો હતો તે બેળા મારો એની સાથે જે થોડો પરિચય થયયો તે પરથી મેં અનુમાન બાંધ્યું હતું. આ વખતે શરૂઆતમાં તો મને ખૂબ મારું અનુમાન જરા ખોટુંજ લાગવા માંડ્યું પણ પછીથી તે સા-
ચુંક થયું ખરું.

છટવાને આગયે દિવસે જપોરે તેણે અમને તપાસ્યા આગલી ટિપ્પીટમાં “ ચાવી શકો ” એવું પ્રમાણપત્ર આપ્યું.

સમગ્રનયું કે હવે અમારે ખીજે જવાનું છે. ત્યાર બાદ અમારો વાડ તપાસવા આવ્યા ત્યારે નીચે મુજબ વાતચીત થઈ.

મેં કહ્યું “ હુ ધારું છું કે હવે આપણે એકમેકથી છટા પડતું પડશે; ખરું ? ”

ડાકવર્થ—હા.

મે જણાવ્યું—તમારાથી છટા પડતાં અમને અસંત દુઃખ થાય છે.

ડાકવર્થ—ખરેખર ? તમને અંતરમાં લાગણી થશે ?

“ હા. ”

“ એ જાણી હું બહુ રાજી થયો. ”

ત્યારબાદ ઘણી વાતચીત થઈ. બધાએ એની સાથે હાથ મેળવ્યા. તેણે કેટલીક શિખામણો આપી. જતી વેળા લગભગ ત્રણ કલાક સુધી વાતો કર્યા બાદ કહે “ મારું ક્યું કરવું વીસરી મને લાગે છે. મેં તમને સતાવવામાં કંઈ બાકી નથી રાખ્યું. ”

મે કહ્યું “ ઠીક છે. આપને પણ અમે સતાવ્યા છે તે માફ કરજો. ગુડબાઈ, પ્રભુ તમને સુખી રાખે. ” હાથ મેળવી તે કહે “ ગુડબાઈ, ખરેખર તમને દીર્ઘાયુ કરે. ”

દાદરથી ઉતરતાં ઉતરતાં વળી પાછા આવી હસતાં હસતાં તેણે મારી સાથે હાથ મેળવી કહ્યું “ ફરીથી ગુડબાઈ. બલાઈથી રહેજો અને સૌનું બચું કરજો એટલે થયું. ”

“ ગુડબાઈ ”

રાત્રે લગભગ નવ વાગે હાથકડીની અગવડ અનુભવતા અને જૂનજૂનની ટીકાઓ-ચર્ચાઓ કરતા ગાડીમાં બેસા. અચાનક બાકીની

બારીએ ડાકવર્થની હાસ્યોર્જવલ મુખમુદ્રા નગરે પડતાં. અમે ચક્રિત થયા. કૃતસતાના નાગપાશથી તેણે અમને સખત બાધ્યા. રાતના ઘોર અધિકારમાં ગાડીમાં બેસી અમને ઠેઠ સ્ટેશન સુધી મૂક્યા પણ તે આગ્યો; પહેલાંની જાતજાતની વાતો કર્યા બાદ હરખથી તેણે વિદાય લીધી. ગાડી ચાલી, બધા લાંબો વખત સુધી આ સદાચારી પરદેશીની પ્રશંસા કરવા પડ્યા. પોતાના વિયોગે અમને અંતરનું દુઃખ થતું હતું એ જાણી ડાકવર્થને અપાર હરખ થયેલો, એમાં કશો શક નથી.

—નવો ફાલ—

કેલાસ માનસ સરોવર દર્શન—લે: ગિરિનાથંકર બધેકા,
દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન ભાવનગર પૃષ્ઠ ૧૦૨ કાચું પૂઠું ૦-૧૦-૦

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવાસનાં પુસ્તકો જુદા છે એટલે આ પુસ્તક એ સુંદર ઉમેરો ગણાય. 'પ્રથમ' આવૃત્તિ વખતે આપેલાં ચિત્રો આમાં અપાયાં નથી એ દુર્ભાગ્ય છે. પણ તેથી મંથની મહત્તામાં વાંધો આવે એવું નથી. શેરી બેઠકોએ તેવી રસાળ નથી. પણ ભાષામાં સરળતા જળવાયેલી છે અને એકંદરે પુસ્તક સધરવા લાયક બન્યું છે. કિંમત પણ બહુ વાજબીજી ગણાય.

સુંદર ભેટ—ઉપર પ્રમાણે પૃષ્ઠ ૧૫૦ પાકું પૂઠું કિંમત ૦-૧૦-૦

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ એ સરવાળે શિક્ષણમાં ક્રાન્તિ ધટાવે છે. કેમ એ તો કોણ જાણે પણ સાહિત્યમાં તો તેણે ક્રાન્તિ ધટાવીજ છે. બાળસાહિત્યની કુલવાડી ધીમે ધીમે લિલીછમ જેવી અને વસંત શોભના બનવા લાગી છે. ઉપરોક્ત પુસ્તક એ આ કુલવાડીનું સુવાસ બન્યું ગણાય છે. શ્રી જુગતરામભાઈએ : નાનકડો

ઉપોદ્ધાન લાખ્યો છે. જાણકોનું હૃદય વિકસિત કરવા માટે ગાળા-
પોએ સર અવસરે સુંદર બેટો આપ્યા કરવી એ જરૂરનું છે.

હિન્દી સુભાષિતો—સંપ્રદાયક મણિલાલ દવે. પાનાં ૧૬
કિંમત દોઢ આનો.

મહેશી ચોપડીની સાથે ચલાવવા માટે કરાયેલો સંપ્રદાય.

ઉપરનાં પુસ્તકો અમને મોકલવા માટે દક્ષિણામર્તિ વિદ્યાર્થી
મંચનનો ઉપકાર માનીએ છીએ. બીજા મોકલનારાઓએ સરનામું
માંડીવ સાહિત્ય વાટિકા કેળાંપીક, સુરત એમ કરવું.

વાટિકાના—

ગ્રાહકોને—

૧ તમારું શરનામું બદલાય ત્યારે તુરત એક કાડ અમને લખી નાંખશો. જોથી તમારું નવું પુસ્તક ગેરવચ્ચે ન પડે.

૨ કોઈ પણ જાતનો પત્ર વહેવાર કરતી વેળા તમારો નંબર અવશ્ય લખશો. તમને આપેલી રસીદ પરનો નંબર તે તમારો ગ્રાહક નંબર સમજશો.

૩ જવાબ જોઈતો હોય તો કૃપા કરી ટિકીટ ખીડશો. આપને માત્ર જરાક ખર્ચ થાય છે, અમને અનેક પત્રોના જવાબ આપતાં પુષ્કળ ખર્ચમાં ઉતરવું પડે છે.

૪ તમારા મિત્રોને બક્ષામણુ કરવા ચૂકશો નહિ.

૫ પુસ્તક વાચી રહ્યા બાદ તમારો અભિપ્રાય એક કાડ દ્વારા જરૂર અમને લખી જણાવજો.

૬ નવાં પુસ્તકોની પસંદગી માટેની આપની સચના અમને ખૂબ ઉત્સાહ દાયક થશે. જરૂર કરવા ચૂકશો નહિ.

ખાસ લાભ.

ગાડીન સાહિત્ય મહિર તરફ પ્રેમ ધરાવનાર બાઈ હીરાબાઈ
દાગમોદ દેશાઈ—લાન્ડરસ (નાદોદ)—એ સાહિત્ય વાટિકાના આદકોને
નીચેના પુસ્તકો માન એક ચતુર્થાંશ કિંમતે આપનાની ઇચ્છા
શર્યાવી છે.

સંવત્તાન બહાદુરની ચિતોડપર ચઢાઈ	કિં. ૧-૦-૦
અનુભૂત આગમોટ	" ૧-૦-૦
પ્રતિજ્ઞા પાનન	" ૦-૧૨-૦
પરિવહોના બાપણો	" ૦ ૧૨-૦
પાપ પુજ	" ૧-૦-૦

જેમને આ ખાસ લાભ લેવો હોય તેમણે વાટિકા આદક નબ્બર
સખી અમને જણાવડુ એટલે તેમને એ પુસ્તકો લાન્ડરસથી મળે
એવી વ્યવસ્થા કરનામા આવશે આશા છે કે અમારા આદકો આ
તમને લાભ લેશે જેઓ આદક ન હોય તેમણે કૃપા કરી સખતુ નહિ

વ્યવસ્થાપક

બોમ્બયુગનું બંગાળા.

આ પુસ્તકમાં બંગાળામાં ચાલેલી ગુપ્ત બોમ્બયુગવળનો રસિક ઇતિહાસ, જુદા જુદા કવતરાંએ પસારકેમો, જીવનચરિત્રો, કહાણીઓ, જેલમાં અને બહાર કરેલા કવતરાં, સાંકેતિક ભાષા, ધર્માધર્મમાનાનો સાચો ઇતિહાસ, તેમના ગુપ્ત આશ્રમની જીવન વ્યવસ્થા વિગેરે વાતો તેમણે જાતે વર્ણવેલી આ પુસ્તક દરેકે દરેક ગુજરાતીએ સંધરણું જોઈએ.

તમામ પત્રોએ આ પુસ્તકના વખાણ કર્યા છે “નવના તત્રી લખે છે, પુસ્તક એટલું બધું રસિક છે કે એકવાર શરૂ કર્યા પછી પૂરું કર્યા શિવાય છે નથી. હિન્દુસ્થાન લખે છે, પુસ્તક બહાર પાડી ગુજરાત અનન્ય સેવા બજાવી છે કિ ૧-૦-૦

રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ.

કામકામ લોકપ્રિય થયેલી આ ગરબાવળિની આવૃત્તિ દુક વર્ષાતમા બાપી ગઈ છે ત્રીજી આવૃત્તિ કિંમત ચાર આના

